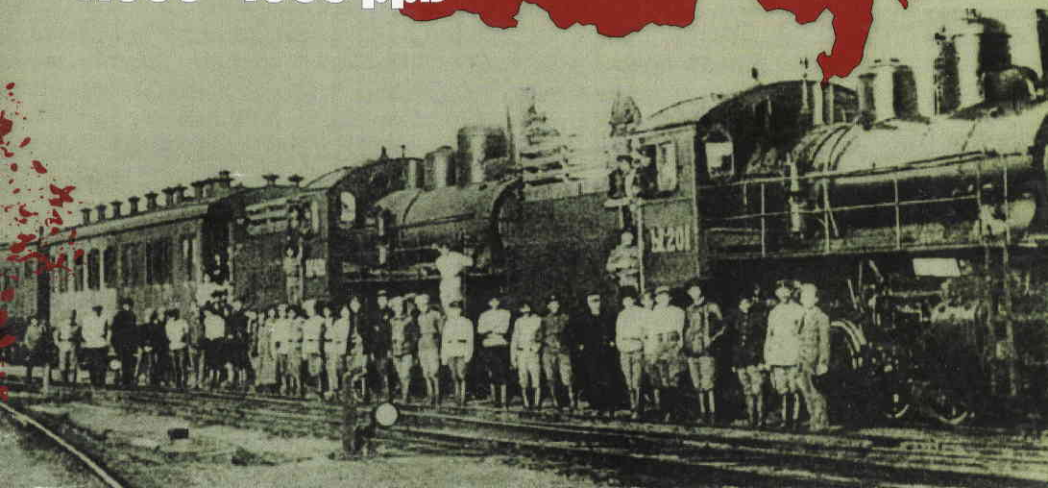

Й. Е. Надольський

**Депортаційна політика
сталінського тоталітарного режиму
в західних областях України
(1939–1953 рр.)**

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Й. Е. НАДОЛЬСЬКИЙ

**ДЕПОРТАЦІЙНА ПОЛІТИКА
СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ
В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ
(1939–1953 рр.)**

Монографія

Редакційно-видавничий відділ “Вежа”
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
Луцьк – 2008

УДК 94(477.8“1939/1953”):314.745.25

ББК 63.3(4УКР3)62-38

Н 17

Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 9 від 23 квітня 2008 року)

Рецензенти:

Шаповал Ю. І. – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології, керівник Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, академік Української академії політичних наук;

Ярош Б. О. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки Волинського національного університету імені Лесі Українки

Надольський Й. Е.

Н 17 **Депортаційна політика** сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.): Монографія. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 260 с.

ISBN 978-966-600-350-1

У монографії здійснено цілісне дослідження депортаційної політики сталінського тоталітарного режиму, що реалізувалася в західних областях України в 1939–1953 рр. Автор аналізує детермінанти використання, сутність, структуру і функції депортаційної політики як політичного процесу (у вузькому розумінні), технології здійснення влади державними інституціями сталінського тоталітаризму. Простежуються етапи впровадження депортаційної політики в західному регіоні України, механізми її здійснення на кожному з них. Висвітлюються участь та роль вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, місцевих партійних і радянських органів влади у проведенні депортаційної політики. Досліджується вплив політики масових виселень на процеси радянзації анексованих територій.

Для науковців, студентів, широкого загалу читачів, котрі цікавляться проблемами української політології і політичної історії.

УДК 94(477.8“1939/1953”):314.745.25

ББК 63.3(4УКР3)62-38

ISBN 978-966-600-350-1

© Надольський Й. Е., 2008

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2008

© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2008

Передмова

Проблема сутності сталінського тоталітарного режиму, його інституціональних і нормативних особливостей, незважаючи на чималу кількість публікацій, що побачили світ в останні роки, продовжує залишатись актуальною в сучасній українській політичній науці. Подальше ґрунтовне вивчення діяльності тоталітарних політичних інститутів як ключових суб'єктів управління суспільно-політичними процесами визначається потребою теоретичного осмислення технологій і механізмів здійснення влади, місця та ролі таких її ресурсів, як насилля, примус і страх, для утвердження та функціонування тоталітаризму. Активне проведення партійно-радянськими органами влади репресивно-каральної політики як важливого інструменту встановлення і підтримання абсолютного контролю над суспільством та людиною склало одну із системних характеристик тоталітарного політичного порядку. Це стосується і депортацій, одного з найбільш поширених у політиці тоталітарного режиму репресивних засобів, який упродовж 1940–1953 рр. широко застосовувався і в західних областях України. Тисячі мешканців регіону стали об'єктом примусових репресивних міграцій, зазнавши насильницьких переселень у віддалені райони СРСР, конфіскації майна, правових обмежень.

Складаючи сукупність послідовних дій відповідних суб'єктів політики, спрямованих на завоювання, утримання, зміцнення і реалізацію політичної влади, депортаційна політика значною мірою визначала темпи й результати поширюваних на регіон процесів радянзації, істотно впливала на його подальший політичний, етносоціальний, економічний розвиток. Тому висвітлення депортаційної політики з огляду на її використання інституціалізованими суб'єктами політики для реалізації своїх функцій у сфері влади (насамперед для формування радянської політичної системи у західному регіоні України) є одним з актуальних завдань наукового дослідження політичних процесів ХХ ст., яке дає змогу через прикладне дослідження конкретизувати теорію тоталітаризму, переосмислити історичне

минуле з урахуванням негативних уроків, дати об'єктивну оцінку наслідків насильницької політики масових виселень, сприяє більш чіткому осмисленню сутності сталінського тоталітарного режиму в сучасних політологічних концепціях.

Об'єктивні й точні знання, науковий політико-історичний аналіз функціонування тоталітарного режиму у всіх його проявах сприятимуть виробленню науково обгрунтованої концепції зворотного процесу, тобто подолання негативних наслідків тоталітаризму, стануть у нагоді суб'єктам сучасного політичного процесу під час формування законодавчих і нормативних актів щодо проведення реабілітації депортованих, підготовки та реалізації розгорнутої програми увічнення пам'яті репресованих.

Актуальність теми монографії посилюється також можливістю узагальнення негативного досвіду задля виключення повторення подібного в майбутньому, вшанування пам'яті сотень тисяч співвітчизників, які стали жертвами репресій, донесення пам'яті про них до прийдешніх поколінь. Слід враховувати й те, що значна частина українців, виселених у віддалені райони СРСР, у сучасних умовах продовжує залишатися на чужині як діаспора належно, не захищена Українською державою.

У пропонованій книзі, яка стала підсумком кількарічної роботи автора, зроблено комплексне історико-політологічне дослідження сутності, причин, цілей, механізмів підготовки, конкретних форм і методів упровадження в західних областях України депортаційної політики, її наслідків та впливу на життєдіяльність населення регіону. Зважаючи на складність проблеми, закритість частини архівних матеріалів для дослідників, робота не претендує на вичерпне її висвітлення. Ряд питань, піднятих у ній, залишають можливості для подальших досліджень.

Автор висловлює щире вдячність усім, хто сприяв виходу у світ монографії, особливо дружині Валентині за максимальну підтримку та надану допомогу в підготовці й публікації книги.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕПОРТАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

1.1. Історіографія проблеми

Кінець 80-х років ХХ ст. став початком глибоких змін у розвитку вітчизняних суспільствознавчих наук. Відхід від застарілих стереотипів, напрацювання нових підходів та оцінок, відкриття для дослідників архівних фондів створило реальне підґрунтя для дослідження раніше заборонених проблем. Увагу вчених привернула низка політологічних, культурологічних, міжнаціональних й інших питань, що ігнорувались або замовчувались в радянський період. Серед них актуальною було визнано потребу об'єктивної реконструкції здійснення в Україні тоталітарної політики сталінського режиму. Перед дослідниками постало складне завдання відновлення подій, їх аналізу й оцінок, теоретичних висновків та узагальнень задля врахування уроків минулого та запобігання будь-яким можливостям повторення подібного в майбутньому.

Розпочалася копітка робота з вивчення періоду 20–50-х рр. ХХ ст. в історії України в контексті становлення і функціонування сталінізму. Серед перших публікацій, у яких робилася спроба з нових позицій переосмислити новітню політичну історію України, слід назвати колективні праці “Про минуле – заради майбутнього” [1], “Маршрутами історії” [2], “Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди” [3], “Сторінки історії України: ХХ століття” [4].

Більш ґрунтовно проблема сутності тоталітаризму в Україні почала розглядатись українськими вченими після прийняття “Деклара-

ції про державний суверенітет” і розпаду СРСР у 1991 р. Насамперед увагу дослідників привернули такі прояви сталінізму в Україні, як перегини в індустріалізації і колективізації, репресії 1937–1938 рр. Зокрема, низці важливих сюжетів політичного розвитку України присвячені монографії Ю. Шаповала “У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні”, “Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії” [5], В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького “Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки” [6], Г. Касьянова “Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля” [7]. У своєму аналізі вказані автори охоплюють сталінізм в Україні як систему, звертаючись до його проявів у різних сферах життя українського суспільства. У працях досліджуються процеси становлення тоталітарної політичної системи в Україні крізь призму висвітлення політико-правового становища України в СРСР, боротьби КП(б)У проти політичних опонентів, переходу до однопартійності, внутріполітичної боротьби з метою встановлення ідеологічного монізму. Написані на великій джерельній базі названі роботи заклали підвалини для справжнього осмислення сталінізму в пострадянській науці.

Могутнім поштовхом до визначення більш вузьких напрямів пошуку вчених стали публікації української емігрантської науки, у тому числі наукові розвідки Г. Костюка “Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки)” [8]. Хоча вказане дослідження не могло претендувати на повноту розкриття проблеми через обмежену джерельну базу, однак справило позитивний вплив на формування фундаменту для осмислення тоталітаризму на українському ґрунті.

У другій половині 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст. проблема утвердження та функціонування тоталітаризму на терені України стала однією з пріоритетних у вітчизняній історичній і політичній науці. У контексті її розробки не залишилися поза увагою науковців питання формування карально-репресивної системи, практичної реалізації в Україні репресивної політики.

Одним із перших до ґрунтовного аналізу проблеми становлення і функціонування в Україні репресивно-каральної системи звернувся відомий вітчизняний дослідник І. Білас, двотомне дослідження якого побачило світ у 1994 р. [9]. Автор праці детально охарактеризував процеси формування мережі репресивно-каральних органів, їх організацію, структуру та діяльність в Україні впродовж 1917–1953 рр., визначив особливості функціонування репресивного апарату на різних етапах існування радянської системи.

Аналізуючи засоби й механізми, що використовувалися тоталітарним режимом для збереження і зміцнення своєї влади в Україні, серед інших І. Білас називає також масові депортації населення, тобто “переселення, заслання людей як захід політичного переслідування, кримінального чи адміністративного покарання” [10]. Зокрема, у другому розділі дослідження – “Поглинання Західної України та експансія репресивно-каральної системи (1939–1941)” – автор детально охарактеризував роль НКВС-НКДБ у депортаціях населення із приєднаних територій. На прикладі першого (лютий 1940 р.) масового виселення із західних областей України контингенту осадників і лісників у книзі розкрито механізм підготовки та проведення такого виду репресивних акцій. Однак наступні етапи реалізації на західноукраїнських землях радянської депортаційної політики (лютий 1940 – червень 1941 рр.) не знайшли висвітлення в дослідженні, хоча, на нашу думку, відіграли не менш важливу роль в утвердженні в регіоні радянської тоталітарної системи.

Звертаючись до повоєнного періоду, І. Білас визначив характер і масштаби депортації українців із території Закерзоння, виселення поляків із Західної України. Разом із тим у монографії лише згадуються “додаткові заходи по боротьбі з бандитизмом”, які у формі виселень активно використовувалися радянською каральною системою проти вояків ОУН-УПА та їхніх сімей. Фрагментарно у книзі висвітлюється найбільш масова депортація післявоєнного періоду, проведена в жовтні 1947 р., у зв’язку з чим автор наголошує на необ-

хідності “окремого ретельного дослідження примусових переселень українського народу, що має важливе значення для сьогодення” [11].

Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) розглядається в ґрунтовному дослідженні провідного спеціаліста Інституту історії НАН України С. Білокоця [12]. Використовуючи архівні матеріали, широке коло спогадів та інших джерел, дослідник на основі сучасного світобачення здійснив реконструкцію механізму (технології) масового терору в СРСР і УРСР, показав особливості його дії в різних соціальних та професійних сферах суспільства, відтак – наслідки цієї дії для особистих доль людей і суспільства в цілому. У своїй праці автор розкрив проблеми влади й механізму державного масового терору, формування управлінської інформаційної системи та її використання репресивними органами, ролі партії в масовому терорі. Значну увагу в монографії приділено аналізу ідеологічних основ марксистсько-ленінського вчення, які детермінували розгортання масових репресій. Утвердження ідеологічного підходу, спрямованого на формування нового типу людей – “будівників комунізму”, визначило ліквідацію тієї частини населення, що не входила до вищезазначеної категорії, відповідного використання з цією метою щодо нього фізичного знищення, заслання тощо. С. Білокоць переконливо доводить, що державна репресивна політика, яку проводила комуністична партія, мала антиукраїнський характер; знищивши частину населення, вона досягла поставленої мети.

Проблема масових політичних репресій у радянській Україні у 20-х рр. знайшла своє висвітлення й у монографії В. Ченцова “Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки” [13]. У ній автор розкриває процеси формування механізму політичних репресій, особливості репресивної політики в Україні, роль і місце органів державної безпеки у здійсненні політичного терору. Дослідник проаналізував юридичну базу політики державного терору, зокрема зміст таких понять, як контрреволюція, шпигунство, бандитизм, саботаж, пропаганда тощо. В. Ченцов аргументовано доводить, що в радян-

ському кримінальному законодавстві містилися норми, в яких ішлося про застосування покарання щодо деяких категорій осіб без конкретної провини, тільки за приналежність до певних класів, партій, професій. Такі норми широко використовувалися репресивною системою задля ліквідації та ізоляції “ворожих” радянській владі елементів.

Серед праць узагальнюючого характеру, присвячених політичному терору і репресіям в Україні, що вийшли друком в останні роки, варто також назвати дослідження О. Долженкова “Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації” [14], Ю. Шаповала “Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії” [15], колективну монографію “Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси” [16]. Згадані роботи свідчать про істотне заповнення науковцями прогалин, які залишаються у дослідженні тоталітаризму в Україні, зокрема його карально-репресивної системи.

Важливою тенденцією розвитку української історіографії в останнє десятиліття стала значна активізація регіональних досліджень. Своє переосмислення у низці праць вітчизняних дослідників знайшли політичні процеси, що розгорнулися на західноукраїнських землях із часу включення їх до складу СРСР. Зокрема, масштаби і наслідки політичних репресій щодо найбільш свідомої частини населення Західної України розглядаються в монографії О. Рубльова та Ю. Черченка “Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції” [17]. У книзі львівських істориків М. Литвина, О. Луцького й К. Науменка “1939. Західні землі України” [18] виділено трагічний злам історії регіону, пов’язаний із його приєднанням до СРСР, проведенням політики радянізації, наростанням спротиву галичан і волинян сталінській диктатурі.

Західноукраїнські землі в контексті перебігу політичної історії в 30–50-ті рр. розглядаються у ґрунтовних дослідженнях доктора політичних наук Б. Яроша [19]. Використовуючи великий фактичний матеріал, автор визначає особливості становлення та зміцнення тоталітарного режиму в західних областях України. Характеризуючи про-

цеси радянзації в регіоні, які супроводжувалися масовими репресіями, дослідник не обходить увагою і питання масштабів, спрямованості та наслідків депортацій. Саме цій проблемі й зловживанню владою присвячений окремий розділ монографії Б. Яроша “Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.)” [20]. Аналіз статистичних матеріалів, визначення категорій депортованих дали змогу автору загалом охарактеризувати депортаційну політику радянської влади в регіоні, однак з уваги на значно ширші дослідницькі завдання це питання в роботі не конкретизується.

Репресивно-винищувальна діяльність комуністичного московського режиму в 1939–1941 рр. на Західній Україні висвітлюється у вступній статті до збірки документів “Західноукраїнська трагедія 1941 р.” дослідниками О. Романівом та І. Федущаком [21]. Автори акцентують увагу на подіях червня-липня 1941 р., пов’язаних із масовим фізичним знищенням у в’язницях і на етапах евакуації української інтелігенції та національно-свідомого громадянства Галичини й Волині. Разом із тим із-поміж інших репресивних заходів тоталітарного режиму в книзі дається коротка характеристика депортаційних акцій осадників, лісників і місцевих функціонерів, біженців, виселень зі “спеціальних зон” [22].

Із використанням нових ідейно-методологічних підходів оцінюються процеси, що розгорнулися в західних областях України в 1939–1941 рр. та в повоєнний період, у дисертаційних дослідженнях В. Ковалюка “Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку Другої світової війни” [23], В. Ткачука “Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.)” [24]. Під час вирішення дослідницьких завдань, зокрема відображення суперечливості та труднощів інтегрування Західної України в радянську суспільно-політичну систему, названі вчені не обійшли увагою й масові виселення населення, які, однак, аналізуються лише як один із засобів становлення й утвердження сталінського режиму в регіоні.

В останнє десятиріччя помітному поживленню регіональних досліджень сприяє реалізація на державному рівні наукової програми “Реабілітовані історією” із залученням учених усіх областей України. У рамках дослідження проблеми масових репресій у виданнях цієї серії частково розкриваються й питання реалізації сталінської депортаційної політики.

Вивчення вітчизняними дослідниками трагічного для українського населення періоду сталінізму, радянської репресивної політики зумовило появу не лише ґрунтовних розвідок узагальнюючого характеру, регіональних досліджень, а й звернення науковців до аналізу окремих аспектів функціонування тоталітарної системи. До таких важливих наукових напрямів цілком обґрунтовано віднесено й питання депортації населення з України.

Перші наукові розвідки вітчизняних дослідників, присвячені окремим аспектам масових виселень населення з України, з’явилися на початку 90-х років ХХ ст. Серед них – статті І. Біласа щодо механізму переселення українського й польського населення в 1944–1946 рр. [25], Б. Чирка – про депортації національних меншин в 30-ті рр. [26], Г. Щерби [27] – про депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х рр., І. Винниченка – про примусове переселення у 20–50-ті рр. [28].

До складної проблеми примусових масових міграцій у спеціальній праці “Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання” [29] звернувся І. Винниченко. У роботі дослідника, побудованій за хронологічним принципом, поетапно простежуються заходи радянської влади, пов’язані із примусовим переміщенням населення України. На жаль, автор не пояснює відмінностей між уживаними у монографії термінами “депортації”, “заслання”, “вислання”, однак на конкретних прикладах доводить системність і послідовність здійснюваної політики. Широкі територіальні та хронологічні межі дослідження не дали змоги І. Винниченку більш детально зупинитися на депортаційних процесах на території Західної України.

Напрацювання істориків останніх років у вивченні проблем масових примусових переселень допомогли реалізувати підготовку й видання академічної трьохтомної праці “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.” [30].

Витокам і наслідкам національної трагедії, якими стали для населення західноукраїнських земель масові примусові переселення, присвячена вступна стаття доктора історичних наук Ю. Сливки, уміщена у першому томі збірника документів [31]. У ній дослідник усебічно аналізує першопричини, умови підготовки й реалізації репресивних та переселенсько-депортаційних акцій у західному регіоні України; доводить, що репресивна політика базувалася на відповідному ідеологічному і політичному підґрунті. Автор наукової розвідки коротко охарактеризував найбільш масові депортаційні акції, які були проведені тоталітарним режимом на західноукраїнських землях, акцентувавши увагу на виселенні українців із Закерзоння, звернувся до наслідків реалізації цих репресивних операцій. Дослідник ставить питання про необхідність повної реабілітації всіх невинно репресованих сталінським режимом громадян.

З огляду на актуальність дослідження примусові переселення стали темою обговорення на міжнародних наукових конференціях “Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки” (м. Київ, 1994 р.) [32]; “Депортації поляків та українців: кінець 1939 – початок 50-х років. До 50-річчя операції «Вісла»” (м. Львів, 1997 р.) [33]; міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” (м. Варшава, 1998, м. Луцьк, 1999 р.) [34].

Слід зазначити, що з усіх масових примусових міграцій нині чи не найбільший інтерес у вітчизняних дослідників викликає проблема українсько-польського трансферу населення в 1944–1946 рр. (В. Кіцак [35], С. Макарчук [36], В. Сергійчук [37], С. Ткачов [38], Г. Щерба [39]), депортації в 40-х р. українців із Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя (І. Білас [40], В. Сергійчук [41]). Реалізація

ж у західних областях України сталінської депортаційної політики ще не знайшла ґрунтовного висвітлення в науковій літературі. Окремі аспекти цієї проблеми у зв’язку з дослідженням процесів поширення на західноукраїнські землі радянської тоталітарної системи фрагментарно розглядаються у розвідках І. Волкова [42], В. Дмитрука [43], К. Кондратюка [44], М. Кучерепа [45], В. Холодницького [46].

У контексті узагальнюючого дослідження причин та наслідків масових депортацій населення України в першій половині ХХ ст. примусові переміщення мешканців західних областей у 30–40 рр. частково розглядаються в дисертації В. Адамовського [47]. Однак відсутність визначення терміна “депортація” дала змогу автору віднести до такого типу насильницьких переміщень й інтернування та заслання.

Аналізу депортацій і переміщення населення західних земель України 40 – початку 50-х рр. ХХ ст. присвячено дисертаційне дослідження М. Сивирин [48]. У роботі автором охоплено декілька форм міграційних процесів (депортації, вивезення населення окупаційною владою на примусові роботи до Німеччини, еміграція на Захід, повоєнні оргнабори тощо). Однак дослідник чітко не розмежує, які з них є депортаційними процесами, а які – насильницькими переміщеннями. Детально висвітлюючи вивезення українського населення в Німеччину, переселення українців і поляків у 1944–1946 рр., уніфікацію етнонаціональної структури населення західних областей, М. Сивирин лише фрагментарно (без залучення різних джерел для аналізу масштабів виселенських акцій) характеризує депортації 1940–1941 рр. і виселення учасників націоналістичного руху та їхніх сімей у повоєнний період.

Проведений аналіз літератури свідчить про значні досягнення вітчизняної науки в дослідженні діяльності репресивно-каральної системи сталінського тоталітарного режиму в Україні й, зокрема, широкого застосування ним такого засобу, як масові депортації

населення. Разом із тим питання причин, механізмів реалізації, наслідків депортаційних акцій населення в західних областях України в 1939–1953 рр. вивчені ще недостатньо. Радянська депортаційна політика як відповідний напрям дій, обраних партійними і державними органами для розв'язання проблем радянзації у вказаному регіоні, ще не стала предметом спеціального дослідження. У проаналізованій літературі вона розглядається насамперед із застосуванням історичного підходу, залишаючи поза увагою аналіз політичного процесу як технології здійснення влади суб'єктами політики, ролі й місця в ній депортацій.

Включеність західноукраїнських земель до складу Польської держави в 1921–1939 рр., а також наступне їх інтегрування в радянську політичну систему визначили значну зацікавленість польських і російських учених перебігом політичних процесів у регіоні впродовж 1939–1953 рр., що знайшло своє відображення у новітній польській та російській історіографії.

Спроба віднайти правду в питанні мартирологів польських громадян на східних землях після 17 вересня 1939 р. стала можливою завдяки змінам, які відбулися в Польщі на переломі 80–90-х рр. ХХ ст. Цьому сприяла й готовність російської влади частково оприлюднити важливі архівні документи, які десятиліття залишалися недоступними для дослідників. Передусім увага була звернута на долі польських військовополонених, вину за масові розстріли яких комуністична влада намагалася перекласти на нацистів.

Питання необхідності проведення досліджень і розслідувань злочинів сталінізму на східних землях Польщі вперше офіційно було підняте Головною комісією з дослідження злочинів проти польського народу на засіданні наукової ради Інституту народної пам'яті 31 січня 1989 р. [49].

Із 4 квітня 1991 р. Головна комісія з дослідження злочинів проти польського народу включила до планів своєї наукової роботи й про-

блему трагічної долі польських громадян східних воєводств II Речі Посполитої [50]. З'явилася низка праць, присвячених аналізу радянської політики в регіоні впродовж 1939–1941 рр. У дослідженнях початку 90-х рр. під час визначення людських втрат унаслідок радянської окупації польські вчені Ю. Седлецький [51], Я. Слюсарчук [52] та ін. оперували даними, уведеними в обіг ще в роки Другої світової війни польським еміграційним урядом, і статистикою еміграційних істориків, які значно завищували кількість репресованих польських громадян на східних землях. Відкриття в останні роки російських архівів створило можливість для опрацювання нових даних та верифікації сформованих до того часу поглядів, що позначилося на виданнях кінця 90-х рр.

Проблема злочинів НКВС на східних землях у роки Другої світової війни є однією з пріоритетних у сучасній польській історіографії. У полі зору вчених перебувають питання долі польських офіцерів, розстріляних у Катині, Харкові, Осташкові та інших таборах для інтернованих; злочинної ліквідації в'язнів й арештантів органами НКВС у 1941 р.; матеріальних репресій. У тісному взаємозв'язку із вивченням долі тисяч польських родин західноукраїнських земель після вересневих подій 1939 р. у польській історіографії аналізуються також питання масових виселень і переселень населення. Такими є узагальнюючі праці А. Гловацького “Совети проти поляків на східних землях II Речі Посполитої 1939–1941” [53], С. Цесельського, В. Матерського, А. Пачковського “Радянські репресії проти поляків і польських громадян” [54], Я. Стівбняк-Смогоржевської “Кресове військово осадництво 1920–1945” [55].

Окрім праць, присвячених політичним процесам на східних землях Речі Посполитої впродовж 1939–1941 рр., у яких депортації розглядаються в контексті аналізу радянської репресивної політики, у новітній польській історіографії з'явилися й видання, присвячені власне масовим примусовим переміщенням населення та подальшій долі депортованих углиб СРСР.

Так етапи, масштаби, наслідки депортацій зі східних воєводств (українських, білоруських, литовських земель) у 1939–1941 рр. аналізуються польськими істориками С. Цесельським, Г. Грицюком та А. Сребраковським у дослідженні “Масові радянські депортації в роки Другої світової війни” [56]. Ґрунтовний аналіз численних архівних документів, спогадів свідків тих подій, запис яких був зініційований Головною комісією, дав змогу авторам простежити механізм реалізації репресивної політики, визначити більш достовірні показники кількості виселених по кожному з чотирьох етапів депортацій.

Проблеми примусових переселень та долі польських засланих до 1946 р. висвітлюються в роботі Є. Ковальської “Пережити, аби повернутися!” [57]. Другий розділ книги присвячений аналізу механізмів правового регулювання і практичної реалізації масових виселень 1940–1941 рр. Значну увагу дослідниця приділила характеристиці екстремальних умов, в яких опинилися виселенці під час етапування і проживання на спецпоселенні, механізму використання спецпоселенців як дешевої робочої сили; впливу на подальшу долю різних груп польських засланих амністії 1941 р., формування польських збройних сил; процесам повернення поляків на батьківщину в 1943–1946 рр.

У цілому для вивчення проблем депортацій у польській історіографії характерно: 1) територіальне охоплення всіх східних територій Речі Посполитої (тобто сучасних українських, білоруських, литовських земель); 2) акцентування уваги на долі виселенців польської національності, у той час як жоден із контингентів депортованих не був однопольським; 3) доведення визначальності національного (антипольського) чинника в реалізації сталінської депортаційної політики в регіоні.

Перші наукові статті й публікації російських дослідників, присвячені депортації народів у СРСР, почали з’являтися в кінці 1980-х рр. під час перебудови. Серед них була також розвідка В. Парсаданової “Депортації населення із Західної України і Західної Білорусії в

1939–1941 рр.”, надрукована у часописі “Новая и новейшая история” [58]. Характеризуючи заходи радянської влади, спрямовані на уніфікацію державного апарату й управління, націоналізацію в промисловості та сільському господарстві, авторка звернулася до причин масового виселення із регіону, насамперед, польського населення. У статті зазначено місця заслання депортованих, на основі архівних матеріалів визначено механізм функціонування так званих спецпоселень (система управління, права й обов’язки поселенців, використання їхньої праці, побутові умови). Використані статистичні матеріали дали підстави В. Парсадановій зробити висновок про 10 % охопленість населення Західної України і Західної Білорусії репресіями за політичними ознаками. У статті також виділяється й аналізується період амністії депортованих, який тривав до літа 1942 р. На відміну від більшості публікацій того часу, побудованих за національним принципом (депортації німців, кримських татар і т. д.), стаття В. Парсаданової носила регіональний характер. Вона стала однією з перших спроб заповнення існуючих прогалин у вивченні депортаційної політики на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр.

Проблема формування особливої категорії населення Радянського Союзу – спецпоселенців, знайшла своє початкове розв’язання у розвідках російського дослідника В. Земскова. У 1990–1991 рр. з’являються його роботи, присвячені цьому питанню [59]. Автор звертається до 30–50-х рр. ХХ ст., які стали в історії держави періодом виселень і депортацій великої кількості людей та навіть цілих народів. В. Земсков аналізує такий важливий елемент механізму депортацій, як спецпоселення, куди направлялася переважна більшість репресованих. Уперше в науковий обіг автором уведено низку документів НКВС-МВС СРСР, які регламентували процеси переселень і життя виселених у спецпоселеннях, а також зафіксували важливу інформацію щодо виконання державних і партійних рішень. Окремо В. Земсков розглядає формування такого контингенту спецпоселенців, які в

офіційних документах входили до категорії “польських осадників і біженців”, “оунівців”, “куркулів”, котрі виселялись із Західної України та Західної Білорусії. Хоча територіально дослідженням В. Земскова охоплено весь Радянський Союз, однак у ньому простежено географію розселення та національний склад спецпоселенців, які у довоєнний період виселялись із західноукраїнських земель, а також максимальне збільшення спецпоселенців станом на 1 січня 1953 р., яке було досягнуто й за рахунок повоєнних депортацій із західних областей України. Підсумком копіткої роботи дослідника з вивчення раніше цілком таємних архівних колекцій Державного архіву Російської Федерації стало видання монографії “Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960” [60], певна частина матеріалів якої стосується також депортованих із західноукраїнських земель.

У 90-х роках проблема депортацій народів СРСР, у тому числі України, знайшла своє висвітлення і в науковому доробку російського історика М. Бугая. Так, уміщена в 1990 р. в “Українському історичному журналі” стаття дослідника відтворила маловідомі сторінки національних відносин в Україні у 30–50-х рр. ХХ ст. [61]. У цій розвідці автор аргументовано доводить, що адміністративно-командна система розглядала виселення народів як засіб урегулювання міжнаціональних конфліктів, послаблення соціальної напруженості. Архівні документи (постанови й укази РНК, НКВС, матеріали відділу спецпоселень ГУЛАГу НКВС), уперше проаналізовані М. Бугаєм, дали йому змогу виділити етапи депортацій, у тому числі здійснюваних із території України, показати відмінності виселень зі східних і західних областей республіки, більш детально зупинитися на характеристиці репресивних дій влади стосовно оунівців та їхніх сімей (1944–1952 рр.). І хоча тенденційність підходів російського історика виявилася в оцінці ОУН-УПА як “бандитських формувань” і “загонів так званої української повстанської армії”, однак він один із перших показав боротьбу радянської системи з учасниками національно-виз-

вольного руху та їхнє становище на засланні, навів статистичні дані щодо розселення цієї категорії депортованих у таборах ГУЛАГу.

Подальше дослідження проблеми депортації народів СРСР дало можливість М. Бугаю віднайти й проаналізувати важливі документи, що розкривають механізми виселень, показують, хто стояв на чолі цих заходів та до яких наслідків це призвело [62]. Для розкриття проблеми автор залучив і матеріали, які стосувалися процесів виселення із західних областей України.

Книга М. Бугая “За повідомленнями НКВС СРСР, були переселені... (Про депортацію населення України у 30–40-ві роки)” [63] стала першим узагальнюючим науковим дослідженням проблеми депортації народів із території України. Основу наукової розвідки склали виявлені дослідником документи й матеріали фондів НКВС-НКДБ СРСР. У цій роботі М. Бугай окреслює причини депортацій, характеризує використання праці депортованих у різних сферах народного господарства, ілюструє масовість репресій, незалежно від національних переваг. Виданням невеликої за обсягом розвідки автор засвідчив нагальну необхідність більш ґрунтовного вивчення теми, як стосовно всієї території України, так і окремих її регіонів. Актуальність поглибленого вивчення політики насильницьких виселень населення з території України була засвідчена й матеріалами, які наводились у книзі М. Бугая “Л. Берія – Й. Сталину «Согласно Вашему указанию»”, обмежений обсяг якої не дав змоги автору детально розглянути багато аспектів теми [64].

Депортаціям народів у 1930–1940-ві рр. та системі спецпоселень присвячена також книга відомого російського вченого В. Бердинських “Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России” [65]. Хоча автор дослідження детально розглядає лише масові виселення куркулів, німців, народів Прибалтики, однак, звертаючись до особливостей спецпереселень у роки Другої світової війни, називає і коротко характеризує депортації поляків із західного

регіону СРСР. Значну цінність роботи складає відтворена в першому розділі на широкій документальній базі історія системи спецпоселень – з часу її появи і до повної ліквідації.

У розробці проблем депортацій народів СРСР вагомим є внесок російських істориків товариства “Меморіал”. Цінні матеріали з питань сталінської репресивної політики містить збірник статей товариства “Репрессии против поляков и польских граждан”. Автори збірника звернулися до аналізу низки радянських репресивних кампаній, серед них – депортації поляків у 1936 р. з прикордонних територій України, “польська операція” 1937–1938 рр., інтернування та арешти польських громадян у 1939–1941 рр. Масштабам депортацій населення вглиб СРСР у травні–червні 1941 р. присвячена розвідка О. Гур’янова, в якій автор окремо аналізує статистику чисельності виселених з Естонії, Литви, Латвії, Молдавії, західних областей України та Білорусії за даними архівних фондів частин конвойних військ НКВС [66]. Об’єктом дослідження іншої статті дослідника стали польські спецпереселенці в СРСР у 1940–1941 рр. [67].

Відомий російський дослідник примусових міграцій П. Полян визначає депортації як одну зі специфічних форм політичних репресій [68]. У монографії “Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР” [69] учений подає детальну класифікацію таких міграцій, виділяючи в окрему групу репресивні міграції (депортації). На великому фактологічному матеріалі автор здійснив поетапну реконструкцію примусових переміщень, здійснюваних радянською владою в 1919–1953 рр., визначив географічні особливості розселення депортованих народів та проаналізував процеси їх реабілітації в СРСР. Звертаючись до вибіркової депортації із анексованих територій Польщі, Прибалтики і Румунії в 1939–1941 рр., П. Полян коротко охарактеризував чотири етапи масових виселень із західних областей України та Білорусії [70]. Автором лише згадуються депортації членів сімей оунівців, однак у книзі вони справедли-

во визнаються одним із найважливіших засобів у боротьбі тоталітарного режиму з ОУН [71].

Отже, за останні роки російська наука збагатилася ґрунтовними дослідженнями, у яких висвітлюються причини, масштаби і наслідки депортаційної політики радянської влади. Однак у таких роботах увагу вчених привертають передусім так звані тотальні депортації, об’єктом яких стали в СРСР цілі народи. Насильницькі ж виселення із західноукраїнських земель у них розглядаються лише побіжно.

Таким чином, незважаючи на значну кількість публікацій, що стосуються сталінізму, як радянського різновиду тоталітаризму, його руйнівного впливу на різні сфери життя українського суспільства, висвітлення депортаційної політики тоталітарного режиму, як різновиду політичних процесів, який виявився у цілеспрямованій діяльності інституційних суб’єктів політики, спрямованій на встановлення і зміцнення радянської влади в західних областях України в 40–50-ті рр. XX ст., залишається фрагментарним та неповним, що не знімає проблеми цілісного наукового вивчення реалізації більшовицькою владою депортаційної політики в західних областях України.

1.2. Джерельна база

Важливим напрямом дослідження сталінського тоталітарного режиму в Україні, його карально-репресивної системи стала археографічна робота, підготовка до друку збірників документів, які довгий час залишалися недоступними дослідникам. Видання таких матеріалів істотно активізувало наукову роботу, створивши документальне підґрунтя для вивчення раніше заборонених тем. Уміщені у низці документальних збірок архівні документи, спогади розкривають й окремі аспекти реалізації на західноукраїнських землях сталінської депортаційної політики.

Так, документи, матеріали, спогади про репресії та депортаційні акції радянської влади в ході встановлення в Західній Україні тоталі-

тарного режиму, в період Другої світової війни та в перше повоєнне десятиліття додав до тексту монографії “Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953” дослідник І. Білас [72]. Це постанови та рішення вищих радянських і партійних органів, які регламентували виселення із регіону осадників, лісників, біженців й іншого контингенту населення. Механізми реалізації прийнятих рішень на місцях розкривають доповідні записки керівників обласних УНКВС. Про масштаби депортацій свідчать уміщені у збірнику статистичні матеріали відділу спецпоселень ГУЛАГу НКВС. Частково опубліковані у збірнику архівні матеріали висвітлюють і сталінську політику масових примусових виселень повоєнного періоду, об’єктом якої, зокрема, стали родини учасників ОУН-УПА.

Розкриваючи кризу призму документальних матеріалів складні процеси радянізації західних областей України впродовж 1939–1941 та 1944–1953 рр., активну боротьбу тоталітарного режиму із загонами ОУН-УПА, питання примусових міграцій населення висвітлюють також збірники документів “Правда про «золотий вересень» 1939-го” [73], “Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.” [74], “ОУН-УПА в роки війни” [75], упорядковані відомим українським істориком В. Сергійчуком. Віднайдені вченим у Центральних державних архівах громадських об’єднань (ЦДАГОУ), вищих органів влади й управління України (ЦДАВОВУ) документи розкривають діяльність республіканських та обласних партійних органів, республіканського наркомату внутрішніх справ і його структурних підрозділів щодо утвердження на території західних областей радянської влади. Подані у збірниках постанови політбюро ЦК КП(б)У, інформації, доповідні записки, довідки, звіти, повідомлення секретарів обласних комітетів партії, довідки НКВС УРСР про результати боротьби з бандитизмом характеризують усі ті репресивні засоби, які використовувалися з метою ізоляції небезпечних для радянської влади груп населення. Аналіз документів доводить, що масові виселення розглядалися партійними керівниками одним із найбільш дієвих засобів

досягнення поставлених завдань. Партійні й радянські функціонери не лише виконували і перевиконували рознарядки, які спускалися їм згори, але й у своїх зверненнях неодноразово просили дозволу на активніше застосування депортацій. Частина документів розкриває численні порушення і зловживання владою в ході проведення депортаційних акцій, які тягнули за собою не лише розкрадання майна виселенців, а й людські жертви.

У дисертаційному дослідженні використано матеріали “Літопису нескореної України”, збірника документів, виявлених членами редакційної колегії Я. Лялькою, П. Максимуком, І. Патером, Ю. Сливкою в архівах Львова, Києва, Москви, Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка [76]. Зокрема, це постанова РНК, інструкція та положення НКВС про спецпоселення і трудове облаштування осадників, доповідна записка Л. Берії про умови праці й проживання виселенців. Ширше висвітлені у збірнику проблеми повоєнних депортацій. Так, у доповідній записці МВС СРСР, інформації заступника голови РНК СРСР підводяться підсумки проведення виселення із західних областей України сімей оунівців у жовтні 1947 р., яке стало найбільш масовим. Документи Дрогобицького облвиконкому вмістили статистичні матеріали щодо виселення селян, які не вступили до колгоспів, та куркульських родин (1949, 1951 рр.). За допомогою низки документів упорядники збірника розкрили механізм прийняття рішення про залишення на вічне поселення воїнів ОУН-УПА та їхніх сімей.

Депортаційну політику тоталітарного режиму на західноукраїнських землях розкривають не лише документи радянських і партійних органів влади, вміщені у збірнику, а й інформація УГВР про більшовицький терор на українських землях (серпень 1948 р.), у якій, окрім інших, наводяться зведені дані про вивезення до Сибіру мешканців з окремих районів західних областей України.

З-поміж опублікованих джерел слід відзначити й працю “Чорна книга України” (упорядник Ф. Зубанич), присвячену висвітленню злочинів комуністичного режиму в республіці [77]. Значна підбірка

документів книги (доповідні записки секретарів обкомів КП(б)У) висвітлює організаційні заходи, хід, масштаби жовтневої 1947 р. депортаційної операції, характеризує ставлення населення до цієї репресивної акції. З інформації міністра внутрішніх справ УРСР Т. Строкача, яка увійшла до збірника, дізнаємося про функціонування на території західних областей України дев'яти спеціальних збірних пунктів для виселенців. Про використання виселень як “ответных мер” на “банд-прояви” українських підпільників свідчать численні довідки секретарів обкомів КП(б)У, подані у книзі. Депортаційну політику тоталітарного режиму характеризують також списки куркульських господарств, що склалися партійними органами на місцях із метою виселення.

Одним із найбільш цінних видань історичних джерел із досліджуваної проблеми є тритомна праця львівських учених (Ю. Сливки, І. Біласа, В. Голяка, М. Ковальчука, М. Литвина, Я. Ляльки, О. Луцького. П. Максимука, К. Науменка, І. Патера, О. Сасюка) Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.” [78]. Перший том збірника документів умістив особові справи родин, примусово виселених у лютому 1940 р., оперативні плани НКВС УРСР щодо виселення осадників і лісників, плани виділення оперативних працівників, радпартактивістів для проведення лютневої депортаційної акції, доповідні записки обласних УНКВС про хід операції, інформації начальника Львівської залізниці про відправку спецпереселенців. Названі й інші документи характеризують три депортаційні операції, проведені радянською владою на теренах західних областей України впродовж 1940 р.

Значна кількість документів першого і другого томів збірника присвячена українсько-польському трансферу населення 1944–1946 рр., примусовому виселенню українців із Закерзоння. Разом із тим, уміщені тут матеріали (інструкції НКВС УРСР про засади і порядок організації заслання родин членів ОУН-УПА, директивні вказівки-рознарядки НКВС СРСР щодо кількості населення, яке підлягало

виселенню, довідки НКВС УРСР про кількість виселених родин (оунівців) характеризують і політику тоталітарного режиму щодо українського національного підпілля в 1944–1945 рр., реалізація якої в регіоні значною мірою базувалася на використанні з-поміж інших репресивних засобів і масових насильницьких виселень.

Документи другого тому збірника охопили період 1946–1947 рр. Це списки населених пунктів із вказівкою кількості визначених для виселення у віддалені місця Радянського Союзу сімей “бандитів” та куркулів; матеріали на виселення родин учасників визвольних змагань, які затверджувалися на рівні обкомів КП(б)У; довідки про проведені радянськими і партійними органами заходи з виселення; постанови ради міністрів УРСР і ЦК ВКП(б) із питань виселення родин учасників ОУН і УПА. Вказані документи дають змогу визначити масштаби повоєнних депортацій, з'ясувати механізми підготовки і проведення таких репресивних акцій. Окремі з доповідних записок секретарів обкомів КП(б)У містять цінні дані щодо політичних настроїв населення, його негативної реакції на насильницькі дії влади. Документи інформують про технічний бік депортаційних операцій, дають уявлення про зміст і форми роботи різних інституцій та установ. Частково документи збірника характеризують становище спецпоселенців, їх чисельність і райони розселення, напрями зайнятості в галузях народного господарства.

Крізь призму людських доль на насильницькі депортаційні операції дають змогу подивитися вміщені у третьому томі збірника спогади тих виселенців, яким, незважаючи на страшні випробовування, усе ж удалося вижити. Спогади, в силу особистого ставлення учасників до подій, які відбуваються, є специфічним джерелом, яке не виключає суб'єктивності висвітлення минулого. Однак при всій своїй суб'єктивності спогади дають можливість виявити рівень впливу депортаційних акцій на долю людей, їхнє ставлення до того, що відбувалося.

Невідомі документи з архівів спеціальних служб умістив збірник “Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття”, під-

готовлений до друку спільними зусиллями українських і польських дослідників (Ю. Шаповал, Є. Тухольський) [79]. Однак лише окремі з них стосуються депортаційної політики сталінізму, висвітлюючи реакцію польського підпілля на виселення поляків у 1940–1941 рр., зміни у долі польських громадян – спецпоселенців після підписання 30 липня 1941 р. у Лондоні польсько-радянської угоди (договір Сікорського – Майського).

Розкриваючи політику радянської влади в національній сфері, матеріали збірників “Національні відносини в Україні ХХ ст.” [80], “Національні процеси в Україні: історія і сучасність” [81] частково торкаються й питань репресивних міграцій. Збірник “Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці”, окрім спеціальних документів, присвячених депортації з Кримського півострова цілих народів, умістив також урядові та партійні документи загального характеру, дія яких поширювалася на всіх спецпоселенців, у тому числі, й на так званий контингент “оунівців” [82].

Значну цінність для дослідження проблеми склали публікації документів, здійснені в останнє десятиліття російськими вченими. Відкриття спецфондів Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР, доступ до документів, які довгий час зберігалися під грифом “цілком таємно”, “розголошенню не підлягає”, дало змогу дослідникам розпочати роботу з формування широкодоступної інформаційної бази вивчення масових депортацій.

Першим виданням такого тематичного спрямування став збірник документів “Депортации народов СССР (1930-е–1950-е годы)” [83], упорядкований науковцями Інституту етнології та антропології РАН (1992). Розкриваючи механізм підготовки і проведення виселень цілих народів, масштаби депортаційних акцій, характеризуючи регіони розселення спецпоселенців, уміщені в ньому матеріали частково висвітлили і чисельність таких контингентів депортованих, як “оунівці” й родини куркулів із західних областей України, їх використання

за галузями народного господарства, розселення в республіках, краях і областях СРСР.

На початку 90-х рр. ХХ ст окремі підбірки архівних матеріалів, які супроводжувалися науковими коментарями відомого дослідника проблем депортацій народів СРСР М. Бугая, з’явилися на сторінках “История СССР”, “Источник” [84].

Якісно нового рівня висвітлення проблем депортацій народів СРСР набуло з виданням у 1992 р. М. Бугаєм збірника документів “Иосиф Сталин – Лаврентию Берию: «Их надо депортировать»” [85], до якого увійшли матеріали “Окремої папки Сталіна”, постанови РНК, ЦК ВКП(б), відомче листування центральних і місцевих органів влади, інструкції, довідки, багатий статистичний матеріал. Досліднику вдалося виявити юридичні державні акти, на підставі яких проводилися примусові виселення народів і груп населення; документи, які характеризують процес адаптації переселенців на нових місцях, їхні труднощі, втрати; дані про загальну чисельність депортованих, їх національний склад. Частина цих документів висвітлює підготовку і проведення депортацій польських осадників та біженців із західних областей України й Білорусії в 1940 р., правове становище спецпереселенців, містить статистичні дані щодо кількості різних контингентів депортованих та їх розподілу по регіонах країни.

Блоки документів, у тому числі раніше маловідомих, щодо кожного із репресованих народів містить збірник матеріалів “По решению правительства Союза ССР...”, упорядкований М. Бугаєм і О. Гоновим [86]. Окремі розділи книги присвячені полякам, переселенням з України і частково стосуються західних областей республіки. Це документи вищих радянських і партійних органів, накази НКВС СРСР, інформаційні довідки, що направлялися в ЦК партії під грифом “цілком таємно”.

Великий корпус первинних (архівних) і вторинних (літературних або бібліографічних) джерел про етнічні депортації в СРСР представлений російськими дослідниками І. Поболем та П. Поляном у доку-

ментальному збірнику “Сталинские депортации. 1928–1953”. Друга частина видання “Этнические депортации начала второй мировой войны” умістила майже 100 документів, які висвітлюють підготовку, механізми проведення і масштаби депортацій колишніх польських громадян із анексованих районів східної Польщі напередодні радянсько-німецької війни. До книги увійшли директиви, телеграми, довідки НКВС, постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У з питань виселення членів сімей оунівців (1946–1948 рр.), спецвиселенців (1951 р.), а також деякі сумнівні документи про депортації, сфальсифіковані пропагандистами Третього рейху [87].

Документи російських архівів, які розкривають долю польських громадян, депортованих у 1940 р. із західних областей України й Білорусії, увійшли до збірок, присвячених Катинській проблемі, що вийшли друком у Республіці Польща [88].

Незважаючи на публікацію значного масиву документів, які характеризують проблеми масових депортацій населення із західних областей України в 1939–1953 рр., у розв’язанні поставлених автором мети та завдань важливу роль відіграла джерельна база, наявна в центральних державних архівах України, державних архівах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей.

Механізм реалізації депортаційної політики на республіканському рівні розкривають справи фонду 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України) Центрального державного архіву громадських об’єднань України. Це, зокрема, матеріали “Окремої папки”, до якої увійшли рішення партійно-державного керівництва Союзу РСР та України щодо депортацій визначених контингентів населення із території західних областей (ф. 1, оп. 16). Наявні в ній документи свідчать про те, що примусові переселення здійснювалися лише із санкції вищого політичного керівництва СРСР та перебували під його постійним контролем.

Постанови політбюро ЦК КП(б)У, інформації, звіти, повідомлення та довідки секретарів обласних комітетів партії про здійснені на

місцях заходи, повідомлення НКВС УРСР, надіслані на адресу ЦК КП(б)У, висвітлюють позицію українського вищого партійно-державного керівництва щодо використання на західноукраїнських теренах репресивних засобів, у тому числі примусових виселень, їх поточну роботу в цьому напрямі. Указані документи свідчать, що партійно-державне керівництво України, її західних областей прагнуло не лише реалізувати поставлену перед ними мету, а й, спираючись на тогочасні внутрішньополітичні й ідеологічні завдання, намагалося виступати із власною ініціативою щодо депортацій українців.

Матеріали республіканських архівів доповнюють документи обласних державних архівів західних областей України. У них зберігаються постанови, звіти, доповідні записки партійних і радянських органів, які висвітлюють процеси радянзації, реалізації на місцях політики колгоспного будівництва, боротьби з учасниками підпілля ОУН-УПА, важливим складником якої стали примусові виселення населення. Місцеві партійні й виконавчі органи виконували всю “чорнову” роботу стосовно виселення чітко визначеного контингенту населення, що проживало на той час на території західних областей України.

Таким чином, вивчення депортаційної політики сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях базувалося на залученні двох масивів джерел – нормативних (джерел офіційного характеру, що дали змогу проаналізувати технологію здійснення депортаційної політики, визначити причини, характер і масштаби проведення примусових акцій із виселення населення) та наративних (спогадів депортованих, які розкривають ці проблеми крізь призму долі людини). У цілому, використана джерельна база є досить інформативною. Аналіз й інтерпретація всього комплексу джерел дають підстави розкрити сутність та особливості депортаційної політики, яка використовувалася тоталітарним режимом для радянзації західних областей України.

Підсумовуючи огляд наукової літератури і джерельної бази, слід зазначити, що постала гостра необхідність у систематизації розрізних фрагментарних публікацій, у неупередженому аналізі всього діапазону наявних джерел та проведенні на цій основі комплексного наукового дослідження сталінської депортаційної політики, яка активно впроваджувалася в західних областях України в 1939–1953 рр. Саме це завдання й спробував здійснити автор у цій монографії.

Література

1. Про минуле – заради майбутнього / Упоряд. Ю. І. Шаповал; Редкол.: І. Ф. Курас та ін. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1989.– 408 с.
2. Маршрутами історії / Упоряд. Ю. І. Шаповал.– К.: Політвидав, 1990.– 655 с.
3. Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди.– К.: Рад. шк., 1990.– 383 с.
4. Сторінки історії України: ХХ століття.– К.: Освіта, 1992.– 336 с.
5. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні.– К.: Політвидав України, 1990.– 143 с.; Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії.– К.: Наук. думка, 1993.– 240 с.
6. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки.– К.: Либідь, 1991.– 342 с.
7. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля.– К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992.– 176 с.
8. Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ.– К.: Смолоскип, 1995.– 508 с.
9. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн.– К.: Либідь – Військо України, 1994.– Кн. 1.– 426 с.; Кн. 2: Док. та матеріали.– К.: Либідь – Військо України, 1994.– 688 с.
10. Там само.– Кн. 1.– С. 133.
11. Там само.– С. 89.

12. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження.– К., 1999.– 446 с.
13. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки.– К., 2000.– 482 с.
14. Долженков О. О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації.– О.: НДРВВ ОІВС, 2000.– 196 с.
15. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії.– К.: Генеза, 2001.– 559 с.
16. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Іст. нариси / Ін-т історії України НАН України / Відп. ред. В. А. Смолій.– К., 2002.– 431 с.
17. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–30-ті роки ХХ ст.– К.: Наук. думка, 1994.– 350 с.
18. Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939. Західні землі України.– Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999.– 151 с.
19. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті рр. ХХ ст. (історико-політологічний аспект).– Луцьк: Надстир'я, 1995.– 176 с.; Злочини тоталітарного режиму на західноукраїнських землях у 30–50-х роках: Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. Вип. 1.– Луцьк, 1995.– С. 43–50; Українська Повстанська Армія проти тоталітарного режиму // Визвольний шлях.– 1998.– № 9.– С. 1118–1129; Репресивно-каральна система СРСР у повоєнний період та особливості її прояву на Волині // Реабілітовані історією: Зб. наук. ст. і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. “Реабілітовані історією”. Луцьк, 5–6 грудня 2002 р.– Луцьк: Надстир'я, 2003.– С. 37–51.
20. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.).– Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1999.– 182 с.

21. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 р. 2-ге вид.– Л.; Нью-Йорк: Дослід.-вид. центр Наук. т-ва ім. Т. Шевченка, 2003.– 428 с.
22. Там само.– С. 40–45.
23. Ковалюк В. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку Другої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ужгород. держ. ун-т.– Ужгород, 1994.– 20 с.
24. Ткачук В. П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львів. держ. у-т ім. І. Франка.– Л., 1998.– 16 с.
25. Білас І. Механізм депортації українського і польського населення в 1944–1946 рр. // Золоті ворота.– 1992.– Вип. 2.– С. 180–191; Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упоряд. Ю. Сливка.– Л.: Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998.– С. 33–35.
26. Чирко Б. В. Політичне тавро: “спецпереселенці”. Документальна розповідь про депортацію національних меншин (1930-ті рр.) // Відродження.– 1993.– № 10.– С. 72–75.
27. Щерба Г. Проблеми українсько-польських переселень в 1944–1948 роках у світлі соціологічних досліджень // Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944–1947 рр.): Матеріали Наук. конф. “50-річчя депортації”. Львів, 22 жовт. 1994 р.– Л., 1996.– С. 33–39; Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам’янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р.– К.: Либідь, 1993.– Ч. 1.– С. 248–255.
28. Винниченко І. Примусове переселення в 1920-ті – початок 1950-х років // Золоті ворота.– 1994.– № 1.– С. 49–70; Україна 1920–1930-х:

- трагічні сторінки формування східної діаспори // Розбудова держави.– 1994.– № 12.– С. 28–33; 1995.– № 1.– С. 21–26.
29. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання.– К.: Рада, 1994.– 128 с.
30. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1996.– 752 с.; Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– 540 с.; Т. 3: Спогади.– Л.: Ін-т українознав. НАНУ, 2002.– 400 с.
31. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1996.– С. 5–26.
32. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матеріали Міжнар. наук. конф. (15–16 верес. 1994 р.).– К.: Ін-т історії України НАН України, 1998.– 290 с.
33. Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944–1947 рр.): Матеріали Наук. конф. “50-річчя депортації”. Львів, 22 жовт. 1994 р.– Л., 1996.– 128 с.
34. Україна – Польща: важкі питання. Т. 4: Матеріали IV Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 8–10 жовт. 1998 р.– Варшава: TYRSA, 1999.– 348 с.; Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р.– Варшава: TYRSA, 2001.– 348 с.
35. Кіцак В. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 – історія України / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича.– Чернівці, 2003.– 21 с.

36. Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ).– 2003.– № 3.– С. 103–115.
37. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали.– К.: Дніпро, 1996.– 496 с.
38. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля.– Т.: Підруч. і посіб., 1997.– 216 с.
39. Щерба Г. Проблеми українсько-польських переселень в 1944–1948 роках у світлі соціологічних досліджень // Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944–1947 рр.): Матеріали Наук. конф. “50-річчя депортації”, Львів, 22 жовт. 1994 р.– Л., 1996.– С. 33–39; Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам’янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р.– К.: Либідь, 1993.– Ч. 1.– С. 248–255.
40. Білас І. Механізм депортації українського і польського населення в 1944–1946 рр. // Золоті ворота.– 1992.– Вип. 2.– С. 180–191.
41. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали.– К.: Дніпро, 1996.– 496 с.
42. Волков І. М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // УІЖ.– 1993.– № 7–8.– С. 37–43.
43. Дмитрук В. Методи і форми боротьби НКВС, НКДБ проти ОУН і УПА // Реабілітовані історією: Зб. наук. ст. і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. “Реабілітовані історією”. Луцьк, 5–6 груд. 2002 р.– Луцьк: Надстир’я, 2003.– С. 125–131; Політика радянської влади щодо населення Західної України у 1939–1941 рр.: суть і наслідки // Україна – Польща: важкі питання. Т. 4: Матеріали IV Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 8–10 жовт. 1998 р.– Варшава: TYRSA, 1999.– С. 70–90.

44. Кондратюк К. Втрати населення Західної України у 1939–1941 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р.– Варшава: TYRSA, 2001.– С. 150–163.
45. Вісин В., Кучерепа М. Радянська влада на Волині у 1939–1941 рр. // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin, 1995.– S. 25–69; Кучерепа М. Репресії НКВС проти волинян у 1939–1941 роках // Реабілітовані історією: Зб. наук. ст. і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. “Реабілітовані історією”. Луцьк, 5–6 груд. 2002 р.– Луцьк: Надстир’я, 2003.– С. 11–26; Кучерепа М., Вісин В. Чорні дні червоної Волині // Волинь.– Луцьк, 2005.– Ч. 7.– С. 97–122.
46. Холодницький В. Ф. З історії переселень і депортацій населення Північної Буковини та Бессарабії в 40-х роках ХХ ст. // Історико-політологічні проблеми сучасного світу: Зб. наук. ст.– Чернівці: Рута, 2001.– Т. 8.– С. 51–62.
47. Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 – історія України / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна.– Х., 2004.– 17 с.
48. Сивирин М. А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 – історія України / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка.– Л., 2005.– 18 с.
49. Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r. Tłumaczenie dokumentów: Wojciech Materski.– Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992.– S. 4.

50. Z archiwów sowieckich tom I. Polscy jeńcy wojenni w ZSSR 1939–1941 / Dokumenty przetłumaczył, opracował oraz opatrzył przypisami i wstępem prof. dr. hab. Wojciech Materski.– Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992.– S. 5.
51. Siedlecki J. Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986.– Gdańsk, 1990.– 234 s.
52. Ślusarczyk J. Stosunki polsko radzieckie 1939–1945.– Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1991.– 312 s.
53. Głowacki A. Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941.– Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998.– 695 s.
54. Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A. Represje sowieckie wobec polaków i obywateli polskich.– Warszawa: Ośrodek “Karta”, 2000.– 386 s.
55. Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945.– Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2003.– 419 s.
56. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej.– Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego: WTMH, 1994.– 316 s.
57. Kowalska E. Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946.– Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 1998.– 282 s.
58. Парсаданова В. С. Депортации населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история.– 1989.– № 2.– С. 26–45.
59. Земсков В. Н. “Кулацкая ссылка” в 30-е годы // Социол. иссл.– 1990.– № 10.– С. 3–21; “Кулацкая ссылка” накануне и в годы Великой Отечественной войны // Социол. иссл.– 1992.– № 2.– С. 3–26; Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР) // Социол. иссл.– 1990.– № 11.– С. 3–17; Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954–1960 гг.) // Социол. иссл.– 1991.– № 1.–

- С. 5–26; Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) // Социол. иссл.– 1991.– № 5.– С. 151–165; ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социол. иссл.– 1991.– № 6.– С. 10–27; № 7.– С. 3–16.
60. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960.– М.: Наука, 2003.– 308 с.
61. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ.– 1990.– № 10.– С. 32–38; № 11.– С. 20–26.
62. Бугай Н. Ф. За что переселяли народы? // Агитатор.– 1986.– № 11.– С. 3–15; К вопросу о депортациях народов СССР в 1930–1940-х годах // История СССР.– 1989.– № 6.– С. 136–144; Депортация. Берия докладывает Сталину / Составление, комментарии: Н. Ф. Бугай // Коммунист.– 1991.– № 3.– С. 123–128; “По решению правительства СССР...” Депортации 30–50-х годов // Моск. новости.– 1991.– № 26.– С. 3; 20–40-е годы: депортация населения с территории Европейской России // Отечественная история.– 1992.– № 4.– С. 37–50.
63. Бугай М. Ф. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” (Про депортацію населення з України у 30–40-ві роки).– К.: Вид-во т-ва “Знання” України, 1992.– 48 с.
64. Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– 320 с.
65. Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России.– М.: Новое лит. обозр., 2005.– 768 с.
66. Гурьянов А. Э. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае – июне 1941 г. // Репрессии против поляков и польских граждан. Вып. 1.– М.: Звенья, 1997.– С. 137–175.
67. Гурьянов А. Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. Вып. 1.– М.: Звенья, 1997.– С. 114–136.
68. Полян П. М. География принудительных миграций в СССР // Известия Академии наук: Сер. “География”.– 1999.– № 6.– С. 56.

69. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР.– М.: ОГИ – Мемориал, 2001.– 327 с.
70. Там же.– С. 95–98.
71. Там же.– С. 130.
72. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2: Документи та матеріали.– К.: Либідь – Військо України, 1994.– 688 с.
73. Сергійчук В. Правда про “золотий вересень” 1939-го.– К.: Укр. вид. спілка, 1999.– 128 с.
74. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– 941 с.
75. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1996.– 496 с.
76. Літопис нескореної України. Док., матеріали, спогади / Редкол. Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер, Ю. Сливка та ін.– Л.: Просвіта, 1993.– Кн. 1.– 798 с.
77. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– 784 с.
78. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1996.– 752 с.; Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– 540 с.; Т. 3: Спогади.– Л.: Ін-т українознав. НАНУ, 2002.– 400 с.
79. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Польське підпілля 1939–1941. Т. 1: Львів – Коломия – Стрий – Золочів / Упоряд. З. Гайовнічек, П. Кулаковський, М. Купецька, Ю. Шаповал, Є. Тухольський.– Варшава; К., 1998.– 1039 с.; Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946 / Гол. наук. ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал.– Варшава; К., 2000.– 1008 с.
80. Національні відносини в Україні ХХ ст.: Зб. док. і матеріалів.– К.: Наук. думка, 1994.– 558 с.

81. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і матеріали. Довідник: У 2-х ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки.– К.: Вища шк., 1997.– Ч. 2.– 704 с.
82. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Зб. док. (1941–1998).– К.: Абрис, 1999.– 176 с.
83. Депортации народов СССР (1930-е–1950-е годы). Ч. 1: Документальные источники Центрального государственного архива Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления (ЦГАОР) СССР. Материалы к сер.: Народы и культуры. Вып. XII / Сост. О. Л. Милова.– М.: Ин-т этнологии и антропологии РАН, 1992.– 353 с.
84. “Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений...”: Л. Берия – И. Сталину / Сост. Н. Ф. Бугай // История СССР.– 1991.– № 1.– С. 143–160; 40–50-е годы: последствия депортации народов: (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) / Публ. подгот. Н. Ф. Бугай // История СССР.– 1992.– № 1.– С. 122–143; “Мероприятия по выселению являлись чрезвычайной мерой” // Источник.– 1996.– № 1.– С. 137–139.
85. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: “Их надо депортировать”: Док., факты, комментарии / Вступ. ст., сост. и послесл. Н. Ф. Бугай.– М.: Дружба народов, 1992.– 286 с.
86. “По решению правительства Союза ССР...” (Депортация народов: документы и материалы) / Сост.: Н. Ф. Бугай и А. М. Гонов.– Нальчик: Эль-Фа, 2003.– 927 с.
87. Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. А. Я. Яковлева; Сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян.– М.: МФД: Материк, 2005.– 904 с.
88. Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r. Tłumaczenie dokumentów: Wojciech Materski.– Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992.– 183 s.; Ukraiński ślad Katynia. Opracowanie Zuzanna Gajowniczek. Wstęp. Jędrzej Tucholski.– Warszawa: Ministerstwo spraw wewnętrznych, 1995.– XXII s. + 272 s.

РОЗДІЛ 2

ДЕПОРТАЦІЙНА ПОЛІТИКА ЯК СКЛАДНИК ТЕХНОЛОГІЙ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

2.1. Депортаційна політика: сутність, детермінанти, функції

Використання примусових перемішень населення для розв'язання низки внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем відомі в історії від найдавніших часів. Вигнання, евакуація, примусова репатріація, трансфер, обмін населенням, переселення – такі характеристики відомі минулому багатьох країн. Одним із компонентів технології здійснення влади суб'єктами політики, який здавна використовувався в суспільно-політичному житті держав, є депортація.

Термін “депортація” має латинське коріння. У Римській імперії назву *deportatio* отримало покарання у формі вислання, за допомогою якого громадяни уникали смертної кари [1]. Римське право детально регламентувало практику вигнання певної категорії осіб (убивць, фальшивомонетників, інших правопорушників) за межі держави, зазвичай на навколишні острови.

Поява примусових переселень пов'язувалася з поняттям злочину проти політичних інститутів влади (або вірогідності його здійснення) та колективної відповідальності за нього. Класичним прикладом використання такого типу насилля у здійсненні владних повноважень із XV ст. була держава інків. На кожен випадок бунту чи заколоту на залежних територіях інки відповідали знищенням усіх мешканців або

ж стратою винних і переселенням решти людей до інших провінцій. Політика примусових міграцій в імперії інків використовувалася зазвичай під час підкорення територій, населення яких, виявляючи свою неприхильність, перешкоджало впровадженню нових порядків [2].

З утворенням колоніальних імперій, уряди європейських держав почали активно використовувати як міру кримінального або адміністративного покарання заслання засуджених до Південної Америки, Вестіндії, Австралії, о. Тасманії та на інші залежні території. Виселення до колоній стало важливим інструментом реалізації внутрішньої політики стосовно громадян чи мешканців власної держави, визнаних небажаними суспільними або політичними елементами, своєрідним превентивним репресивним засобом. У першій половині XIX ст. з Європи депортовано таким чином більше 150 тис. засуджених [3]. Проте ця практика була припинена виступами проти каторг і рабства 1853, 1857 рр.

Разом із тим саме в другій половині XIX ст. депортація починає набувати нового змісту та масштабів. Політики починають убачати в депортаціях ефективний метод розв'язання складних міждержавних і внутрішніх проблем. Про це свідчать численні факти обміну населенням на Балканах, починаючи від наслідків російсько-турецької війни 1877–1878 рр., коли тисячі болгар були змушені залишити Оттоманську імперію, а тисячі турок – Болгарію, аж до трагічної втечі 500 тис. сербів зі своєї батьківщини через Чорногорію та Албанію до Адріатичного узбережжя в роки Першої світової війни [4].

Найбільших розмірів активне проведення державними інститутами влади депортаційної політики набуло у XX ст. У цей час відбулася радикальна зміна пропорцій між вільною та насильницькою міграцією на користь останньої [5]. Нові політичні реалії: розпад багатонаціональних імперій (Оттоманської, Австро-Угорської, Російської), утворення тоталітарних режимів (у тому числі гітлерівської Німеччини, сталінського в СРСР) створили сприятливе підґрунтя для

визнання депортаційної політики дієвим засобом розв'язання складних державних і регіональних проблем. Депортації починають застосовувати в межах однієї держави для заслання у визначені для цього місця з певними кліматичними та господарськими особливостями.

Депортаційна політика стала важливим складником репресивно-каральної системи, створеної сталінським тоталітарним режимом у Радянському Союзі. Француз А. Жид, який у 30-х рр. ХХ ст. відвідав СРСР, писав: “Я не маю сумніву, щоб на світі існувала інша країна, в якій були б так уярмлені дух і характер людини, як це відбулося в Радянському Союзі..., навіть у Гітлерівській Німеччині рабство, насилля та терор не досягнули таких розмірів, як у сучасному СРСР” [6]. Сталінізм перетворився у надбюрократичну і терористичну форму влади [7]. Україна ж стала однією з радянських республік, що найбільш постраждали від сталінізму [8].

Саме в Радянській державі з-поміж інших технологій здійснення політичного керівництва було детально розроблено й випробувано механізм масових примусових виселень як форму завоювання, утримання та використання державної влади з метою реалізації низки цілей і завдань. Депортаційну політику комуністичний режим розглядав як систему заходів, змістом яких було вислання осіб, визнаних політично і соціально небезпечними, з місць постійного проживання у віддалену місцевість та примусове поселення в новому місці з обмеженням свободи пересування [9].

Насильницькі примусові переселення перетворилися в СРСР у чітко сплановану державну політику практично відразу після встановлення більшовицької влади. Після жовтневого перевороту депортації починають розглядатись як засіб із врегулювання конфліктних ситуацій, що виникали у відносинах між владою і народом, а також як можливість послаблення криміногенної ситуації, зумовленої війною, труднощами економічного становища й іншими соціальними явищами. Упродовж 20–50-х років ХХ ст. депортації стають важли-

вим елементом загальної репресивної політики радянської держави, її дієвим інструментом. У СРСР депортаційна політика набула характеру досконало налагодженої технології та сягнула раніше не знаних масштабів.

Як насильницькі міграції, депортації стали однією з особливих форм політичних репресій. Їх репресивний характер визначався адміністративним (термін *адміністративний* тут наповнений радянським змістом, а не його розумінням у світовій практиці й указує, насамперед, на позасудовий характер репресій) прийняттям рішень щодо переселення громадян на спеціально виділені території. Реалізація депортаційної політики перебувала поза компетенцією і правовим полем радянського судочинства. Як примусове переселення особи, групи осіб, народу, визнаних “соціально й політично небезпечними”, за межі певного регіону, в радянській тоталітарній державі депортаційна політика набула ознак крайніх форм дискримінації [10].

Щодо об'єкта впливу депортаційна політика характеризувалася широкомасштабністю і контингентністю, оскільки поширювалася не на конкретну особу, не на індивідуального громадянина, а на цілу групу осіб, часто доволі численну, яка відповідала визначеним зверху критеріям. Підозра щодо лояльності тягнула за собою застосування зручного для тоталітарного режиму принципу колективної відповідальності.

Депортації стали своєрідною формою обліку й примусу державою її не індивідуальних, а групових політичних противників. Як писала у своїх спогадах Н. Я. Мандельштам: “Примусове переселення – це щось цілком нове, що принесло нам двадцяте століття. Я бачила поїзди з бородачами з України й Кубані, а потім замкнуті теплушки «зеків», яких відправляли на Далекий Схід. А потім поїзди з німцями Поволжя, татарами, поляками, естонцями... І знову теплушки із «зеками». Вони йшли завжди – іноді густіше, іноді рідше...” [11]. Зумисна політика державного контролю за допомогою терору в полі-

тичній практиці ХХ ст. дуже часто обґрунтовувалася “раціональною” метою. Радянська система довела її до крайнощів.

У сучасній науковій літературі термін „депортація” трактується авторами вкрай довільно, без чіткого з’ясування особливих ознак примусових міграцій, указаних вище, визначення у кожному конкретному випадку ступеня і форм примусу, застосованих із метою переміщення населення. Не всі переміщення населення у межах досліджуваного регіону в 1939–1953 рр. можна вважати депортаціями, оскільки вони були різнохарактерними. На нашу думку, не належить до депортацій як засобу політичних репресій відселення в інші райони регіону мешканців прикордонних територій, репатріація німецького населення до Генерального губернаторства в 1940 р., обов’язкова евакуація, трансфер населення, здійснений у 1944–1946 рр. на підставі угод, підписаних урядами Української РСР і Польщі, Чехословаччини та СРСР.

Між названими акціями й депортаціями була істотна різниця. Депортація виступала впливовим знаряддям реалізації державної політики, спрямованої на ізоляцію великих груп населення шляхом їх насильницького виселення в глибину СРСР на поселення в режимних спецпоселеннях НКВС або на поселення під адміністративний нагляд органів НКВС, що істотно відрізнялися від системи виправно-трудо-вих таборів і колоній, а також системи таборів для військовопозбавлених та інтернованих. Системність проведення депортацій, їх місце і роль у розв’язанні державними інституціями важливих політичних проблем дає підстави говорити про існування в СРСР такого різновиду репресивної політики, як депортаційна. Це владне та системне спрямування діяльності головних політичних інститутів на підготовку і проведення депортаційних операцій із метою завоювання та збереження влади, цілісний механізм трансформації суспільно-політичних відносин, ліквідації конкуренції за владу, інституціалізації радянської влади.

Об’єктом насильницьких дій влади у випадку проведення депортаційної політики ставали великі соціальні групи, позбавлені можливості вияву спротиву. Цілі групи людей, утягнуті в масштабні операції адміністративно-поліційного характеру, втрачали можливості впливу на суспільно-політичні процеси в регіоні, полегшуючи трансформацію всіх сфер життя, ставали залежними від силових рішень влади, підпорядковуючись досягненню визначених нею цілей. Від влади проведення депортаційної політики вимагало відповідної організаційної роботи, значних витрат сил і коштів. Насильно виселені, тобто депортовані із Західної України громадяни, піддавалися режиму спецпоселення у віддалених місцях, де їхні економічні й політичні права істотно обмежувалися. Усе майно, за винятком того, яке виселенці встигли спакувати за годину часу, підлягало конфіскації.

В основі депортаційної політики лежали насамперед політико-ідеологічні причини. Насилля й терор стали засобами вирішення політичних задумів, які не мали нічого спільного з реальними соціально-економічними процесами, не відповідали наявним можливостям економічних перетворень. “Те, що здійснив Сталін, – зазначає у своїй праці англійський дослідник Ален Буллак, – полягало у використанні влади держави для насильницького перетворення відсталого людського суспільства, причому застосовували методи й приносили жертви, які абсолютно не відповідали соціалістичним ідеалам та принципам” [12].

Терор широко використовувався режимом в ім’я ідеї, як знаряддя боротьби проти ідеологічних ворогів, які вважалися більш небезпечними, аніж кримінальні злочинці. Будь-який злочин у господарській або професійній галузі ставав ідеологічним злочином, відбувалася політизація, ідеологізація будь-яких вчинків окремої людини. За логікою партійної ідеології більшовиків і створеного ними політичного устрою, будь-яку незгоду з позицією керівництва партії чи навіть окремого чиновника легко можна було видати за опозицію до партії,

а відтак – і до самого суспільного ладу. Опонент ставав супротивником, супротивник – “ворогом народу”.

Сформульована в 1928 р. Й. Сталіним теза про те, що наближення соціалістичного суспільства супроводжується зміцненням опозиції класового ворога і загостренням класової боротьби, де остання розтлумачувалась як явище, зумовлене об’єктивними та неминучими законами історичного розвитку всієї цивілізації, виправдовувала політику насилля, яка застосовувалася більшовиками до власного народу. В ідеологічній системі сталінізму таке виправдовування пов’язувалося з доведенням необхідності “залучення найширших верств населення у процеси нового, соціалістичного шляху розвитку”, “подолання вікової російської відсталості”, абсолютизацією насилля як універсального засобу, технологією розв’язання будь-яких проблем. Відповідно до державної ідеології суспільство було поділене на друзів і ворогів, а всі події у країні та за її межами оцінювалися крізь призму класової боротьби.

Ідейно-політичне підґрунтя і джерела сталінської репресивної політики виявлялися на всіх рівнях – ідеї, політичних гасел і політичної практики: класова боротьба – диктатура пролетаріату – керівна роль комуністичної партії і, як наслідок, відсутність демократії в партії і в суспільстві загалом, застосування широкомасштабних насильницьких засобів.

Практичне значення сталінської теорії мало абсолютну зрозумілу мету: чим ближче країна підходила до колективізації, тим сильнішого спротиву чекали з боку селян. Гасло про ліквідацію куркульства як класу на основі проведення загальної колективізації слугувало зручним виправданням репресивних санкцій, спрямованих проти всієї маси заможного селянства, яке найбільш рішуче протидіяло колективізації. З форсуванням індустріалізації зростала вірогідність криз, які зручно було подолати, переклавши вину за саботаж буржуазних спеціалістів. Оскільки режим планував примусові заходи, доцільно

було підготуватися до жорстких дій у відповідь, подальших акцій насильства. Такою підготовкою й стала ідеологічна позиція Й. Сталіна, спрямована на мобілізацію до майбутньої соціальної війни.

На партійних з’їздах і нарадах зазвучали заклики до боротьби не за допомогою законів, а з урахуванням революційної доцільності. До масштабів істерії роздмухувалася теза про зовнішню загрозу соціалізму в СРСР, що, у свою чергу, теж виправдовувало репресивну політику. Упродовж усього періоду перебування при владі більшовицький режим послідовно використовував зовнішній чинник і культивованим ним страх перед “імперіалістичними намірами” проти “першої у світі країни рад”.

Радянські посадові особи, керуючись марксистсько-ленінською теорією класової боротьби, здійснювали постійний пошук “ворогів народу”, “ворожих елементів”, “контрреволюціонерів”. Невдачі економічних “стрибків”, усі прорахунки і промахи система списувала на діяльність шпигунів, шкідників, націоналістів, троцькістів. Ці слова стали синонімами офіційно схваленого визначення “заклятий ворог соціалізму”. За допомогою ж депортаційної політики усувалися найбільш активні, опозиційно налаштовані до радянської влади верстви і групи населення. Так, у телеграмі ЦК ВКП(б) № 513 (ш) від 14 грудня 1934 р. за підписами Постишева, Любченка, Якіра, Балицького зазначалося, що “Радянська влада не потерпить найменших спроб антирадянської діяльності або агітації й не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які нелояльно ставляться до Радянської влади, у віддалені місця СРСР” [13].

Разом із тим, реалізуючи свою політику насильницькими технологіями, Й. Сталін не визнавав цього публічно. Насильство маскувалося під класову війну, яку вели пролетаріат і збідніле селянство з “ворогами народу”, котрі намагалися реставрувати “капіталізм”. Без такого ідеологічного прикриття партія не змогла б чинити насильство в таких нечуваних масштабах.

Штучність виділення “ворожих” груп, невизначеність їх ознак створювали основу для широкого проведення довільних каральних операцій. В Україні партійно-державне керівництво зазвичай виправдовувало свої антигуманні дії проти будь-якої категорії населення звинуваченнями в “націоналізмі”, “націоналістичних ухилах”, у співчутті “націоналістичній контрреволюції”. В уразливих районах, до яких були віднесені й західноукраїнські землі, досягнення однорідності населення шляхом масових депортацій “ворогів народу” мало на меті унеможливлення існування будь-якого джерела нелояльності.

“Очищення території від ворожих елементів” проводилося шляхом поширення “заходів” на всі категорії підозрілої верстви або кола осіб, включаючи членів сімей, родичів, знайомих. Здійснюючи таку політику, Й. Сталін заявляв, що “потрібно гнати, розстрілювати, знищувати” кожного “ворога народу” і ми “будемо знищувати весь його рід, його сім’ю” [14].

Депортаційна політика ставала не лише методом боротьби проти інакомислення, а й засобом загального залякування з метою унеможливлення будь-яких проявів незадоволення. Її політичною метою визначалося й примирення населення з ідеологічними та політичними цілями режиму. Репресивні технології використовувалися для придушення й адаптації населення до вимог, норм і практики адміністративно-командної системи. В основі пандемії репресій лежала кримінальна політика, що продукувала залякування й брехню, слугувала знаряддям управління суспільством.

На думку англійського дослідника тоталітарних суспільств П. Джонсона, “довільний характер репресій був необхідним для створення атмосфери страху, яка, після потреби в робочій силі, була другою головною мотивацією для терору безпартійних” [15]. У своїй книзі дослідник наводить такий факт: “Один із працівників ОДПУ визнавав перед московським кореспондентом “Манчестер Гардіан”, що вони арештовують невинних людей: це цілком природно, інакше

ніхто не буде боятися”. Якщо людей арештовувати лише за конкретні порушення, сказав він, решта всі будуть почуватися в безпеці, і таким чином, визріють для зради” [16].

Отже, репресивна політика породжувала в суспільстві страх, напруженість, невпевненість, тобто становище надзвичайного стану, що, у свою чергу, відволікали його від усіх інших проблем. Атмосфера страху, напруженості, невпевненості ставала тотальною в умовах реалізації депортаційної політики, яка призводила до масових виселень невинних людей. Хоча офіційно ніхто не давав повної влади НКВС, а ГУЛАГ узагалі не згадувався, кожний у СРСР був свідомий ролі цих політичних інституцій та виходив із власної обережності. Як зазначає американський дослідник М. Маля, у 1937 р. країна отримала суворий урок і відтоді Радянський Союз тримався здебільшого страхом [17]. Тоталітарна система не могла існувати без “підсистем страху”, в тому числі страху перед “буржуазно-націоналістичною загрозою”.

Депортаційна політика використовувалася не лише як засіб виселення, але і як спосіб “виховання”, репресій і знищення. Як зазначає у зв’язку з цим польський дослідник проблеми примусових міграцій у Центральній Європі Д. Столя, “жертви були позбавлені всього, в чому людина знаходить опору: родинних і сусідських зв’язків, соціального становища, домівки і різного майна. Вагон теж був знаряддям геноциду” [18]. Депортованих позбавляли їхніх “малих” батьківщин, руйнували створену ними субкультуру. Сталінське “переселення народів” не хаотично, а з точним розрахунком змінювало місце проживання депортованих різних національностей саме так, щоб назавжди відірвати їх від історичної батьківщини. Цілеспрямовано вкраплені в інонаціональне середовище і позбавлені на новому місці проживання умов для національно-культурного розвитку, вони фактично були приречені на асиміляцію. Одночасно за ними закріплювався стереотип підозрілої і ненадійної особи.

Психологічним підґрунтям терору, на думку дослідника сталінізму в Україні Г. Костюка, стала сформована більшовицькою партійно-державною бюрократією атмосфера відчуження між владою і громадянином. Зосередивши у своїх руках усю повноту влади над суспільством і ставши завдяки цьому власником тотально націоналізованих засобів виробництва, радянські й партійні чиновники перетворилися на окремих соціальний клас – панівний клас суспільства. На цій соціальній основі у вседержавному масштабі виростало відчужене сприйняття радянськими “суддями” (у широкому значенні цього слова) своїх жертв [19].

Початково репресивна політика використовувалася тоталітарним режимом насамперед задля утримання народу в покорі, з метою гальмування небезпечного для московської централізованої системи політичного й національно-культурного розвитку народів, що розгорнувся після перевороту 1917 р. Але в другій половині 1920-х рр. до зазначених мотивувань додається й економічний чинник. Проведення репресій усе тісніше пов’язується із завданнями планового народного господарства. Економіка Радянського Союзу, яка розвивалася в умовах командно-адміністративної системи, постійно потребувала робочої сили. Особливо гострою була ця потреба в Сибіру, на Далекому Сході, Півночі. Починаючи з 30-х рр., політбюро ЦК КП(б)У надсило в ЦК ВКП(б) кількісні заявки на виселення розкуркулених. У центрі ці показники співвідносилися з даними про “ємність” у північних регіонах трудових резервів, необхідних для будівель “комунізму” [20]. Тому депортації створювали можливість використання фізичної та розумової фахової сили різних контингентів виселених для потреб економічної розбудови СРСР.

У зв’язку з цим економіст В. Жирмонт, котрий сам побував у таборі в ролі в’язня, на підставі зібраних і проаналізованих фактів у статті “Економічна функція терору” зазначав: “Масові арешти й систематичний терор, майже «безмотивний» проти людей, які рішуче

нічим не завинили навіть із радянсько-комуністичного погляду, являються, якщо на них дивитися реально, нічим іншим, як ловлею рабів для господарського використання майже безплатної робочої сили. З цього погляду стає раціональною ціла низка явищ. Якби можна було порівняти криву (графік) зростання цієї індустрії (що є підлегла НКВС) з кривою масових арештів, то вони зійшлися б у всіх своїх точках: кожна нова «будова», кожен новий «комбінат», кожна нова «магістраль» – були дуже важливою причиною хвиль арештів та заслань” [21].

Примусово виселені ставали дешевою і безправною робочою силою, яка призначалася для заселення та освоєння найбільш віддалених областей і країв держави. Примусова праця використовувалася для освоєння природних ресурсів – від лісу та вугілля до діамантів і золота. Із цією метою створювалася система господарських підприємств НКВС, які були величезними таборами з відповідно організованим режимом перебування. Через нелюдські умови життя спецпоселенців досягались як політична (винищення небажаних елементів), так і економічна (господарська розбудова радянської держави рабською працею) цілі влади.

Разом із тим депортаційна політика допомагала змінити етнічний склад населення: на місце проживання корінних мешканців, яких насильно вивозили у віддалені райони СРСР, приїжджали десятки тисяч партійних, радянських службовців, військових, працівників репресивних структур різних національностей (головним чином росіян). Таким чином етнічні чистки, у результаті яких велика частка корінного населення депортувалася, забезпечували незворотність приєднання до СРСР певних територій, а російська імміграція лише закріплювала ці процеси.

Із початком Другої світової війни та в другій половині 40-х рр. XX ст. примусове виселення розглядалося комуністичним режимом і як ефективний засіб інтеграції в тоталітарну систему нових регіонів,

що в результаті територіального поділу опинилися в складі Радянського Союзу.

Депортаційною політикою досягалася мета вилучення людей із їх природної еколого-економічної та територіальної ніші, руйнування етнічного коріння, розчинення в іноетнічному середовищі, створення домінуючому російському народові більш сприятливих умов для розвитку тощо. Тоталітарний політичний режим використовував депортаційну політику заради збереження запровадженої ним системи авторитарного управління суспільством.

Застосовуваний у депортаційних акціях репресивний апарат мав розгалужений і злагоджений механізм, зорієнтований на масовий характер каральних заходів. Нехтування юридичними нормами, спрощення процедурних питань перетворювали його в грізну і в той же час безконтрольну зброю політичної системи. Відбулися значні зміни у практиці судочинства, особливо в кримінальному і виправно-трудовому праві [22]. Закон було повністю підпорядковано потребам влади, інтересам пануючого режиму. В цей час воля “законодавця”, а ним був Й. Сталін, ставилася понад усе. Конституція СРСР, інших республік не могла трактуватися всупереч цій волі. Репресії та дискримінації порушували одночасно десятки статей Конституції. Тому від початку беззаконною була не лише практика депортацій. Самі закони в багатьох випадках носили не правовий характер. Запечувалися фундаментальні принципи права. Під приводом класового підходу виявилися розтоптаними основи моралі й права.

У 30-ті роки завершилася централізація карально-репресивної системи, з’явився загальносоюзний наркомат внутрішніх справ. Згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР від 5 листопада 1934 р. при НКВС СРСР було створено сумнозвісну Особливу нараду – позасудовий орган, який в адміністративному порядку застосовував заслання, виселення та ув’язнення на термін від п’яти і більше років. Особлива нарада проіснувала до 1 вересня 1953 р. За цей час нею винесено

вироки: позбавлення волі – 360 921 особі, заслання і вислання – 67 539 чол. та ін. [23]. Абсолютна більшість осіб, справи яких розглядалися Особливою нарадою, були засуджені за “контрреволюційні злочини”. Поряд із нарадою діяли “двійки” і “трійки” – антиконституційні утворення, що також слугували знаряддям масових репресій і знищення “ворогів народу”.

Політичні рішення державних інститутів, офіційно закріплені у відповідних указах, постановах партійних і радянських відомств, повністю визначали зміст депортаційної політики. Якщо положення закону дозволяли виселення на основі вироку суду згідно з визначеним терміном, то чекістські інструкції регламентували проведення депортацій в адміністративному порядку за постановами начальників управлінь НКВС без зазначення будь-якого терміну. У вислання направлялися діти у віці 5–10 років і навіть менші, хоча вік кримінальної відповідальності, згідно із законом, наставав із 14 або 12 років (ст. 12 і 35 УК РСФСР) [24].

Рішення про депортації приймалися, як правило, керівництвом партії та уряду з ініціативи органів ОДПУ-НКВС-КДБ і ряду інших відомств. Це ставило депортації поза компетенцією правового поля радянського судочинства і різко відрізняло систему спецпоселень від системи виправно-трудових таборів та колоній, а також системи таборів для військовополонених й інтернованих. Усі заходи під час депортаційних операцій здійснювалися за участі органів НКВС, у підпорядкуванні якого перебувала система радянських концентраційних таборів (ГУЛАГу). Абсолютна більшість депортованих відправлялася на спецпоселення, менша частина – на заслання на визначені терміни, ставала зсильнопоселенцями (відправленими на заслання навечно) або адміністративно висланими. Хтось потрапляв і в табори ГУЛАГу [25].

Системність депортаційної політики зумовила створення в СРСР спеціальних інститутів. Із двадцятих років питаннями міграцій у Радянському Союзі займався діючий при ВЦВК переселенський

комітет. На той час переселення були одним із заходів соціальної політики держави, яка намагалася розв'язати проблему надлишку робочої сили в одних районах та її нестачі в інших (Далекий Схід, Сахалін і Карело-Мурманський край). Із набуттям примусового характеру та відповідної масштабності функції управління процесами виселення були передані НКВС СРСР. У його структурі з червня 1931 по 1940 р. діяв відділ зі спецпоселень ГУЛАГу (Головного управління лагерей и тюрем НКВД), а з 1940 по лютий 1944 р. – управління ВТК (виправно-трудова колонія) і трудпоселень ГУЛАГу [26]. 24 березня 1944 р. у структурі НКВС СРСР був створений як самостійний відділ спецпоселень (наказ НКВС СРСР № 00332), який функціонував до 1948 р., коли 21 лютого Рада Міністрів СРСР постановою № 418-161 зобов'язала МВС СРСР установити суворий режим у місцях поселень, посилити боротьбу з бандитизмом та іншими кримінальними злочинами, у спецпоселеннях організувати точний облік, правильне й обов'язкове використання праці спецпоселенців [27].

Наступні організаційні зміни відділу були викликані реорганізацією органів внутрішніх справ та звільненням деяких категорій осіб зі спецпоселень. Згідно із рішенням Ради міністрів СРСР (1950 р.) функції з управління спецпоселенцями переходили у відання 9 управління МДБ СРСР. Аналогічні управління (відділи) створювалися в структурі МДБ-УМДБ союзних і автономних республік, країв та областей [28]. Після об'єднання в 1953 р. МДБ і МВС організація обліку та реєстрації спецпоселенців і зсильнопоселенців, забезпечення режиму перебування, запобігання втечам та пошук утікачів, покладалися на створений у новій структурі відділ “П”. 30 жовтня 1954 р. відділ “П” був перейменований у IV-й відділ МВС СРСР зі створенням мережі таких самих відділів на місцях. Для здійснення адміністративного нагляду в структурі IV відділу організовано відділення, завданням яких було: контролювати режим у місцях поселень; розглядати заяви про виключення з реєстру спецпоселенців; прово-

дити статистичний облік і звітність; контролювати відповідність утримання спецпоселенців у місцях примусового поселення правовим нормам та виконання постанов про звільнення [29].

Оскільки в 1959 р. більшість “спецконтингенту” (як називали примусово виселених) уже була знята з обліку у зв'язку із завершенням терміну перебування на спецпоселенні, функції спецвідділу були фактично вичерпані. 29 березня на підставі наказу МВС № 097 цей структурний підрозділ ліквідовано [30].

У визначенні засобів покарання радянське законодавство не використовувало термін “депортація”. Коли йшлося про “ворожі елементи”, доцільним визнавалося заслання на поселення (примусове вислання в результаті судового вироку або адміністративним шляхом до віддалених місцевостей, яке передбачало певне місцеперебування, часто з обов'язком виконання примусових робіт) та виселення (примусове видалення з місця постійного проживання осіб, визнаних небезпечними для режиму; висланим особам заборонялося перебувати в певних місцевостях, період вислання був коротшим від заслання) [31]. Проте за своєю сутністю названі репресивні засоби повністю підпадають під сучасні словникові визначення депортацій, як масових насильницьких акцій, які в тоталітарній державі слугували пацифікації та дезінтеграції великих соціальних і етнічних груп населення, використовувалися для переміщення та концентрації робочої сили [32]. Довідкові видання також звертають увагу на такі сутнісні ознаки депортацій (у широкому розумінні цього терміна), як “примусове виселення особи або цілої категорії осіб в іншу місцевість, як правило – під конвоєм” [33].

Установлення тотального державного контролю над будь-яким суспільством є неможливим. Але тотальністю терору та більшовицькою ідеологією сталінізму вдалося досягти всеохоплюючого державного обмеження суспільної-політичної організації. У цьому процесі значну роль відіграла депортаційна політика.

2.2. Формування і практичне випробовування депортаційної політики в радянській Україні напередодні Другої світової війни

Перш ніж знайти широке застосування на західноукраїнських землях депортаційна політика тоталітарного режиму пройшла етап формування і практичного випробовування. У механізмі репресій, який став системоутворюючим елементом молодого радянської держави, виселенням відводилася важлива роль. Уже декрет ВЦВК “Про адміністративне вислання” від 10 серпня 1922 р. “з метою ізолювання осіб, причетних до контрреволюційних виступів, стосовно яких президія ВЦВК дає дозвіл на ізолювання більш як на два місяці”, надавав органам ДПУ “...у випадках, коли є змога не вдаватися до арешту, встановити виселення за кордон або у певні місцевості РРФСР в адміністративному порядку” [34]. Відповідно до роз’яснень ВЦВК від 25 листопада 1922 р. “можуть бути піддані висилці і поміщенню в табір рівним чином й не члени антирадянських організацій за підозрою у здійсненні ними контрреволюційних дій” [35].

Утворена при НКВС Особлива комісія (комісія із адміністративних виселень) одержала право без суду карати осіб шляхом виселення терміном до трьох років. Комісії також було надано право ув’язнення в табори для примусових робіт у місцях виселення терміном до трьох років діячів антирадянських політичних партій, двічі засуджених за бандитизм, зберігання вогнепальної зброї. 6 вересня 1922 р. подібну постанову прийняв і ВУЦВК із тією лише різницею, що “причетних до контрреволюційних виступів” висилали “за кордон або у певні місцевості України” [36].

Як зазначалося в листі голови республіканського ДПУ Балицького у ЦК КП(б)У (від 29.02.1924 р.), “згідно циркуляру Секретного відділу ОДПУ за № 50277 від 14 березня 1923 р. члени антирадянських партій (меншовики, есери, анархісти та ін.), які підлягали ізоляції, Держполітуправлінням України до цього часу... висилалися в

адміністративному порядку з місць постійного проживання в інші місця УСРР або за її межі” [37].

Рішенням ЦВК СРСР від 28 березня 1924 р. затверджено “Положення про права ОДПУ в частині адміністративних виселення, заслання й ув’язнення в концентраційні табори” [38]. Виконання заходів позасудових репресій відбувалося після оголошення постанов Особливої наради при ОДПУ СРСР і особливих нарад союзних республік. Останні користувалися правом виселення лише в межах території даної республіки. У випадку, коли Особлива нарада ОДПУ республіки визнавала за необхідне вислати особу за межі республіки або ув’язнити до концентраційного табору, її рішення мало пройти затвердження Особливою нарадою ОДПУ СРСР.

Прагнення керівництва держави надійно захистити владу від будь-яких проявів незадоволення підштовхнуло президію ВЦВК 9 травня 1924 р. затвердити постанову про розширення прав ОДПУ. Спеціально уповноваженим особам за погодженням із органами місцевої влади постанова надавала право позасудової розправи, а саме виселення із даної місцевості, ув’язнення до концентраційного табору терміном до трьох років і застосування вищої міри покарання – розстрілу. Президія ЦВК СРСР дозволила політичному управлінню забороняти особам, котрі відбули покарання, проживати у певних місцевостях. Положення про виселення, як міру покарання, були доповнені постановами Президії ЦВК СРСР (листопад 1925 р., травень 1926 р.).

У наступні роки повноваження ОДПУ продовжували розширюватися, збільшувалося коло осіб, стосовно яких могли застосовуватися позасудові репресії. З ініціативи прокуратури 12 червня 1929 р. прийнято постанову про заслання “особливо злісних злочинців” після відбуття ними термінів позбавлення волі без звільнення з-під варті [39]. Передбачені прийнятою постановою заходи знайшли систематичне використання органами карально-репресивної системи у всій їх подальшій практичній діяльності.

До початку 30-х рр. у СРСР і республіках, що увійшли до його складу, завдяки політичній волі керівної партії була сформована і випробувана на практиці структура репресивних органів, а їх дії легалізовані через низку постанов, які узаконювали і надавали їм надзвичайних повноважень. Відбулося формування політичного та законодавчого підґрунтя для наймасовіших за всю історію існування СРСР репресій. Механізм знищення став базовим елементом формування тоталітарного режиму, забезпечуючи необхідні умови для існування та функціонування її ядра – комуністичної партії.

Курс на колективізацію і плановий “великий перелом” дали можливість уперше використати каральну машину в масштабах цілої держави. Діюче законодавство СРСР і республік передбачало низку санкцій проти всіх тих, хто чинив опір політиці партії. Серед них важливе місце відводилося примусовим виселенням, які повинні були забезпечити подальший форсований розвиток країни при одночасному усуненні та ізоляції всіх можливих і потенційних “ворогів народу”.

Керівництво республіканських партійних організацій прагнуло випередити центр щодо прискорення темпів колективізації. Вже в кінці 1929 – на початку 1930 рр. за рішенням місцевих органів влади почали здійснюватися заходи із виселення найбільш заможних селян із конфіскацією їх особистого майна. В Україні політика “розкуркулення” взимку 1929–1930 рр. місцями охоплювала 10–15 % селянських господарств, у той час, коли питома вага куркулів у країні в 1929 р. становила від 2,5 до 3 % [40]. З ініціативи С. Косіора політбюро ЦК КП(б)У 23 січня 1930 р. затвердило постанову “Про заходи проти куркульства”, в якій окружним парторганізаціям рекомендувалося вдатися до “заходів проти куркульства” з розрахунком завершити колективізацію вже до 15 березня [41].

Прийнята 30 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) постанова “Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної ко-

лективізації” диференціювала останні на три категорії. Організатори антирадянських виступів та терористичних актів мали бути ізольовані в тюрмах і концтаборах. Усі інші, хто здійснював менш активний опір кампанії розкуркулення, належали до другої категорії і підлягали виселенню разом із сім’ями у північні райони країни. Розкуркуленим сім’ям, які не чинили будь-якого опору, надавалися зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів. Комісія В. Молотова, що готувала згадану постанову, включила до першої категорії 52 тис. дворів, а до другої – 112 тис., заздалегідь визначаючи, скільки селян мають чинити опір колективізації [42].

Щоб не вирішувати проблему розміщення репресованих у спеціально збудованих виселках неподалік від їх постійного місцяпроживання, було рекомендовано всіх без винятку депортувати в північні та північно-східні райони країни. Із метою надання політичним рішенням законності 1 лютого 1930 р. ЦВК і РНК СРСР затвердили постанову “Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації й по боротьбі з куркульством”.

У доповіді ОДПУ СРСР щодо переселення куркульства відзначалося, що на основі директиви уряду й наказу ОДПУ від 2 лютого 1930 р. була намічена чисельність груп для переселення в різні райони країни. Указувалося також, що визначені для прийняття переселенців регіони не були до цього підготовлені. Тому 4 лютого кількість куркулів і членів їх сімей, намічених до переселення, скоротили. 20 000 куркульських сімей, у тому числі й з України, направлялися замість Сибіру і Казахстану в Північний край та на Урал, із них у райони Північного краю – близько 45 000 куркульських сімей [43]. Перед ОДПУ ЦК ВКП(б) і РНК СРСР поставлено завдання “в повній мірі використати працю куркулів, щоб виконати програму лісозаготівлі, видобутку золота, будівництва заводів, залізниць і каналів” [44].

5 березня політбюро ЦК ВКП(б) санкціонувало виселення із прикордонних округів Правобережної України селянських родин поляків. Вони виселялися додатково до загального ліміту, визначеного постановою від 30 січня: з України 10–15 тис. сімей [45].

У “Довідці про хід виселення куркульства з округ УСРР” повідомлялось, що “з 13 округ станом на 12 березня 1930 р. за межі республіки було виселено 58 411 чол.”. Із метою вчасного виконання визначених партією завдань політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 3 березня ухвалив рішення “доручити ДПУ поставити перед ОДПУ питання про виділення додаткового контингенту для забезпечення висилання куркулів з промислових районів” [46].

Для перевірки правомірності виселення розкуркулених сімей до районів півночі владою у квітні 1930 р. створено спеціальні комісії. Із 10 495 скарг депортованих з України неправомірність розкуркулення визнано у 943 випадках (ці сім’ї змогли повернутися на місця попереднього проживання) [47]. 10 квітня РНК прийняла постанову про заходи щодо впорядкування розселення висланих сімей [48].

Улітку 1930 р. у документах каральних органів, замість “тих, котрі підлягають виселенню з...”, “тих, кого переселяють в...” та “куркулів-переселенців”, викристалізувався узагальнюючий термін “спецпереселенці” [49].

1 лютого 1931 р. ЦВК і РНК СРСР була прийнята постанова “Про надання крайовим (обласним) виконкомам і урядам автономних республік права виселення куркулів із меж районів щільної колективізації сільського господарства”. Своім рішенням від 20 лютого 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) зобов’язало ОДПУ “впродовж шести найближчих місяців прийняти міри по облаштуванню куркульських поселень на 200–300 тис. сімей під управлінням спеціально призначених комендантів, маючи на увазі перш за все райони Казахстану південніше Караганди” [50]. У направленому на місця 15 березня 1931 р. меморандумі ОДПУ повідомлялося про “підготовку масової операції по

куркульству з виселенням у віддалені місця Союзу зі всіх областей” [51]. Розробка детальних оперативних планів проведення операції покладалася на місцевих чекістів при подальшому їх затвердженні центральними органами влади.

З уваги на значення та масштабність роботи на селі 11 березня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) створено комісію із виселення й розселення куркулів. Її очолив голова ЦКК ВКП(б) і нарком РСІ СРСР О. Андреев (із кінця 1931 р. до ліквідації комісії в кінці 1932 р. – Я. Рудзутак). До комісії увійшли секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев і заступник голови ОДПУ Г. Ягода. Комісія О. Андреева забезпечувала особистий контроль Сталіна за виконанням ОДПУ директиви із виселення розкуркулених. Рішення, прийняті комісією, цілком належали до діяльності ОДПУ й не потребували затвердження чи хоча б підтвердження уряду. Комісією розроблялися плани виселень селянства (які після затвердження на політбюро реалізовувалися репресивними органами), здійснювалися розрахунки чисельності спецпереселенців та їхнього розподілу по різних регіонах, аналізувалися зведення і довідки про хід переселення і ситуацію в місцях розселення.

За допомогою масових депортацій радянською владою, окрім політичних завдань, вирішувалася проблема забезпечення робочою силою промислових об’єктів віддалених районів. Про це свідчить, наприклад, рішення комісії від 30 червня 1931 р. перший пункт якого був названий “Про можливий розподіл переселених куркулів із таким розрахунком, щоб забезпечити промислове будівництво, а також чисельні «замовлення» промислових організацій на визначену кількість людей, які надходили на адресу комісії” [52].

Визначальне значення мала санкція політбюро на пропозицію комісії О. Андреева в її рішенні від 15 травня 1931 р. про повний перехід у відання ОДПУ “господарського, адміністративного й організаційного управління по спецпереселенцям, а також всіх матеріальних і грошових фондів, відпущених на спецпереселення” у зв’язку

з неприпустимо поганим використанням робочої сили [53]. Це означало, що в подальшому всі сфери життя сотень тисяч людей опинялися в руках каральних органів, представники яких ставилися до спецпереселенців із породженою класовою ворожнечою ненавистю, яка підігрівалася радянською пропагандою.

У постанові політбюро ЦК ВКП(б) від 20 червня 1931 р. “Про куркулів” декларувалося: “Вважати, що завдання політбюро щодо масового виселення куркульських господарств комісією головним чином виконано. У подальшому проводити висилку з районів суцільної колективізації в індивідуальному порядку” [54]. Проте депортації продовжувалися з тією лише різницею, що вони стосувалися тепер не десятків тисяч, а лише тисяч сімей. Так, 29 березня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалює рішення “поставити перед ЦК ВКП(б) питання про додаткове виселення за межі України 5 000 родин” [55].

Планово-кількісний підхід до депортацій зберігався. Іншою стала мотивація виселень. Якщо раніше єдиним критерієм для виселення було майнове становище селянина, то в 1932 і наступних роках причинами також слугували: саботаж хлібозаготівель (у розпал голоду) або заготівель зерна, “погана робота в колгоспі”. 26 грудня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію Л. Кагановича і В. Балицького про виселення з Одеської області (без визначення причин) 500 сімей куркулів; через декілька днів санкціонувало пропозицію С. Косіора про депортацію 300 аналогічних сімей із Чернігівської області, а постановою від 1 січня 1933 р. на Дніпропетровську область поширюються заходи, прийняті стосовно Одеської області: виселення 700 сімей із 20–25 сіл. 4 січня 1933 р. схвалено аналогічну пропозицію ЦК КП(б)У про виселення 400 сімей із Харківської області. 18 березня 1933 р. керівнику ОДПУ України В. Балицькому запропоновано виселити з Уманського і Білоцерківського районів Київщини до 1000 сімей петлюрівських елементів, здійснивши це до початку весняних польових робіт [56]. Названі рішення засвідчують

масштабність депортаційних акцій у радянській Україні, головним об’єктом яких у 1931–1933 рр. стало селянство. Партійні рішення легалізували репресії, створюючи у громадян упевненість у необхідності таких дій, одночасно перетворюючи їх у співучасників злочину, знімаючи тим самим відповідальність із їх виконавців.

Усього, за даними довідки відділу спецпоселень ГУЛАГу ОДПУ “Відомості про переселене куркульство у 1930–1931 рр.”, у цей період на спецпоселення було відправлено 381 026 сімей загальною чисельністю 1 803 392 особи. (за іншими даними – 388 334 сім’ї), із них з України – 63 817 осіб [57]. Ті, хто відбував у куркульське заслання, до 1934 р. називалися спецпереселенцями, у 1934–1944 рр. належали до категорії трудпоселенців, із 1944 р. – спецпоселенців. З Української РСР до Північного краю було вислано 19 658 осіб, на Урал – 32 127, до Західного Сибіру – 6 556, Східного Сибіру – 6 056, Якутії – 97, Далекосхідного краю – 323 особи [58].

Згідно з постановою РНК СРСР № 755-146с від 20 квітня 1933 р., куркулі розселялися в трудових поселеннях, утворених у результаті реформи системи спецпоселень та її трансформації у систему трудпоселень. НКВС доручався контроль за трудпоселеннями Нарина, Казахської СРР та Біломорсько-Балтійського комбінату НКВС. Постановою від 20 квітня визначалися й “контингенти, що підлягали утриманню в трудпоселеннях”, а саме “1. Виселені з районів суцільної колективізації куркулі... 2. Виселені за зрив і саботаж хлібозаготівельних та ін. кампаній... 3. Втікачі з сіл, куркулі, зняті з промислового виробництва. 4. Виселені у порядку очищення державних кордонів” [59]. Улітку 1933 р. відбулася й термінологічна заміна категорії “спецпереселенців” на “трудпоселенців”. На початок січня 1935 р. на виселенні нараховувалося 973 693 куркулі.

Законодавче оформлення репресивної системи знайшло своє продовження у затвердженому 28 жовтня 1934 р. політбюро ЦК ВКП(б) “Положенні про особливу нараду при Народному комісаріаті вну-

трішніх справ СРСР” [60]. Названий орган створювався спеціально для розгляду справ, слідство із яких вели органи НКВС. У цьому відношенні Особлива нарада продовжила роботу двох структур – колегії ОДПУ й Особливої наради при колегії ОДПУ. До складу ОН входили всі вищі чини НКВС, прокурор СРСР або його заступник. Особливій нараді надавалося право заслання у визначені НКВС місця терміном до 5-ти років осіб, визнаних суспільно небезпечними, вислання, а також ув'язнення у виправно-трудових таборах на цей же термін (і вислання та заслання передбачало “гласний нагляд”, тобто обов'язок регулярно відмічатися в місцевому відділі НКВС). 5 жовтня 1934 р. рішення політбюро було оформлене постановою ЦВК і РНК СРСР. Відповідно до вказаних рішень Особлива нарада надіялася повноваженнями в адміністративному порядку (тобто без слідства і суду) визначати такі міри покарання, як заслання, вислання, ув'язнення у виправно-трудова табори терміном до 5-ти років.

Продовженням масових депортаційних акцій стало рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. “Про антирадянські елементи”. У телеграмі, надісланій секретарям ЦК компартій, крайкомів, обкомів містилася вказівка “...узяти на облік усіх куркулів і кримінальних злочинців, що повернулися на батьківщину, аби всіх найбільш ворожих негайно розстріляти в порядку адміністративного переведення їхніх справ через трійки, а решту, менш активних, але все ж таки ворожих елементів, переписати і вислати у віддалені райони за вказівками НКВС. ЦК ВКП(б) пропонує у п'ятиденний термін подати до ЦК склад трійок, а також кількість осіб, що підлягають розстрілу, так само й кількість осіб, що підлягають висилці” [61]. Оперативний наказ Єжова № 00447 “Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів” містив докладну програму дій із лімітами на кожен область [62].

Вказана операція розпочалася 1 серпня 1937 р. і проводилася у надзвичайно великих масштабах. Уже напередодні операції НКВС

СРСР установив для НКВС України ліміт на арешт 28 800 громадян із числа куркулів, кримінальних злочинців та інших контрреволюційних елементів. Із них пропонувалося покарати по другій категорії (виселення) – 20 800 осіб [63]. Однак цих “контрольних цифр” для органів НКВС України виявилось замало. Тому до кінця 1937 р. народний комісар внутрішніх справ республіки І. Леплевський тричі (5, 29 вересня та 11 грудня) звертався до НКВС СРСР із пропозиціями щодо встановлення додаткових лімітів щодо цієї операції. Клопотання І. Леплевського знайшли підтримку в союзному наркоматі, унаслідок чого були встановлені такі остаточні ліміти: по першій категорії – 26 150 чоловік, по другій – 37 800, всього – 63 950 чоловік, або втричі більше, ніж було передбачено [64].

Слід підкреслити, що в каральній термінології 1930-х рр. поняття “высылаемые”, “выселяемые”, “расселяемые”, що використовувалися для позначення селянських куркульських господарств другої категорії, використовувалися авторами і виконавцями директив досить довільно. Хоча тогочасне законодавство розмежовувало позасудову (адміністративну) висилку і заслання. Адміністративне виселення тягнуло за собою видалення з цієї місцевості на певний термін у будь-який інший регіон, тоді як заслання передбачало і фіксацію місця його відбування. Проте у своїй антиселянській політиці радянська влада свідомо змішала обидва засоби репресій, таким чином заохочуючи беззаконня на селі [65].

Із метою правової регламентації становища виселенців спеціальним циркуляром № 80 НКВС і прокуратури СРСР від 13 квітня 1938 р. визнавалося необхідним: установлення за цією категорією осіб після їхнього прибуття до місця призначення персонального обліку і гласного нагляду, вилучення у них паспортів під час обов'язкового проходження у визначений термін особистої реєстрації, обмеження будь-якого пересування виселенців [66].

До середини 1941 р. на спецпоселенні залишалось 930 220 колишніх куркулів. На початок 1938 р. із 353 912 трудпоселенців,

зайнятих у народному господарстві, 16 818 працювали в золотодобувній промисловості, 37 360 – у вугільній, 88 133 – металургійній, машинобудівній, хімічній, рудній і вагонобудівній, 63 926 – у лісовій, 5 166 – у системі Наркомлегпрому і Наркомметпрому РРФСР, у текстильній та інших галузях промисловості, на комунальних підприємствах, кустарних промислах, 19 105 – у радгоспах Наркомзему та Наркомрадгоспів СРСР, переважно на обробітку бавовни й у тваринництві, 9 055 – у харчовій промисловості Наркомхарчопрому СРСР, 28 212 – у різних дрібних господарських організаціях і в кустарній кооперації, 12 483 – у Белбалткомбінаті НКВС, переважно на лісорозробках, 73 654 осіб – у сільському господарстві [67].

Умови проживання куркулів на спецпоселенні були важкими. У листі заступника наркома лісової промисловості на початку 1933 р. повідомлялося про ситуацію в ліспромгоспах: “На ґрунті недоїдання спецпереселенців і в особливості їхніх дітей лютують цинга, черевний та висипний тиф, приймаючи форми епідемічного характеру з масовою смертністю” [68]. Побачене на спецпоселеннях у Північному краї відтворив у своєму звіті нарком внутрішніх справ РРФСР В. Толмачов: “Тіснота неймовірна. Є місця, де на людину приходиться 1/10 м² площі при будівництві нар у декілька поверхів. Підлоги в бараках немає, дах зроблено з жердин і злегка присипано землею, яка тане і осипається. Температура не вище 4°, як правило. При поганому харчуванні, а для багатьох при майже повній його відсутності, все це створює колосальну захворюваність і таку ж смертність серед дітей” [69]. На покриття витрат, пов’язаних з обслуговуванням спецпереселенців, із їх трудових заробітків утримувалось 25 %, згодом податки були знижені до 15 %, з 1938 р. – до 5 відсотків” [70]. Усі виселенці позбавлялися виробничих прав і лише 25 січня 1935 р. вони були поновлені у своїх виборчих правах. Постановою РИК СРСР від 22 грудня 1938 р. № 1143-280 діти куркулів одержували паспорт на загальних підставах і мали право виїзду до вибраного місця проживання.

Беззаконня в ході розкуркулювання не були винятками, “перегинами”, а стали втіленням “генеральної лінії” у справі прискореної колективізації. Депортації куркулів носили, так би мовити, вступний характер: відпрацьовувалися методи, ОДПУ накопичувало досвід перекидання великих мас людей на великі відстані, мобілізації та функціонування рухомого складу, в якому, як відомо, завжди відчувався дефіцит, інших необхідних залізничних служб.

Головною причиною “куркульського заслання” був соціальний чинник. Примусове виселення за соціальними ознаками стало специфічним, своєрідним винаходом радянської системи, однаковою мірою охопивши представників різних національностей.

Із розгортанням адміністративно-командною системою жорстокої боротьби за зміцнення своїх позицій поряд із соціальним чинником достатньою підставою для депортацій став чинник національний. Репресії проти національних меншин, з одного боку, пояснювалися тоталітарними методами здійснення внутрішньої політики, одним із головних елементів якої був великодержавний російський шовінізм. З іншого боку, це було роздмухування до масштабів справжньої істерії тези про зовнішню загрозу соціалізму в СРСР, що виправдовувало терор проти різних “шпигунів”, “агентів” і т. ін. Оскільки радянське керівництво головну ворожу силу в Європі вбачало в Німеччині й Польщі (особливо після укладення ними в 1934 р. пакту про ненапад), то й репресії були скеровані насамперед проти радянських німців і поляків.

Після вбивства Кірова 1 грудня 1934 р репресії в Україні набувають масового характеру. 9 грудня 1934 р. після отримання телеграми ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У ухвалив рішення про організацію переселення польського і німецького населення. Для підготовки необхідних заходів утворено комісію з високопоставлених керівників партійних, урядових, військових органів, служби безпеки. Політбюро ЦК КП(б)У доручило обкомам партії роз’яснювати польському та німецькому

населенню те, що осіб, які нелояльно ставляться до влади, чекає виселення [71].

Слід сказати, що переселення офіційно пояснювалося причинами економічного та військово-політичного характеру, зокрема впровадженням заходів щодо укріплення прикордонної смуги. Так, 17 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про встановлення прикордонного режиму в 11 районах України. Здійснювалися ці заходи, насамперед, у стратегічно важливих регіонах, до яких на заході, як відомо, належала й Україна. Така особлива увага більшовицької влади до України визначала також масштабність переселень, що здійснювалися в різних її регіонах, у тому числі й у прикордонній смузі.

20 грудня 1934 р., згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У в 24 райони республіки направлялися комісії з членів ЦК КП(б)У, представників НКВС та УВО для складання в тижневий термін списків осіб, які підлягали депортації як антирадянські елементи [72]. До них відносили, зокрема, неблагонадійних колгоспників та одноосібників, котрі не виконали зобов'язання перед державою. А вже 23 січня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про переселення з прикордонної смуги 8 300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4 000 із кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей”. У документі спеціально створеній комісії, яку очолив Шелехес, доручалося скласти точний календарний план і порядок переселення з таким розрахунком, щоб “погрузка переселяємих почалася не пізніше 20 лютого”. За сім днів до погрузки переселенців слід було попередити, “мотивуючи переселення необхідністю укріплення прикордонної смуги; роз'яснити переселенцям, що вони переселяються в більш віддалені райони, як такі, що не проявили себе в укріпленні кордону та колгоспного ладу, але, що радянська влада надасть їм ряд пільг, а одноосібникам надає можливість вступу у колгоспи”. Документ містив застереження щодо викорінення всіляких спроб перешкодити переселенню, якщо такі

будуть мати місце [73]. Під переселення підпадали поляки та німці, яких направляли в Донецьку і Дніпропетровську області.

Постановою визначалася необхідність забезпечення у дорозі переселенців охоропою, здійснення групою в 10–12 чоловік із НКВС охорони людей та їхнього майна. Низка заходів мала на меті запобігти втечам унесених до списків осіб до відправлення та можливим виступам проти переселення. Окремим блоком у постанові було виділено: “Для переселення німців..., для переселення поляків”. Негативне ставлення до німецького та польського населення як до потенційно “ворожої” категорії осіб набувало для представників влади чітко визначеного статусу. В результаті починав спрацьовувати відповідний стереотип підвищеної пильності, готовності застосовувати каральні акції та методи залякування щодо “ворожих німців” або “поляків”.

Для мешканців прикордонної смуги впроваджені заходи спричинили такі наслідки. Переселення німців та поляків на схід істотно позначилося на національному складі населення прикордонних регіонів України. Замість “ворожих”, “ненадійних” та “антирадянських” елементів у прикордонні райони передбачалося переселити 4 000 колгоспників-ударників. Громадяни польської і німецької національностей, які проживали в УРСР, стали саме тими, першими, хто напередодні війни був депортований на схід за національною ознакою, і поклали початок акціям по депортації народів СРСР у 30–50-ті рр.

На кінець вересня – початок жовтня припала наступна хвиля масових виселень “контрреволюційного польського націоналістичного елементу”. У вересні 1935 р. наркомат внутрішніх справ України надіслав на ім'я С. Косіора та П. Постишева записку такого змісту: “На основі рішення політбюро ЦК КП(б)У від 23.1. ц. р. НКВС УРСР намічено додаткове переселення з Мархлевського району (польського національного) в інші райони України 300 господарств ворожих та ненадійних елементів і виселення до Білбалтлагу (Біломоро-балтій-

ський концентраційний табір) 50 господарств небезпечних антирадянських елементів” [74]. Як і попереднього разу, проведення акції здійснювалося за заздалегідь складеними списками сімей, компрометуючий матеріал на яких формувався райвідділами НКВС. Усього виселення охопило 22 сільради, район залишило 1 668 осіб, із них чоловіків – 432, жінок – 468 та 768 дітей [75].

5 жовтня 1935 р., рівно через два дні після рішення про розформування польського району, уряд республіки приймає таємну постанову за № 1321/149 “Про переселення з бувшого Мархлевського району”, згідно з якою до східних районів України виселенню підлягали наступні 300 господарств. Депортованому польському населенню дозволялося брати з собою певну кількість домашнього майна, з худобою включно, а членам колгоспу, майно котрих було усупільнене, за можливості, надавалося мізерне грошове відшкодування [76].

На місце виселених із південних районів Київщини переселялося 200 господарств колгоспників-ударників, на яких поширювалися раніше визначені пільги та допомога. Київським обкомом КП(б)У було визначено критерії відбору таких колгоспників: “В першу чергу виділити таких колгоспників, які перебувають в колгоспі не менше 3 років, демобілізованих червоноармійців, червоних партизан, учасників громадянської війни, причому виділені повинні бути найбільш витриманими, найбільш перевіреними колгоспниками” [77].

Поляки переселялися також і з інших районів України. 13 жовтня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову “Про переселення 1 500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області”, у якій відзначалося: “Просити ЦК ВКП(б) дозволити переселити 1 500 польських родин з... розселенням їх в Харківській, Донецькій та Дніпропетровській областях...” [78]. Позиція вищого партійного керівництва була визначена чітко. Свою готовність узяти активну участь у переселенні в листі до ЦК КП(б)У висловив секретар Вінницького обкому партії В. Чернявський: “...З метою подальшої

очистки кордону, форпостів та вузлових залізнично-дорожніх пунктів Вінницької області обком КП(б)У просить санкціонувати проведення переселення в тиллові райони України 1 500 польських родин...” [79]. У листі називались ознаки політичної неблагонадійності польського населення з точки зору представників владних структур, а саме: підозра у шпигунстві, заняття в минулому контрабандою, наявність родичів, які втекли за кордон, приналежність до релігійного активу та ін. У переліку не вказувалося звинувачень у конкретних антирадянських діях, а фігурували лише підозри, діяльність у минулому, вірність релігійним переконанням.

3 листопада 1935 р. ЦК ВКП(б) дозволив виселення, а 4 листопада політбюро ЦК КП(б)У прийняв остаточне рішення з цього питання, оформивши його як ініціативу Вінницького обкому партії. На відміну від попередніх постанов, у яких ішлося про “ворожі” та “ненадійні” елементи, але не вказувалося їх національна приналежність, в останніх постановах відверто називався об’єкт переселень – громадяни польської національності. Конкретними виконавцями акції були названі партійні, радянські органи, органи НКВС із залученням медичних, освітніх та інших установ.

Нову постанову про переселення політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 25 листопада 1935 р. Вона стосувалася членів тих господарств, які розміщувалися в прикордонній смузі. Якщо у попередніх документах загалом ішлося про переселення в Харківську, Донецьку, Дніпропетровську, південну частину Київської областей, тобто у східну та південну частини республіки, то в цій постанові говорилося про переселення “головним чином, за межі України”. Постановами політбюро ЦК КП(б)У, прийнятими навесні 1936 р., передбачалося у складі першої групи переселенців з Київської області виселити 3 317 господарств, а з Вінницької – 2 250. Усього – 5 367 господарств, на 570 більше, ніж за попередніми планами. Жорстким був і графік перевезення. Із Київської області щоденно планувалося відправляти по три ешелони переселенців, а з Вінницької – по два [80].

До Казахстану, згідно з постановою, переселялися представники польської і німецької етнічних груп республіки, хоча національний склад переселенців у документах не визначався. Про це свідчить постанова політбюро ЦК КП(б)У – від 7 серпня 1936 р., прийнята за пропозицією керівника НКВС України В. Балицького. У постанові зазначалося: “Враховуючи, що наявність населених пунктів в безпосередній близькості до лінії державного кордону утворює значні труднощі проведенню прикордонної служби та справі забезпечення непорушності державного кордону, ЦК КП(б)У постановляє: ... жителів однокілометрової прикордонної смуги, які переселяються, розселити в межах тих же районів, надавши їм рівноправні житлові умови, господарчі будівлі ... за рахунок звільнених будівель в результаті переселення в Казахстан польського та німецького населення, як націоналістичного елементу” [81].

Про переселення “ворожих елементів” з України в Казахстан йшлося й у постановах союзного уряду. Під гаслом необхідності виявлення “революційної пильності”, як про це оголошувалося в офіційних документах, Рада народних комісарів СРСР 28 квітня 1936 р. прийняла постанову № 776-130 сс “Про виселення із УРСР і господарське облаштування в Карагандинській області Казахської АРСР 15 000 польських і німецьких господарств” “як політично неблагонадійних” [82]. Прийнятим рішенням на НКВС покладалося завдання виселення 45 000 осіб з їх подальшим розселенням у спеціально створюваних для цього сільськогосподарських трудселищах (трудпоселках). У 800-метровій прикордонній зоні на території споруджуваних укріпрайонів, полігонів передбачалося провести роботу щодо виселення громадян польської національності.

До першої групи переселенців були включені 35 820 осіб польської національності, серед яких дорослих нараховувалося 23 334 осіб. У першу групу включено 35 820 поляків із тих, хто підлягав депортації у Казахську РСР (Алма-Атинська, Карагандинська, Кокчетавська,

Північно-Казахстанська і Талди-Курганська області), направлялися “по державному завданню” 35 735 осіб, по інших областях Російської Федерації – малочисельні групи від 5 до 15 осіб [83].

На відміну від переселенців із прикордонної смуги, котрих виселяли на схід та південь республіки, забезпечуючи певні умови проживання на новому місці, надаючи окремі пільги, становище депортованих за межі України, зокрема в Казахстан, було значно гіршим. При збереженні громадянських прав їм заборонялося залишати місця нового розселення. Постанови політбюро ЦК КП(б)У, прийняті навесні 1936 р., не містили жодних згадок про пільги. Документами лише регламентувалися умови перевезення виселенців: закріплення за кожним ешеленом по одному лікарю та медичній сестрі, а також ветпрацівнику для обстеження худоби. Тяжкі випробовування чекали на переселенців у казахстанських степах. Життя спецпереселенців було суворим, їх становище ускладнювалося прийняттям безлічі інструкцій. Переселенці відчували величезні труднощі з житлом і продуктами.

Розпочаті на початку 30-х рр. ХХ ст. масові депортації населення країни стали важливим заходом радянського керівництва на шляху утвердження тоталітарного режиму. Упродовж 20 – початку 30-х рр. ХХ ст. у СРСР завершився процес політико-правового формування основ карально-репресивної системи, важливою ланкою якої стала цілеспрямована депортаційна політика. Низка законів, постанов партійних та державних органів влади чітко регламентувала методи її реалізації, категорії осіб, які могли бути притягнуті до відповідальності, при цьому спеціально створені каральні органи наділялися надзвичайними повноваженнями. З початку 30-х рр. Україна стала регіоном, де відпрацьовувалися “методи” масових депортаційних акцій тих груп населення (за соціальною чи національною ознаками), до яких тоталітарний режим мав особливу упередженість.

Отже, важливим компонентом політичної системи тоталітаризму, який активно використовувався впродовж усього часу існування

режиму, була депортаційна політика, системний напрям діяльності державних інституцій, застосований суб'єктами влади для розв'язання низки складних політичних проблем.

Активне використання сталінським тоталітарним режимом депортаційної політики як ефективного механізму встановлення та функціонування влади детермінувалося низкою причин. Ідейно-політичним підґрунтям проведення депортаційної політики стала офіційна ідеологія пошуку й боротьби з інакодумцями. Якщо політичні процеси, арешти, заслання допомагали ізолювати окремих особливо небезпечних для влади осіб, то депортації перетворились у своєрідну форму обліку й примусу державою не індивідуальних, а групових політичних противників та опонентів.

Масштабність реалізації депортаційної політики справляла відповідний вплив на суспільно-політичну свідомість, тому відповідні рішення і дії державних інститутів одночасно слугували впливовим засобом усеохоплюючого залякування з метою унеможливлення будь-яких виявів незадоволення новою владою.

Важливим чинником реалізації сталінської депортаційної політики стали потреби економічної розбудови СРСР, які значною мірою задовольнялися шляхом використання фізичної та розумової фахової сили різних контингентів виселених осіб.

Депортаційна політика носила репресивний, дискримінаційний характер, що визначалось адміністративним, позасудовим прийняттям інститутами влади політичних рішень про примусове переселення громадян на спеціально виділені території, конфіскацію їхнього майна, тривале обмеження громадянських прав і свобод тих, кого визнали "соціально й політично небезпечними".

Знаряддям реалізації депортаційної політики стали детально сплановані вищими партійними і державними органами влади та проведені із залученням політичних інституцій на місцях операції щодо виселення визначених контингентів населення. На відміну від

інших примусових міграцій (інтернування, трансфер та ін.), депортаційні акції передбачали насильницьке виселення великих груп населення в глибину СРСР на поселення в ізольованих режимних спецпоселеннях НКВС або на поселення під адміністративний нагляд органів НКВС, де виселенці ставали об'єктом насильницьких дій влади.

Специфічними рисами депортацій як способу реалізації репресивної політики, стала:

- широкомасштабність, одночасне поширення заходів на чисельні групи населення;
- контингентність, яка зумовлювала виселення тієї групи осіб, яка відповідала визначеним владними структурами критеріям;
- проведення виселенських акцій у чітко визначений час (при попередньому налагодженні на місцях відповідної організаційної роботи) із залученням державою значних матеріальних і людських ресурсів;
- поширення на депортованих режиму спецпоселень або адміністративно висланих.

Підсумовуючи, слід констатувати наявність у СРСР цілеспрямованої депортаційної політики як істотного складника репресивної політики сталінізму, його важливого інструменту реалізації внутрішньо- та зовнішньополітичних завдань. При цьому депортації вважались ефективним знаряддям соціальної інженерії, до того ж засобом "гуманним", оскільки соціально неблагонадійним контингентам відмовлялося не в праві на життя, а лише у праві на свободу. При цьому влада з легкістю маніпулювала долями таких чисельних груп людей, як скажімо, цілі народи (наприклад татари, німці) або класи (наприклад куркулі).

Література

1. The new Encyclopedia Britannica.– London, 1993.– Vol. 4.– S. 20.
2. Kowalska E. *Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946.*– Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 1998.– S. 17.

3. The encyclopedia Americana international edition complete in thirty volumes first published in 1829.– Danburg, 1983.– Vol. 8.– S. 745.
4. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко; за ред. Ю. Римаренка.– К.: Довіра, 1998.– С. 663.
5. Репринцев В. Практика примусових переселень і депортацій: відлуння у ХХІ століття // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби.– К.: Політ. думка, 1997.– С. 352–353.
6. Соловей Д. Голгота України. Ч. І. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. Репринтне видання.– Дрогобич: Вид. фірма “Відродження”, 1993.– С. 242.
7. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / Пер. з англ. А. Д. Гриценка, П. С. Насади, З. І. Клещенко, В. П. Павленка.– К.: Мегатайп, 2000.– С. 213.
8. Шаповал Ю. Політичний терор в Україні: 30–50-ті рр. (Роздуми над сторінками публікації німецького дослідника) // Наук. записки НАН України.– К., 1999.– Вип. 9.– С. 157.
9. Міграційні процеси у сучасному світі.– С. 664.
10. Політологічний енциклопедичний словник.– К.: Генеза, 1997.– С. 95.
11. Мандельштам Н. Я. Воспоминания.– М.: Книга, 1989.– С. 91.
12. Буллак А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть: Сравнительное жизнеописание: В 2-х т.– Смоленск, 1994.– Т. 1.– С. 356.
13. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 277.
14. Арон Р. Демократия и тоталитаризм.– М.: Текст, 1993.– С. 434.
15. Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы.– М.: Анупис, 1995.– С. 317.
16. Там само.– С. 318.

17. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / Пер. з англ. А. Д. Гриценка, П. С. Насади, З. І. Клещенко, В. П. Павленка.– К.: Мегатайп, 2000.– С. 294.
18. Stola D. Migracje przymusowe w historii Europy Srodkowej (XIX–XX ww.) // Migracje i spoleczenstwo. Zbior studiow.– Warszawa, 1995.– S. 58–59.
19. Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ.– К.: Смолоскип, 1995.– С. 20.
20. Злочин / Упоряд. П. Кардаш.– Мельбурн; К.: Фортуна, 2003.– С. 8.
21. Соловей Д. Голгота України. Ч. І. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. Репринтне видання.– Дрогобич: Вид. фірма “Відродження”, 1993.– С. 117.
22. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн.– К.: Либідь – Військо України, 1994.– Кн. 1.– С. 101–107.
23. Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социол. иссл.– 1991.– № 6.– С. 12.
24. Стецовский Ю. И. История советских репрессий.– М.: Знак-СП, 1997.– Т. 1.– С. 436.
25. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР) // Социол. иссл.– 1990.– № 11.– С. 3.
26. ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои (Раскулачивание и гонения на Православную Церковь пополняли лагеря ГУЛАГа) / Под ред. И. В. Добровольского.– Франкфурт-на-Майне; М., 1999.– С. 8.
27. Стецовский Ю. И. История советских репрессий.– М.: Знак-СП, 1997.– Т. 1.– С. 468.
28. ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои (Раскулачивание и гонения на Православную Церковь пополняли лагеря ГУЛАГа) / Под ред. И. В. Добровольского.– Франкфурт-на-Майне; М., 1999.– С. 13.

29. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ.– 1990.– № 11.– С. 3.
30. Kowalska E. *Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946.*– Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 1998.– С. 45.
31. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис.– Житомир: Льонок, 1992.– С. 5.
32. Nova encyclopedia powszechna. Т. 2.– Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997.– S. 60.
33. Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутоких.– М.: ИНФРА, 1999.– С. 158.
34. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн.– К.: Либідь – Військо України, 1994.– Кн. 1.– С. 87.
35. Стецовский Ю. И. История советских репрессий.– М.: Знак-СП, 1997.– Т. 1.– С. 243.
36. Адамський В. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму // Розбудова держави.– 1996.– № 8.– С. 44.
37. Винниченко І. Україна 1920–1930-х: трагічні сторінки формування східної діаспори // Розбудова держави.– 1994.– № 12.– С. 29.
38. Стецовский Ю. И. История советских репрессий.– М.: Знак-СП, 1997.– Т. 1.– С. 244.
39. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн.– К.: Либідь – Військо України, 1994.– Кн. 1.– С. 90.
40. Про минуле – заради майбутнього / Упоряд. Ю. І. Шаповал.– К., 1989.– С. 80.
41. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927–1932 гг. / Под ред. В. П. Данилова, Н. А. Иваницкого.– М., 1989.– С. 326.

42. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки.– К.: Либідь, 1991.– С. 93.
43. Бугай М. Ф. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” (Про депортацію населення з України у 30–40-і роки).– К.: Вид-во т-ва “Знання” України, 1992.– С. 9.
44. Зима В. Ф. Генрих Ягода и необъявленная война с советской деревней // Отечественная история.– 2003.– № 4.– С. 178.
45. Гинцберг Л. И. По страницам “особых папок” политбюро ЦК ВКП(б) // Вопросы истории.– 1996.– № 8.– С. 24.
46. Винниченко І. Україна 1920–1930-х: трагічні сторінки формування східної діаспори // Розбудова держави.– 1994.– № 12.– С. 32.
47. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки.– К.: Либідь, 1991.– С. 103.
48. Данилов В. П. Необычный эпизод во взаимоотношениях ОГПУ и Политбюро (1931 г.) // Вопросы истории.– 2003.– № 10.– С. 119.
49. Красильников С. А. Серп и Молох. Крестьянская ссылка в Западной Сибири в 1930-е годы.– М.: РОССПЭН, 2003.– С. 23.
50. Гинцберг Л. И. По страницам “особых папок” политбюро ЦК ВКП(б) // Вопросы истории.– 1996.– № 8.– С. 25.
51. Зима В. Ф. Генрих Ягода и необъявленная война с советской деревней // Отечественная история.– 2003.– № 4.– С. 179.
52. Гинцберг Л. И. Массовые депортации крестьян в 1930–1931 годах и условия их существования в северных краях (по материалам “особых папок” политбюро ЦК ВКП(б) и “комиссии Андреева”) // Отечественная история.– 1998.– № 2.– С. 190.
53. Гинцберг Л. И. По страницам “особых папок” политбюро ЦК ВКП(б) // Вопросы истории.– 1996.– № 8.– С. 25.
54. Спецпереселенцы – жертвы “сплошной коллективизации” // Ист. архив.– 1994.– № 4.– С. 160.
55. Винниченко І. Україна 1920–1930-х: трагічні сторінки формування східної діаспори // Розбудова держави.– 1995.– № 1.– С. 24.
56. Гинцберг Л. И. По страницам “особых папок” политбюро ЦК ВКП(б) // Вопросы истории.– 1996.– № 8.– С. 28–29.

57. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР) // Социол. иссл.– 1990.– № 11.– С. 3.
58. Бугай М. Ф. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” Про депортацію населення з України у 30–40-ві роки).– К.: Вид-во т-ва “Знання” України, 1992.– С. 9.
59. Винниченко І. Україна 1920–1930-х: трагічні сторінки формування східної діаспори // Розбудова держави.– 1995.– № 1.– С. 26.
60. Стецовский Ю. И. История советских репрессий.– М.: Знак-СП, 1997.– Т. 1.– С. 245.
61. Білокінь С. Плановість большевицького терору і його наслідки (новий погляд на внутрішню політику СССР) // Визвольний шлях.– 1999.– Кн. 3 (612).– С. 281.
62. Злочин / Упоряд. П. Кардаш.– Мельбурн; К.: Фортуна, 2003.– С. 8.
63. Іваненко В. В., Голуб А. І., Удод О. А. Очищення правдою: (Відома і невідома Україна в об’єктиві історії ХХ сторіччя).– К.: Генеза, 1997.– С. 104.
64. Реабілітовані історією (АН України. Ін-т історії України та ін.: Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін.– К.; Полтава: Рідний край, 1992.– С. 22.
65. Красильников С. А. Серп и Молох. Крестьянская ссылка в Западной Сибири в 1930-е годы.– М.: РОССПЭН, 2003.– С. 34.
66. Стецовский Ю. И. История советских репрессий.– М.: Знак-СП, 1997.– Т. 1.– С. 257.
67. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР) // Социол. иссл.– 1990.– № 11.– С. 3.
68. Винниченко І. Україна 1920–1930-х: трагічні сторінки формування східної діаспори // Розбудова держави.– 1995.– № 1.– С. 25.
69. Данилов В. П. Необычный эпизод во взаимоотношениях ОГПУ и Политбюро (1931 г.) // Вопросы истории.– 2003.– № 10.– С. 119.
70. Гинцберг Л. И. По страницам “особых папок” политбюро ЦК ВКП(б) // Вопросы истории.– 1996.– № 8.– С. 25.

71. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 277.
72. Калитко С. Л. Політичний курс керівництва компартії щодо польського населення (20–30 рр. ХХ ст.) // Нац. меншини Правобережної України: історія і сучасність. Наук. зб.– Житомир: Волинь, 1998.– С. 135.
73. Чирко Б. В. Політичне тавро: “спецпереселенці”. Документальна розповідь про депортацію національних меншин (1930-ті рр.) // Відродження.– 1993.– № 10.– С. 72.
74. Єременко Т., Чирко Б., Калакура О. Поляки в Україні // Віче.– 1993.– № 2.– С. 127.
75. Стронський Г. Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки.– Т., 1992.– С. 37.
76. Там само.– С. 39.
77. Чирко Б. В. Політичне тавро: “спецпереселенці”. Документальна розповідь про депортацію національних меншин (1930-ті рр.) // Відродження.– 1993.– № 10.– С. 73.
78. Єременко Т., Чирко Б., Калакура О. Поляки в Україні // Віче.– 1993.– № 2.– С. 128.
79. Калитко С. Л. Політичний курс керівництва компартії щодо польського населення (20–30 рр. ХХ ст.) // Нац. меншини Правобережної України: історія і сучасність. Наук. зб.– Житомир: Волинь, 1998.– С. 135.
80. Чирко Б. В. Політичне тавро: “спецпереселенці”. Документальна розповідь про депортацію національних меншин (1930-ті рр.) // Відродження.– 1993.– № 10.– С. 74.
81. Там само.
82. Бугай М. Ф. Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 9.
83. Бугай М. Ф. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” Про депортацію населення з України у 30–40-і роки).– К.: Вид-во т-ва “Знання” України, 1992.– С. 12.

РОЗДІЛ 3

ДЕПОРТАЦІЙНА ПОЛІТИКА ЯК ЗАСІБ УСТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1939–1941 РР.)

3.1. Механізми розгортання депортаційної політики

Початок нового етапу суспільно-політичного розвитку західноукраїнських земель був пов'язаний із підписанням радянсько-германського пакту Ріббентропа-Молотова, нападом Німеччини на Польщу і вступом військ Радянського Союзу на східні території довоєнної Польської держави. Відповідно до міждержавних радянсько-німецьких домовленостей СРСР зайняв територію близько 200 тис. км², на якій проживало майже 13,2 млн чол., у т. ч.: 5,3 млн поляків (40,2 %), 4,5 млн українців (34,1 %), 1,9 млн білорусів (14,4 %), 1,1 млн євреїв (8,3 %), 134 тис. росіян (1 %), 89 тис. німців (0,67 %), 84 тис. литовців (0,64 %) і 35 тис. чехів (0,27 %) [1].

Нова більшовицька влада почала спішно оформляти статус легітимного приєднання західноукраїнських земель, формувати відповідні державно-політичні та територіальні інституції. Організація влади на приєднаній території здійснювалася на засадах Конституції СРСР 1936 р. і Конституції УРСР 1937 р. Однак закладені в них прогресивні норми ніяк не впливали на політичний режим, який приховувався за оболонкою радянської влади. Творення суб'єктів влади за більшовицьким сценарієм було доручено комуністичною партією політорганам Червоної армії. Керівний склад ЦК КП(б)У на чолі з М. Хру-

шовим у цей час постійно перебував у Західній Україні, і всі рішення, що стосувались організації тут нового життя, готувалися винятково його апаратом. Найважливіші ухвали, у тому числі й призначення перших осіб, погоджувалися з ЦК ВКП(б) [2]. У другій половині вересня 1939 р. відділ кадрів ЦК КП(б)У щоденно відряджав для роботи в Галичині й на Волині все нові й нові контингенти працівників, перевірених у практиці комуністичного будівництва.

Представницька влада радянських органів будувалася цілком гласно, з використанням місцевих кадрів. Революційні комітети, які призначалися силовими структурами, що заповнили весь край, запроваджували тимчасові управління в центрах воеводств та повітів. Тимчасові управління утворювали селянські комітети. Тимчасові органи влади й управління на західноукраїнських землях стали винятково політичними органами, зорієнтованими на утвердження в регіоні нової влади та державності. З цією метою Львівське тимчасове управління звернулося до населення із закликом влаштувати вибори до Українських народних зборів.

22 жовтня відбулися вибори до Народних зборів Західної України. 27 жовтня Народні збори прийняли Декларацію про воз'єднання Західної України з УРСР. Відповідно до законів Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 р. і Верховної Ради УРСР від 15 листопада Західна Україна стала інтегральною складовою частиною Радянської України. Приєднані території утворили західні області УРСР: Волинську, Рівненську, Львівську, Дрогобицьку, Станіславську й Тернопільську. У новостворених західних областях УРСР розпочалися зміни, які мали на меті “зрівняти” устрій на цих територіях із політичним і соціально-економічним ладом тодішнього СРСР, здійснивши їх усеохоплюючу інтеграцію. Визначаючи суть радянської політики стосовно Польщі Й. Сталін у розмові з генеральним секретарем Комінтерну Г. Дімитровим 7 вересня 1939 р. заявив, що ліквідація Польщі означає, що однією буржуазною державою стане менше, а соціалістична система буде поширена на нові території й населення [3].

Тоталітарний політичний режим у регіоні було представлено компартійними комітетами та карально-репресивними органами. На відміну від представницьких органів влади, вони створювалися без зайвої гласності, швидко і непомітно. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) “Про створення комуністичних організацій в Західній Україні і Західній Білорусії” [4], розпочався процес комунізації регіону, який підсилювався спрямуванням у новостворені області для виконання відповідальної роботи тисяч комуністів та комсомольців.

Цілком таємна директива Л. Берії від 15 вересня 1939 р. чітко регламентувала дії чекістсько-оперативних груп НКВС, які відразу за частинами Червоної армії вступали на анексовані території. Серед інших напрямів роботи директива містила наказ негайно розпочати арешти поліцейських, жандармів, працівників розвідки і контррозвідки, службовців, представників владних структур та політичних й економічних еліт, розвивати агентурну мережу [5].

Порядок формування органів НКВС на місцях було визначено наказами наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 6 листопада 1939 р. “Про організацію органів НКВС Західної України” та “Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами” [6]. Документами передбачалося створення управлінь НКВС для Львівської, Луцької, Станіславської і Тернопільської областей. Загалом їм підпорядковувалося 56 повітових відділів НКВС (по 10–16 у кожній області). Із формуванням нового адміністративного поділу 13 грудня 1939 р. НКВС прийнято рішення про створення управлінь також для двох нових областей – Дрогобицької (йому підпорядковано 10 повітових відділів) і Рівненської (п’ять повітових відділів). НКВС надавало великого значення підбору фахівців для роботи в репресивних органах новоприєднаних територій. Перший їх персональний склад комплектувався з працівників, яких відомство внутрішніх справ направило сюди із початком дій Червоної армії (726 осіб) [7].

Організація органів НКВС у західних областях України здійснювалася шляхом механічного перенесення всіх структурних підрозділів радянського репресивного апарату. Їх внутрішня структура була ідентичною до функціонуючих у СРСР, де репресивні органи діяли на засадах жорсткої централізації, винятково наказовими методами, за підтримки військових формувань, проникаючи у всі сфери суспільного життя. На органи НКВС покладалося важливе завдання утвердження на нових землях радянської влади, тоталітарної системи, поборювання будь-якого опору комуністичним порядкам. Населення було піддане їх усеохоплюючому контролю. Вже у вересні почалась організація озброєної робітничої міліції. Вона мала використовуватись як рухомі оперативні групи для боротьби з “бандитськими шайками” та “очищення” території від груп польських офіцерів, жандармів, поліціантів і солдатів [8].

Радянізація Західної України, започаткована у вересні 1939 р., мала дві сторони. Одна з них була пов’язана з великими зусиллями влади закріпити в суспільній свідомості легенду про “золотий вересень”. Із цією метою здійснювалися масштабні заходи щодо ліквідації безробіття, підвищення життєвого рівня населення. Майже 0,5 млн безземельних і малоземельних селян одержали в користування понад 1 млн га поміщицької землі [9]. Це стосувалося запровадження освіти українською мовою у початкових та середніх школах, а також у Львівському університеті, якому надано ім’я Івана Франка. Слід підкреслити, що населення західноукраїнських земель до 17 вересня мало надію, що визволителі принесуть у їхній край справедливий правопорядок, повагу до місцевих звичаїв. Однак дуже швидко мешканці регіону стали свідками зовсім інших процесів. Як зазначає О. Субтельний, перше знайомство з радянською владою виявилось для західних українців в основному негативним досвідом, у результаті якого багато з них дійшли висновку, що “більшовицької влади слід уникати будь-якою ціною” [10]. Але була й інша сторона радя-

нізації. Як відомо, між двома світовими війнами Західна Україна залишалася прихистком вільної української думки та свідомого українства, в той час, коли на переважній частині східних та центральних українських земель утвердився більшовицький тоталітаризм. Тому приєднавши після змови з Гітлером західноукраїнські землі, сталінський режим поставив головну мету – знищення останнього плацдарму свободи та самостійництва. Виконання цього завдання передбачало вже у своєму зародку ліквідацію сил як внутрішньої, так і міжнародної контрреволюції, під гаслами боротьби з якою розгортався сталінський терор упродовж трагічних 30-х рр. у радянській Україні. Тому, як тільки геополітичні зміни, що впливали з пакту Молотова – Ріббентропа, стали реальністю, розпочалася системна робота радянських спецорганів, спрямована на пошук і знищення на території Західної України “ворогів народу і радянської влади”, швидко й повну нейтралізацію всіх явних і потенційних політичних противників.

Виходячи з таких ідеологічних засад та тривалої чекістської практики, радянська Західної України передбачала ліквідацію на цих теренах двох різних за своїм характером і навіть взаємоантагоністичних сил, опозиційних більшовицькій владі. По-перше, панівного та владного до падіння Польщі польського елемента з військовиків (зокрема офіцерів), політичних лідерів, чиновництва, теренових функціонерів, осадників, промисловців, купців, домовласників, просто заможних громадян. Усі вони підпадали під використання у 1920–30-х рр. стереотип “білополяків”, “польської буржуазії”, яким ще до війни під час проведення інсценування політичних процесів приписувалась агентурна роль на теренах СРСР [11]. Засади недопущення відновлення польської національної державності, закладені в угоді між Німеччиною і СРСР, також визначали антипольську спрямованість поширюваної на регіон політики [12].

Другою категорією були українські самостійницькі сили Західної України. Класовий спектр “ворогів народу” з числа українців з огляду

на їх підневільне становище в Польщі був істотно вужчий, аніж серед поляків. Проте вони були дуже небезпечними як носії ідей українського сепаратизму.

Саме виходячи з радянських стереотипів контрреволюційної загрози таких категорій населення, вже в четвертому кварталі 1939 р. в регіоні починається запровадження репресивної політики. Спочатку поволі, а потім із наростаючою у кінці 1940 р. і далі у першій половині 1941 р. активністю суб'єктами політики використовувалася технологія встановлення влади, побудованої на засобах терору, яка у кінцевому підсумку мала привести західноукраїнські терени до східноукраїнського політичного, соціально-економічного та ідеологічного стандарту. Відповідно до нього слід було, як визначалось інструкціями НКВС, “очистити міста й села від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагонадійних службелів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою” [13].

Передумовою розгортання репресивної політики щодо населення Західної України стала діяльність підрозділів НКВС із налагодження тотального контролю за населенням краю. З метою виявлення всіх тих людей, які не відповідали встановленим стандартам за соціальним походженням, національністю або політичними переконаннями в західних областях України, відповідно до постанови РНК СРСР від 30 грудня 1939 р. [14], розпочався процес паспортизації (у східних областях його було проведено ще в 1933–1934 рр.). Запровадження внутрішніх паспортів фіксувало соціальне походження та національність кожного громадянина, що дало згодом можливість каральним органам здійснювати свої заходи на планових засадах [15].

Початково система винищувально-репресивних заходів була спрямована новою владою проти поляків, які символізували західну контрреволюцію. Ще підписуючи таємний додатковий протокол до договору “Про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною”, обидві

сторони взяли на себе зобов'язання “не допускати на своїх територіях ніякої польської агітації..., придушувати всі джерела подібної інформації та інформувати один одного про заходи, які здійснюватимуться з цієї метою” [16].

Із перших днів радянська пропагандистська машина зосередила свою увагу на питанні національного гноблення й колоніальної залежності в Польській державі, активно використовуючи антипольські суспільно-політичні настрої, сформовані в міжвоєнний період. Тому в здійсненні політики радянської домінував мотив національно-визвольної ідеї, який повинен був виправдати й масові репресивні заходи щодо поляків. Так, у листівці-відозві командуючого Українським фронтом С. Тимошенка від 17 вересня 1939 р., що розкидалася з літаків над територією західноукраїнських земель, зазначалося: “Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів” [17]. У відозві Військової ради Українського фронту до трудящих Західної України, яка публікувалася в газетах 17 вересня, було написано: “Годі терпіти голод і злидні, національне безправ'я і пригнічення! Годі носити на своїх згорблених плечах польських панів... Забирайте в свої руки панську землю, випаси, луки, вигони! Скидайте владу поміщиків, беріть владу в свої руки, вирішуйте самі свою долю!” [18].

Такими і подібними гаслами радянська пропаганда розпочала формування стереотипу: поляк – представник класу гнобителів, котрий безжалісно та жорстоко експлуатував українського робітника і селянина. Як висловився один зі співробітників НКВС: “Із поляка ніколи комуніста не зробиш, у будь-якому випадку в цьому поколінні. Вони всі вороги, скільки би їх не було!” [19]. При такому звільгаризованому класовому підході опускалися будь-які факти, що не відповідали цій моделі.

Процеси уніфікації державного устрою та управління новостворених радянських областей передбачали насамперед ліквідацію

структури попереднього державного й адміністративного апарату, всіх політичних інституцій, пов'язаних із Польщею, системи власності, що існували в регіоні до приходу Червоної армії. На практиці реалізація таких завдань означала реформу адміністрації і судочинства, націоналізацію фабрик, банків, торговельних закладів, конфіскацію земель та маєтків. Такі перетворення супроводжувалися істотними змінами соціальної структури, насамперед усуненням із суспільного життя людей колишніх впливових верств. Зокрема, репресивна політика була поширена без урахування політичних поглядів на службовців колишнього державного апарату, представників судової влади, прокуратури, поліції, армії, публічних служб (залізниця, пошта) і т. п., власників землі й підприємств як носіїв польських національних та державних традицій, здатних до вияву різноманітних незалежницьких ініціатив. Таке середовище визнавалося радянською владою потенційно небезпечним. Реалізація зазначеної політики призводила до зміни становища поляків, які з панівної етнічної групи ставали об'єктом переслідувань і репресій.

Репресивні дії стосовно власників банків, підприємств, землі знайшли своє юридичне обґрунтування в законах про націоналізацію. Першочергово здійснювалися кроки з метою ліквідації господарств польських осадників, переважна більшість яких прибула на західноукраїнські землі в міжвоєнному двадцятиріччі для підсилення польської присутності на цих теренах. Переселенці з Польщі, зазвичай колишні військовослужбовці польської армії та інваліди, які відзначились у польсько-радянській війні 1920 р. або вступили до війська добровільно чи служили у фронтових частинах, 77 тис. осадників до 1929 р. отримали в Західній Україні 600 тис. га землі [20] (упродовж 1921–1922 рр. осадники дістали на Волині 112 тис. га, на Поліссі – 113 тис. га, у Східній Галичині – близько 200 тис. га) [21]. Серед них було чимало державних службовців (лише у Волинському воеводстві із 3 562 осадників 1 358 (38,1 %) мали державні посади) [22]. Понад

80 % осадників складали поляки, але серед них було чимало українців та білорусів. Радянською владою осадників оголошено “злісними ворогами трудового народу”; проти них організовано гостру пропагандистську кампанію. Основним мотивом репресивної політики стала ворожість цього населення до радянських порядків та його зв’язок зі старою ідеологією “панської Польщі”. Тому з перших днів установлення радянської влади розпочалися арешти осадників. На це у своїх спогадах вказують Халіна Курчава, Каміл Ярмульський, Софія Шиман та інші діти репресованих [23].

Разом із тим уже в 1939 р. на західноукраїнських землях розпочато запровадження депортаційної політики як складової частини репресивної технології встановлення радянської влади. Формальною підставою розгортання депортаційної політики став таємний наказ народного комісара внутрішніх справ № 001223 від 11 жовтня 1939 р., який містив вказівку здійснити облік і виселення елементів контрреволюційних та ворожих категорій осіб. До нього додавалася спеціальна інструкція, яка вказувала на велике політичне значення виселення та визначала механізм проведення акції [24].

В “Інструкції про порядок виселення антирадянського елементу” зазначалося, що кожна акція повинна проводитися “без галасу і паніки, щоб не допустити жодних виступів та інших ексцесів не тільки з боку виселенців, але й певної частини оточуючого населення, ворожо налаштованого до радянської влади”. Інструкція містила наказ відокремлювати голів сімей-виселенців, які підлягали арешту, під час їх завантаження у залізничні вагони. В будинках під час збору до виселення, голів родин необхідно було попередити, аби вони складали особисті речі до окремої валізи, оскільки санітарний огляд буде проводитися порізно для чоловіків, жінок і дітей [25]. В інструкції визначався перелік речей, які могли із собою взяти виселенці. Це могли бути речі домашнього вжитку вагою не більше 100 кг. Одночасно із завантаженням зібраних речей складалися списки

майна, яке лишалося, визначався спосіб його охорони. Для перевезення виселенців залучалися насамперед транспортні засоби самих депортованих. Із того часу, як виселенці виходили з будинку, задля запобігання втечі вони перебували під конвоєм. Згідно з інструкцією один вагон призначався для 25 осіб. Вагони закривалися ззовні, після чого здавався рапорт про результати проведення операції. Положення інструкції з невеликими змінами застосовувалися до всіх депортаційних акцій із західноукраїнських земель у 1940–1941 рр.

На основі наказу Л. Берії для Західної України були розроблені відповідні виконавчі документи. Уже в кінці жовтня підготовлено проект наказу (№ 001353) народного комісара внутрішніх справ Л. Берії, під яким 5 листопада 1939 р. поставив свій підпис його заступник В. Меркулов. У документі наголошувалося на необхідності чимшвидшого очищення територій Західної України і Західної Білорусії від “ворожих елементів”. Тому наказувалося на основі архівних матеріалів, агентурної діяльності викривати членів троцькістських, білоемігрантських, націоналістичних, терористичних та інших контрреволюційних організацій, таємних агентів, провокаторів, диверсантів, перебіжчиків, працівників польської розвідки та контррозвідки, жандармерії і поліції [26]. Усі зазначені категорії підлягали арешту в першу чергу.

За допомогою місцевого населення, комуністів, люмпен-пролетаріату, допущеного до радянського апарату влади, репресивними органами розпочато складання списків осіб, віднесених до “антирадянських елементів”. До уваги бралися соціальна і політична приналежність у минулому, походження, професія, політичні переконання, віровизнання. До таких списків потрапило 12 категорій населення: 1) керівники й активісти не комуністичних партій – польських, українських, єврейських, анархісти та троцькісти; 2) керівники й активісти всіх молодіжних, студентських і спортивних організацій; 3) колишні поліцейські, жандарми і працівники в’язниць; 4) офіцери і

підфіцери Війська польського, колишні члени Польської організації військової, корпусу охорони прикордоння, Стражі кордону й митних служб; 5) колишні учасники білогвардійської армії та інших антирадянських армій; 6) біженці, політичні емігранти, реемігранти і репатріанти, які підозрювалися в співпраці з німецькою владою; 7) представники закордонних фірм і працівники органів влади; 8) усі, хто підтримував зв'язки із закордоном, а також із посольствами і консульствами інших держав; 9) усі чиновники, прокурори, судді, у тому числі пенсійного віку, які вели політичні справи, також лісники і лісова охорона; 10) працівники ПСК; 11) члени товариств, священики; 12) представники привілейованих класів загалом, а також сім'ї вищезазначених категорій осіб [27].

Із листопада 1939 р. місцевими органами НКВС починається організація і проведення загальних зборів селян, на яких приймалися рішення про поголовне виселення контрреволюційних елементів, насамперед осадників з огляду на їх патріотичні настрої і прагнення захисту батьківщини [28]. Розгорнулася гостра пропагандистська кампанія проти цієї соціальної групи населення.

Із метою проведення депортаційної політики керівництвом держави розпочато роботу із формування відповідних правових підстав, якими стали постанови політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, прийняті у відповідь на пропозиції НКВС. Так 2 грудня 1939 р. нарком внутрішніх справ Л. Берія звернувся до Й. Сталіна з пропозицією виселити до 15 лютого 1940 р. із західних областей України й Білорусії всіх осадників (не уточнюючи змісту категорії “осадники”) та членів їхніх сімей [29]. Відповідна постанова ЦК ВКП(б) була прийнята 4 грудня 1939 р. Згідно з нею органи НКВС зобов'язувалися виселити військових осадників із їх господарств до 15 лютого 1940 р. у віддалені райони СРСР [30]. Постановою передбачалися заходи щодо переселення 21 тис. сімей спецпереселенців-осадників (офіційна назва контингенту першої депортації). 5 грудня 1939 р. підписана

постанова РНК про виселення осадників із західних областей Білорусії та Української РСР і забезпечення їх роботою через Наркомліс [31]. Народний комісар внутрішніх справ Л. Берія до 5 січня 1940 р. призначив термін запису сімей осадників, які підлягали вивезенню. До виконання вказаних рішень місцеві органи влади взялися відразу.

Згідно із документами, затвердженими вищими державними інституціями, політбюро ЦК КП(б)У 21 грудня розробило план заходів щодо виселення осадників. Документом зобов'язано секретарів Львівського, Дрогобицького, Станіславського, Тернопільського, Волинського і Рівненського обкомів партії “взяти особисту участь у роботі по складанню планів обласних трійок НКВС щодо проведення обліку і виселення осадників, виділити на допомогу кожній оперативній групі в повітах необхідну кількість місцевого активу, про хід роботи по обліку і виселенню осадників систематично інформувати ЦК КП(б)У” [32]. Спеціально створені оперативні штаби отримали директиви із роз'ясненнями: кого необхідно було арештувати, кого вислати на роботи до СРСР, а кого скерувати до місць спеціального вислання у віддалених місцевостях [33]. Згідно з постановою на місцях для формування списків осіб, котрі підлягали виселенню, залучалися представники сільських рад, головним чином скомунізована сільська біднота.

Із метою посилення репресивних органів влади, на прохання наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова, політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня 1939 р. ухвалило рішення про відрядження 700 комуністів і комсомольців в органи НКВС [34]. Це був перший масовий призив до лав НКВС з території УРСР через ЦК КП(б)У у зв'язку з приєднанням до неї Західної України. До цього НКВС обходився своїми силами чи мобілізованими через військкомати різних регіонів СРСР. Наприклад, на Тернопільщину начальником Зборівського повітового відділу міліції був направлений із Краснодарського краю Лозовий, у

Кременці таку посаду обійняв Молостов із Вологди, у Бережанах – Максимов із Сталінградської області, в Збаражі Коротких з Іркутська і т. д. [35]. Багато вихідців із каральних органів Росії призначалися спочатку в апарат повітових відділів НКВС, а потім перекидалися в інші місця [36]. До лютого 1941 р. всі репресивно-каральні органи радянської держави підпорядковувались одному відомству – НКВС СРСР. (Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого 1941 р. НКВС СРСР було розділено на два наркомати: наркомат внутрішніх справ і наркомат державної безпеки, але вже 20 липня 1941 р. ці наркомати об'єднано в один наркомат внутрішніх справ СРСР) [37]. Репресивно-каральні органи в західному регіоні України насаджувалися на основі жорсткої централізації, винятково наказними методами за допомогою сили.

Постановою ЦК КП(б)У від 24 грудня 1939 р. жорстко регламентувався розподіл нажитого осадниками майна. Наявна в них земля передавалася в земельні фонди облвиконкому з метою подальшого її виділення для колгоспів і радгоспів; коні та велика рогата худоба – для запровадження колективних господарств; майно – дитячим установам та організаціям. У документі пропонувалося організувати в кожній області по 2–3 радгоспи, яким передати всю худобу і сільськогосподарський інвентар. Згідно з постановою будинки осадників потрібно було використати для організації шкіл, лікарень, медичних пунктів, сільрад, правління колгоспів. На момент виселення все майно осадників передавалося під суворий облік та охорону місцевих органів влади, після чого воно могло бути використаним у вищезазначеному порядку. Як зазначалося в документі, відповідно до рішення ЦК ВКП(б) від 22 грудня 1939 р. до числа тих, хто підлягав виселенню, додатково включалася і сторожова охорона [38].

29 грудня 1939 р. Радою народних комісарів СРСР прийнято постанову № 2122-617 і затверджено “Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, яких виселяють із західних облас-

тей УРСР і БРСР”, “Інструкцію про порядок виселення осадників із західних областей України і Білорусії” та “Штати районної і селищної комендатури НКВС спецпоселень” [39]. Для працевлаштування осадників документами передбачалося створення підвідомчих Наркомлісу спецпоселень у районах лісових розробок – переважно на Півночі Європейської частини країни, на Уралі й у Сибіру. Інструкція у вступній частині визначала виселення завданням великого політичного значення. Підготовлені НКВС положення й інструкція були підписані наркомом внутрішніх справ Л. Берією.

Відповідно до прийнятих документів акції, арештів та переселення мали проводитись одночасно на всій території “в день, призначений НКВС СРСР” [40]. Для цього інструкцією передбачалося виділення ешелонів у складі 55 товарних вагонів, обладнаних позимовому для перевезень людей. У кожному ешелоні один вагон виділявся для супроводжуючих осіб, а один був вагоном санітарним. Зазначалося, що кожен вагон розрахований на 30 чоловік дорослих і дітей з їхніми речами. “Медичну опіку” мали здійснювати фельдшер та дві санітарки. Під час транспортування на одну особу на добу повинні виділятися гаряча їжа і 800 грамів хліба. Для збору в дорогу відводилося дві години. Усі працездатні переселенці зобов'язані були займатися суспільно корисною працею на роботах, які надавалися підприємствами Наркомлісу. Для використання їхньої праці у районах лісових розробок передбачалося створення підвідомчих спецпоселень. Спецпереселенці-осадники направлялися на лісорозробки в Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Івановську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську й Омську області, Красноярський та Алтайський край і Комі АРСР. На новому місці їх розміщення планувалося в окремих селищах від 100 до 500 сімей у кожному [41]. 10 січня 1940 р. Л. Берія запропонував Й. Сталіну частину осадників використати в системі Наркомкозьормету для видобутку золота і мідної руди, що було закріплено постановою РНК

від 14 січня 1940 р. [42]. Керівництво операцією покладалося на заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулова і тодішнього наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова.

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1940 р. заходи примусу стосовно осадників поширювались і на членів лісової охорони. Виселенню підлягали сім'ї лісової охорони, які мали 3–4 морги землі, значилися у воеводських списках та користувалися пільгами польської держави [43].

На підставі складених заздалегідь і вивірених планів та списків (їх формування було завершено до 25 січня 1940 р.) [44] об'єктами депортаційної політики в Західній Україні було визнано 17 807 сімей, або 95 193 особи, котрі проживали у 2 054 населених пунктах регіону. На кожного виселенця заводили особову справу, яка включала персональну анкету, доповнену документами з архівів “Союзу осадників”, що потрапили до органів НКВС [45]. Для перевезення такої кількості людей на залізничних станціях було виділено 3 537 вагонів. Наприклад, із Волинської області передбачалося виселення 1 670 сімей у складі 9 240 осіб із 336 населених пунктів, для чого виділялося 343 залізничних вагони [46].

Перед початком депортації осадників політбюро ЦК КП(б)У в січні 1940 р. заслухало звіт НКВС УРСР про підготовку до цієї акції. Ухваленою з цього питання постановою від 2 лютого 1940 р. затверджувалися розроблені плани обласних і дільничних трійок, розрахунок щодо залучення до операції працівників НКВС та міліції з областей УРСР. Обласні трійки НКВС й обкоми КП(б)У повинні були керуватися такими положеннями: “а) у відповідності з постановою Раднаркому СРСР підлягають виселенню на загальних підставах і сім'ї осадників і лісової охорони – українців наявних у воеводських списках, виявлені в процесі обліку осадників органами НКВС УРСР; б) підлягають виселенню також сім'ї осадників і лісової сторожі, які до моменту обліку мали 3–4 морги землі, зафіксовані у

воеводських списках осадників і які користувалися всіма привілеями колишньої польської держави”. Постанова містила детальні вказівки щодо забезпечення членів сімей осадників зимовим одягом і взуттям, залучення місцевого населення для надання допомоги дільничним трійкам (після попередньої перевірки), завчасного ознайомлення відповідних органів із розміщенням населених пунктів, своєчасного подання і відправки вагонів, забезпечення збереженості майна осадників. Уся відповідальність “за своєчасну і добру підготовку до великої роботи, пов'язаної з виселенням осадників і лісової сторожі і за проведення цієї операції”, покладалася на обкоми й облвиконкоми та насамперед на перших секретарів обкомів КП(б)У і голів облвиконкомів, які персонально разом із начальником УНКВС відповідали за її проведення [47].

На республіканському рівні для безпосередньої перевірки підготовчих робіт, пов'язаних із депортацією, у Тернопільську, Рівненську та Волинську області направлявся секретар ЦК КП(б)У М. А. Бурмістенко, а в Станіславську, Дрогобицьку та Львівську – Голова Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха [48]. Безпосередніми організаторами і керівниками депортації виступали заступник наркома внутрішніх справ УРСР капітан держбезпеки М. Горлинський, начальники дорожньо-транспортних відділів НКВС Львівської і Ковельської залізниць Клепов та Уткін [49].

17 січня 1940 р. заступником комісара внутрішніх справ В. Чернишовим була підписана інструкція для командирів конвойних військ [50], які відповідали за перевезення депортованих до місць їх нового поселення. Документом визначалася необхідність ешелонів із 55 товарних вагонів, пристосованих для перевезення людей в умовах зими. В одному вагоні планувалося розмістити 25 осіб дорослих із дітьми і багажем. Для перевезення важких об'ємних речей у кожному ешелоні слід було зарезервувати чотири спеціальних вагони (багаж до 100 кг на родину розміщувався в цих вагонах). Окрім цього, до

складу кожного ешелону мав входити санітарний вагон із лікарем, фельдшером і двома медичними сестрами (відповідальність за підбір медичного персоналу покладалася на народного комісара охорони здоров'я), вагон-магазин та пасажирський вагон для коменданта й охорони.

Згідно з інструкцією для охорони ешелонів із виселенцями з конвойних військ призначалося 25 осіб – 22 чол. рядового складу і начальник-комендант (офіцер), відповідальний по організаційно-адміністративній лінії за стан транспорту та доставку всіх прийнятих до визначеного місця. Два заступники коменданта “з операційних кадрів” – уповноважені службами безпеки, відповідали за виконання завдання по лінії поліційно-політичній.

В інструкції зазначалося, що при прибутті виселенців до пункту призначення начальник передавав транспорт представнику місцевого відділу НКВС. Документ, який це підтверджував, складався у трьох примірниках і передавався представнику місцевого органу НКВС, у відділ робітничих поселень ГУЛАГу НКВС СРСР, третій екземпляр мав долучатися до супроводжувальних документів начальника транспорту. Інструкцією також визначалися можливі надзвичайні ситуації та необхідні в таких випадках дії комендантів. Наприклад, якби в дорозі мали місце важкі випадки захворювань, коменданту надавалося право передання хворих місцевим органам НКВС. У випадку епідемії хворих слід було ізолювати в окремому вагоні, після його відчеплення від транспорту він залишався для карантину під наглядом місцевих органів НКВС. Під час зупинок на безлюдних станціях начальник міг організувати для виселенців прогулянку під наглядом охорони. Щоб запобігти втечам, він мав учасно змінювати постових, розміщених на гальмівних площадках у кінці, середині й на початку ешелону. В разі спроби втечі, після попереджувального пострілу, начальник повинен був зупинити ешелон і після з'ясування обставин справи організувати переслідування. Конвоювання депортованих за своєю важливістю прирівнювалося до виконання бойового завдання.

Інструкція зобов'язувала коменданта конвою, якщо виникне потреба, інформувати вищі органи влади; повідомляти залізничну міліцію про всі важливі події під час переїзду, серед них про випадки захворювань, утеч і т. д. Для телеграфного зв'язку вводився спеціальний код.

У двадцятих числах січня 1940 р. народним комісаром внутрішніх справ УРСР І. Серовим затверджено оперативні плани щодо виселення родин осадників і лісників по кожній із західноукраїнських областей, у яких вказувалася їх чисельність, у тому числі по кожному з повітів. Згідно з планом для проведення операції території областей розбивалися на оперативні дільниці, які охоплювали визначену кількість населених пунктів, родин та осіб, котрі виселялися. Наприклад, у Львівській області передбачалося створення 16 таких одиниць.

Укладанню оперативних планів передувала ретельна робота із формування поіменних списків осіб, котрі підлягали депортації, проведена в кожному населеному пункті. Детальні списки лісників склалися і по кожному району. Національний склад цієї групи виселенців був неоднорідним. Так, згідно з довідкою по Дрогобицькій області, серед лісників переважали українці (серед лісників, як глав сімей, котрі підлягали виселенню, налічувалося 238 українців та 122 поляки) [51]. Українці були і серед осадників, про що свідчать особові справи, анкети на виселенців, четвертий пункт яких передбачав запис національності [52]. Отже, основним критерієм депортації була не національність, а передусім заможність, попередня суспільно-політична заангажованість.

Проведення акції у кожній з дільниць покладалося на повітові трійки у складі начальника повітового відділу НКВС та двох його співробітників. Для безпосереднього проведення операції за дільничними “трійками” закріплялися оперативні групи, які формувалися з оперативних працівників управління держбезпеки, комполітскладу міліції і внутрішніх військ, червоноармійців внутрішніх військ та

комуністів області. У Львівській області, зокрема, для організації заходу планувалося залучити 4 900 чол. [53].

Трійки інформували всіх старших оперативних груп про місця, де мешкали родини, котрі підлягали виселенню, про дороги до залізничних станцій, на яких здійснювалося завантаження у вагони. Вказувалося на розміщення військових резервів на випадок виявів непокори. Членам оперативних груп наказано перебувати в повній бойовій готовності, надано право у виняткових випадках використовувати зброю.

Для проведення переселень і супроводу в дорозі, згідно з детальними рознарядками, на Захід зі східних областей України відряджались оперативні групи. Контроль над проведенням лютневої операції на західноукраїнських землях покладался на комісара внутрішніх справ УРСР І. Сєрова.

Операція із депортації осадників із західних областей України розпочалась у ніч з 9 на 10 лютого і закінчилась увечері 11 лютого 1940 р. На думку російського дослідника О. Гур'янова, головною перешкодою більш швидкої реалізації запланованого стала радянсько-фінська війна, яка розпочалась 30 листопада 1939 р. [54]. Варто, однак, звернути увагу на те, що виконання всіх постанов, наказів, директив, які приймалися на найвищому рівні, викликало на місцях чимало практичних проблем. Неготовність їх швидко вирішувати також впливала на термін проведення операції. Так, лютнева акція планувалась на місяць раніше, про що свідчать документи архівів Комі АРСР. У них ітиметься про те, що осадники із Західної України і Західної Білорусі мали прибути до лісопунктів уже 29 січня [55].

Безпосередньо депортаційні акції здійснювались оперативними групами. Увійшовши до будинку, вони за списками перевіряли наявність членів родини, виявляли відсутніх. Один із членів групи мав здійснювати постійний нагляд за внесеними до списку особами. Проводився огляд житла, після чого оголошувалося про рішення

радянської влади про виселення сім'ї в інші райони СРСР [56]. Вияви будь-якого опору були неможливими, найчастіше обмежуючися втечею поодиноких осіб.

Здійснення безпосередніми виконавцями прийнятих вищими органами влади політичних рішень щодо процедури виселення було першим елементом у цілій низці чинників, які визначали можливості виживання чи смерті або ще в дорозі, або пізніше – в нових місцях примусового поселення. Від них залежав спосіб проведення обшуку, кількість часу, наданого для збору речей, визначення тих речей, які дозволялося брати з собою. Відповідно до інструкції, підписаної 17 січня 1940 р. заступником наркома внутрішніх справ СРСР Чернишовим, виселенці отримали дозвіл узяти із собою багаж (до 500 кг на родину). До його складу могли увійти одяг, взуття, білизна, дрібні предмети щоденного використання, посуд, знаряддя праці, необмежена кількість грошей, коштовні речі, місячний запас їжі [57]. Однак ця вказівка дуже рідко виконувалась на практиці.

Про процедуру депортації свідчать розповіді очевидців. Дмитро Лановик, який працював бухгалтером лісництва в с. Іванківці Зборівського району на Тернопільщині, згадує: «9 лютого 1940 року о 3 годині ночі розбудив мене посланець і запросив негайно зайти до сільради. Коли я туди прийшов, то на дверях і в коридорі стояли озброєні солдати, а в приміщенні зібрався актив села. З району були шкільний інспектор тов. Пельмутер, прокурор Барабаш у військовій формі та кількадесят солдатів, між ними кілька лейтенантів. Пельмутер почав промовляти між іншим так: «На нашу українську землю польські пани навели осадників і вони над нами верховодили, знущалися, а тепер нам треба їх позбутися і радянська влада вирішила їх переселити в інші місця СРСР». Після цього із сільради вже нікого не випускали, щоб ніхто про це не знав ідесь біля 5-ї години ночі ми і солдати вирушили саньми-підводами на хутір Калинівку, що був біля нашого села. Там раніше був панський

фільварок, а в 1921 р. польський уряд його розparcelював і поселив там 26 родин осадників... Наступив день і вже почали їхати інші підводи з Калинівки і з інших сіл, в тому числі з нашого села. Коли я довідався, що то не тільки з нашого району вивезли чи з області, але з цілої Західної України, одної ночі, то зрозумів увесь жах і трагедію, яку нам доведеться пережити” [58].

Місцеве населення не залишалося осторонь акції виселення. Були випадки, коли селяни показували будинки осіб, які значилися в списках на виселення, у ролі свідків залучалися до проведення обшуку, надавали допомогу під час перевезення родин репресованих на залізничні станції. Були й інші ситуації, коли місцева людність виступала на захист виселенців, будучи переконаною, що “їх зараз, а потім нас будуть вивозити” [59]. Українські сусіди, особливо жінки, здійснювали спроби вигородити депортованих перед представниками радянської влади [60]. Однак члени оперативних груп усілякими засобами намагалися запобігти солідаризації мешканців села із виселенцями.

Нічна операція з масового виселення колишніх сусідів і знайомих змушувала багатьох людей задуматися над тим, яке “нове життя” буде збудоване радянською владою в краї. Згадуючи про “брутальне вигнання із своїх хат та насильне вивезення на станцію Красне, а далі на Сибір біля шестидесяти польських родин, коли на дворі була сувора зима і не пожаліли ані старих, ані хворих, ані немічних, ані дітей”, житель села Яблунівка Бузького району Львівської області Д. Куп’як описує, яке враження залишила по собі ця акція: “Це потрясло все населення. Народ зрозумів, що людське життя в країні Советів не варте нічогісінько – гріш йому ціна” [61].

Радянськими органами термін “осадники” використовувався досить широко й був поширений на інші категорії населення. На практиці під категорію осадників потрапили не лише колишні військово-службовці польської армії, але й ті з мешканців західноукраїнських

земель, які не бажали перебудовуватись, “чужі” радянській системі люди, насамперед воеводи, середні та нижчі державні й самоврядні функціонери, поміщики, промисловці, торговці, землевласники. Поширення на представників верхівки суспільства депортаційної політики забезпечувало радянський режим від потенційних лідерів, які б могли організувати й очолити опір новій владі. До розряду “ворогів народу” включалися не лише родичі заарештованих і засуджених, але й ті, хто лояльно ставився до радянської влади, але критично оцінював методи її впровадження у Західній Україні. Хоча перша хвиля депортаційної політики стосувалася передусім військових і меншою мірою цивільних польських осадників та службовців, вона разом із тим зачепила й невелику кількість українців-лісників. Навчання останніх на спеціальних шестимісячних курсах розглядалось як підготовка диверсантів, шпигунів і терористів на випадок війни з СРСР [62]. Влада боялася перетворення лісів на місце антирадянського підпілля.

Операції із виселення проводилися вночі. Про масштаби приготувань свідчили тисячі підвод із кучерами з місцевих жителів, сотні вантажних автомобілів, підготовлені ешелони.

Обласні керівники проведення акції постійно доповідали про хід операції у Львів, де містився штаб депортації. Першим про початок акції у штаб повідомив начальник управління НКВС Станіславської області Михайлов. У своїй телеграмі він висловив стурбованість у зв’язку зі швидким зменшенням кількості вагонів для завантаження переселенців. Дослідник І. Білас у своєму дослідженні процитував й лаконічне повідомлення начальника управління НКВС Волинської області Червінського, яке надійшло о 6 годині 20 хвилин: “операція по області розпочалася, всюди триває спокійно”. Рапорт про завершення операції у Станіславській області надійшов о 15 годині 45 хвилин [63].

Місцеві виконавці таємно прийнятих документів грубо порушували їх основні положення. За численними свідченнями очевидців, у

більшості випадків людям надавався обмежений час на збір у дорогу, вони мали змогу захопити із собою лише те, що потрапило під руку. Окремі із депортованих грузилися у вагони в той час, коли члени їхніх сімей перебували на роботі, в школі і т. д. Жителька Горохівського району Волинської області так згадувала про своє вивезення: “Вночі стукають у двері: «Собирайся!» Що в мішок всадили, те і взяли. Посадили нас на підводу і повезли в Марьянівку на станцію. Тоді і мою сестру по батькові, Марію, з дитиною забрали. Вона десь рік перед тим заміж вийшла, а другого лютого родила дівчину. І вона з тою дівчиною разом з нами” [64]. Дженовефа Станішевська згадує: “Над ранок нас розбудив радянський солдат, казав одягатися і збиратися. Ми, діти, думали, що раніше підемо до школи. Але коли побачили тата Теофіла Станішевського і найстаршого брата Хеника в кутку з піднятими до гори руками, то зрозуміли, що нас заарештовано”. Христина Островська з с. Хижі пише: “10 лютого о 4-й ранку увійшли енкаведисти. Дали нам годину для збору і сказали, що їдемо на виселення. Завантажили нас на станції в Здолбунові до вагонів для худоби і зачинили на засув двері” [65].

Мешканців, яких виселяли із сільської місцевості, довозили до залізничних станцій, які часто розміщувалися за кільканадцять кілометрів. Комплектування вагонів виселенцями тривало часом два-три наступні дні. Ешелони ізолювалися від решти населення військовою вартою. По завершенні операції ешелон рушав на схід.

Умови транспортування були такими, що люди зазнавали жорстоких поневірянь, знущань та мук, потерпаючи від холоду і голоду, варварського ставлення до них. Як зазначає І. Білас, у сформованих ешелонах у кожний вагон заштатовували по 50–60 осіб [66]. Відповідно до інструкції, на час дороги на кожну особу виділялося денна квота – 2 руб. 50 коп. На цю суму коменданту транспорту по приїзду на визначену станцію необхідно було забезпечити кожного “пасажира” теплою їжею та 800 г хліба [67]. Проте бували дні, коли охоронці навіть не відчиняли вагонів, а роздача їжі обмежувалася гарячою

водою і декількома буханками хліба на кілька днів для всіх, хто перебував у вагоні. Пічка, розміщена посеред вагону, не давала необхідного тепла. Сорокаградусний мороз зими 1940 р. довершував справу [68]. Смертність у дорозі до місця виселення досягала 3–5 % [69].

Через два дні після початку виселення осадників із території Західної України в газеті “Червоні Бережани” було надруковано статтю “Осадники – найлютіші вороги українського народу”. Її автор, П. Тихонович, так охарактеризував осадників: “найгірші пси панської Польщі”, “лайдаки”, “визискувачі і бандити”, “кровопивці” [70]. Названа й інші подібні публікації ставали засобом остаточного переконання громадської думки про необхідність проведення депортаційної політики.

Однак жодні ідеологічні обґрунтування не могли довести доцільності використання стосовно мирного населення широкомасштабних репресивних заходів. Реакцією польських підпільних організацій на масове виселення в лютому 1940 р. великої кількості поляків стала листівка, надіслана на адресу командира дивізії 6 армії, яка містила серйозні погрози радянській владі. Її зміст був частково наведений народним комісаром внутрішніх справ УРСР І. Серовим у спеціальному таємному повідомленні на ім'я Л. Берії: “Якщо не перестанете наш народ гнобити, вбивати і вивозити, то негайно розпочнемо з Вами бактеріологічну боротьбу... Наш народ краще помре тут на своєму смітті, аніж буде кочувати і гинути з голоду в Вашому злиденному краї. Видно, які Ви боягузи, якщо боїтесь навіть беззахисного народу” [71]. Однак такі дії польського підпілля стали реальним підґрунтям для подальшої активізації діяльності репресивно-каральних органів.

Хоча польські дослідники в числі переселених у північні райони СРСР під час першої хвилі депортацій називають 220 тис. осіб [72], проте узагальнені відомості про результати примусового виселення станом на 13 лютого 1940 р. із західних областей України фіксують

депортацію 17 215 сімей, або 89 062 осіб. У цій групі було 28 % чоловіків віком понад 16 років, 29 % жінок, 8,5 % дітей (14–16 років) і 35 % дітей до 14 років [73].

У розрізі областей чисельність депортованого населення показано у таблиці 3.1 [74].

У ході цієї акції зі Львова вивезено близько 20 тис. осіб [75]. По кожній з областей визначався залишок. На Волині, наприклад, він становив 389 осіб [76]. Щодо останньої категорії осіб в управління НКВС надіслано вказівки для їхнього розшуку і встановлення з подальшим відправленням до місць поселення.

Таблиця 3.1

Кількість населення, депортованого із західних областей України станом на 13 лютого 1940 р.

Назва області	Передбачалося виселити		Кількість населених пунктів, із яких проводилося виселення	Виселено		Залишилося через хворобу	Були відсутніми
	сімей	осіб		сімей	осіб		
Волинська	1670	9240	336	1613	8858	115	274
Дрогобицька	2058	11 542	308	1990	10 593	354	352
Львівська	4252	23 316	361	4043	20 966	–	333
Рівненська	1701	8760	391	1601	7922	95	148
Станіславська	1837	9468	135	1810	9083	–	200
Тернопільська	6289	32 967	523	6158	31 540	148	754
Разом	17 807	95 193	2054	17 215	89 062	712	1961

Слід зазначити, що наведені статистичні дані не є абсолютно точними. На підставі опублікованих донесень можна стверджувати,

що на залізничних станціях не перевіряли, скільки осіб було заштовнуто до вагонів. Ось як про це згадує донька осадника з околиць Рівного: “Доїхали (саньми) до станції Любомирка, де завантажено нас до вагонів для худоби... З Любомирки перевезено нас до Рівного, напевне для комплектування транспорту. До того часу вагони не були зачинені, ми могли дихати свіжим повітрям. Скоро нас перегрузили до більших вагонів для худоби і транспорт рушив на схід” [77]. Без сумніву, в таких умовах докладна статистика виселенців репресивними органами вестися не могла. Серед депортованих осіб поляки становили 81,7 %, українці – 8,8 %, білоруси – 8,1 %, німці – 0,11 % та представники інших національностей – 1,4 % [78].

Перша депортація не випадково була поширена радянською владою на осадників. Як люди військові, вони належали до одного з найбільш патріотичних елементів польського суспільства. Окрім цього, виселення цих осіб із родинами з радянського боку могло стати актом помсти за програу радянською Росією війну 1920 р. [79]. Польські вчені вказують на “образу” Й. Сталіна, винесену із програної війни з Польщею, активним учасником якої він був. Значна кількість вищих офіцерів на чолі з маршалом М. Тухачевським поклали відповідальність за поразку саме на Й. Сталіна. Будучи комісаром південного фронту більшовицьких військ, Й. Сталін відмовився відправити частину своїх підрозділів на північно-західний фронт, який наступав на Варшаву, що й зумовило поразку під Варшавою [80]. Затьмарені особистими мотивами похмурі спогади насамперед про “чудо на Віслі”, які значною мірою 20 років по тому визначили долю М. Тухачевського, котрий командував наступом на Варшаву, та неприязне ставлення до генерала В. Сікорського, який зірвав цей наступ ударом у тил, наклали свій деструктивний відбиток на політику Й. Сталіна щодо Польської держави [81].

Як зазначає польський дослідник Я. Слюсарчук, свій вплив на негативне ставлення до поляків із боку радянської влади могли спра-

вити й наміри польського еміграційного уряду щодо направлення спеціальної бригади на допомогу Фінляндії після нападу СРСР на цю країну в листопаді 1939 р. Розголос навколо цієї справи міг поглибити вороже ставлення Й. Сталіна і НКВС до поляків [82].

Депортовані були поділені на три головні групи. Перша охопила чоловіків. Як арештовані, вони направлялися до виправно-трудова таборів або таборів з особливим режимом перебування, де зазвичай їм повідомлялися заочні вирoki Особливої наради про покарання на 3–15 років.

Друга, найчисельніша, група складалася із так званих спецпоселенців, які розселялися в чітко визначених місцях. Ці люди не отримали вироків, але їх права переміщення були обмежені, іноді вони мешкали разом із родиною. Однак умови праці й проживання в них були такі ж, як у виправно-трудова таборах.

До третьої групи увійшли так звані “вільні виселенці”, яких вивантажували з транспорту на, як правило, безлюдних теренах Сибіру чи Середньої Азії та які були змушені самостійно забезпечувати собі жалюгідне існування. Інколи вони знаходили роботу в продовольчих закладах, якщо такі були недалеко, або в колгоспах. Такі виселенці також позбавлялися права залишити визначений район.

Етапування ешелонів углиб СРСР займало від двох до чотирьох тижнів. Потім, після багатоденного переїзду на гужовому, водному або автотранспорті, а то й пішки, депортовані опинялися на місцях їх нового розселення. Влаштуванням депортованих на місцях займалися 1 136 селищних і 228 районних комендатур [83]. Для надання їм допомоги на місця в УНКВС було відряджено 18 співробітників НКВС СРСР [84].

Спецпоселенців використовували як дармову робочу силу. Формально НКВС і виробничі відомства (Наркомліс, Наркомколірмет, Наркомат шляхів сполучення та ін.) були пов'язані між собою договірними відносинами. НКВС надавав спецпереселенців як робочу

силу виробничим наркоматам, а відомства в обмін зобов'язувалися забезпечувати цю робочу силу житлово-комунальними умовами, продовольчим і промисловим постачанням, медичним та іншим обслуговуванням, а також відраховувати 10 % заробітків спецпереселенців на утримання працівників районних і поселенницьких комендатур НКВС [85].

Становище переселенців було надзвичайно складним. Депортованих розмістили в спецпоселеннях, розміщених далеко від сіл. В одному поселенні жило від 100 до 500 родин. У доповідній записці (квітень 1940 р.) начальника ОТП ГУЛАГу НКВС СРСР В. Кондратова народному комісару внутрішніх справ Л. Берії вказувалося на цілу низку порушень, які мали місце в ході переселення. Так, значна кількість членів депортованих сімей виявилася розселеною в різних областях. Непоодинокими були випадки переселення осіб, які мали на руках довідки про те, що вони не підлягають виселенню. У зв'язку з нестачею житлової площі у більшості селищ осадники розміщувалися по 2–3 сім'ї в одній кімнаті або по 15–20 сімей у бараках, де на одну особу припадало 1–2 м² [86]. Навіть Л. Берія в доповідній записці ЦК ВКП(б) про кількість, умови праці й проживання виселенців із західних областей України та Білорусії писав, що в Архангельській області й Алтайському краї в багатьох спецпоселеннях бараки не були підготовлені до зими, у них не складено печей, залишалися не зашклені вікна, не вистачало елементарних речей, між іншим – газових ламп. У Надомському районі тієї ж області із 1 549 спецпоселенців, які працювали, 737 чоловік не мали взуття [87]. Подібні або ще гірші умови були у всіх інших регіонах спецпоселень.

Великою бідою для спецпоселенців стала нестача продуктів харчування – голод. В офіційних документах трапляються такі непоодинокі записи, як, наприклад: “Мають місце випадки смерті дітей на основі недоїдання” (спецпоселення Велика Толмша). У спецпоселенні “Крута Осип” тресту “Вологдліс” у школі діти не виходили на

фіззарядку з причини слабкості від поганого харчування. “Внаслідок такого стану з продовольчим постачанням мають місце випадки виснаження від поганого харчування, як у дорослих, так і особливо у дітей, масові захворювання курячою сліпотою, а також і цинготні захворювання” [88].

Серед спецпоселенців кількість дорослого здорового працездатного населення не перевищувала 35 %, це були люди, не пристосовані до фізичної праці, які погано виконували трудові норми (на 15–40 %). За відсутності медичного забезпечення фіксувалися випадки масових інфекційних захворювань, зокрема тифом. Так, за спогадами М. П. Збіглей (Івано-Франківська обл.), із 100 польських родин, які були розміщені у спеціально збудованому бараці за селом Полугрудовим Омської області, упродовж зими від тифу загинули всі, залишилося живими лише двоє дітей [89]. Унаслідок таких умов виявилася дуже високою смертність, особливо серед дітей та осіб старшого віку – як безпосередньо в час зимового переселення, так і вже у спецпоселеннях, насамперед у зв’язку з розміщенням людей у неопалюваних чи не пристосованих до зимових умов бараках. У результаті важкої ситуації, згідно з даними НКВС, із часу поселення осадників у спецпоселеннях до липня 1941 р., тобто протягом 16 місяців перебування, померло 10 864 особи, або 7,7 %, у перерахунку на 12 місяців – 5,8 % [90]. Ці дані значно відрізняються від попередніх підрахунків дослідників, які визначали річну смертність серед засланих у 16 % [91]. За оцінками вчених, людські втрати серед переселенців за період із 1940 до 1945 рр. досягли 35 % загальної чисельності депортованих [92].

Радянський уряд уже в листопаді 1940 р. був змушений прийняти спеціальне рішення “Про заходи по обслуговуванню спецпоселенців”. У документі визнавалася необхідність створення облаштованого житла, покращення медичного обслуговування, відкриття шкіл, спеціальних будинків для інвалідів. Виконкоми крайових і обласних

рад зобов’язувалися провести перевірку ходу робіт із виконання прийнятої постанови, однак ці рішення не виконувалися [93].

Контроль над спецпоселеннями здійснювали спеціальні комендатури НКВС. Управління та адміністрація поселення регулювалися кількома інструкціями й директивами, які визначали повноваження коменданта, побутові умови спецпереселенців, їх обов’язки та обмеження, а також покарання за ті чи інші порушення (штрафи або кількадевні арешти).

3.2. Особливості операцій із виселення (квітень 1940 – червень 1941 рр.)

Розгортання в західних областях України депортаційної політики з метою ліквідації в регіоні небезпечного радянській владі „ворожого елементу” супроводжувалося використанням інших репресивних засобів. На час проведення першої депортаційної акції частина осадників, військовополонених, офіцерів і поліцейських, польських службовців, перебувала у радянських в’язницях і таборах. Арешти мирного населення за звинуваченнями польових судів “у підготовці в тилу Червоної армії замаху на Радянський Союз” розпочалися відразу ж зі вступом Червоної армії в населені пункти Західної України. Під час першої хвилі (вересень–жовтень 1939 р.) арешти проводилися зазвичай без підкріплення жодними правовими нормами. Стихийні й часто випадкові арешти охопили практично всі групи населення. Новий репресивний апарат трактував такі дії як справу превентивну, скеровану насамперед проти тих, хто був зацікавлений у збереженні порядків панської Польщі. Станом на 10 грудня 1939 р. органи НКВС заарештували в Західній Україні 1 057 польських громадян, у тому числі 570 офіцерів і 487 “учасників контрреволюційних організацій” [94].

Кількість “політичних” ув’язнених значно зросла із розгортанням діяльності радянських судових органів, прокуратури. В’язниці дуже

швидко почали заповнюватися всіма тими людьми, які в очах нової влади складали потенційну загрозу радянській системі, насамперед офіцерами, які через необережність зареєструвалися в пунктах реєстрації або були затримані на південних кордонах у дорозі до польського війська у Франції, пораненими, котрі перебували в госпіталях. До категорії неблагонадійних потрапили й поліцейські, навіть ті з них, які вже перебували на пенсії, працівники органів влади, прокурори і судді, працівники в'язниць, члени політичних партій та громадських організацій; класово чужий елемент: землевласники, фабриканти, банкіри, купці. Легальна діяльність у публічному польському житті до 17 вересня 1939 р. в новій ситуації була визнана “контрреволюційною”, спрямованою проти інтересів СРСР і міжнародного пролетаріату, а тому такою, що підлягала покаранню. Жертвами арештів також стали особи, які ще до Другої світової війни висловлювали своє негативне ставлення до комунізму, СРСР, до Й. Сталіна; які критикували радянську дійсність після вересневих подій, виступаючи проти нових порядків.

“Злочином” проти системи визнавалася: робота в органах управління або політична і громадська діяльність “шкідництво проти робітничого класу і комуністичної партії”), соціальне походження (“соціально небезпечний елемент”), участь у польсько-радянській війні 1920 р. “зрада міжнародного пролетаріату”), критичні висловлювання на адресу радянської влади “ослаблення віри в комунізм”), залученість до підпільних антирадянських організацій (“диверсії польських банд”).

Коло об'єктів репресивної політики розширювалося у міру того, як органи внутрішніх справ знайомилися з новою територією та її мешканцями. Групу арештованих поповнили особи, які ухилялися від обов'язку паспортизації, займалися “спекуляцією” (це стосувалося і продажу власних речей), не платили податків, не виконували норм праці (“саботаж”), дуже негативно реагували на починання радян-

ських функціонерів “хуліганство”), спізналися або без вагомих причин не з'явилися на роботу.

Подібно до східноукраїнських земель, у регіоні розгорнулася робота спецорганів із викриття ворожих радянській владі підпільних польських і українських організацій, за відсутності доказів відбувалася масова фабрикація матеріалів щодо їх функціонування. Так, наприклад, за сприяння спеціальної оперативно-чекістської групи НКВС СРСР, відрядженої в західні області для надання практичної допомоги місцевим управлінням, на Волині у квітні 1940 р. було проведено слідство щодо діяльності української націоналістичної організації УНАКОР (“Вільне козацтво”), польської молодіжної націоналістичної організації (арештовано 10 осіб), оунівця Гайдюка, організації “Повстанці” (17 осіб) [95].

До розряду “ворогів народу” потрапляли не лише ті, хто виступав проти радянської влади зі зброєю в руках. Контрреволюційними елементами визнавалися особи, котрі висловлювали незадоволення під час мітингів і масових зібрань, не брали участі у виборах 22 жовтня 1939 р., переховували військових, поліцейських, чиновників, поміщиків. Арешти здійснювала як міліція, так і органи НКВС. Арешт “зрадників”, “ворогів народу”, “паразитів”, “шпигунів”, “саботажників” і т. д. регламентувався однією зі 148 статей карного кодексу СРСР. Це була 58 стаття, яка містила 14 параграфів і носила досить розпливчастий характер, що давало підстави застосовувати її практично у всіх необхідних випадках.

Для арештів використовувався й випробуваний більшовиками метод “опори на маси,” коли під тиском політвідділів або й без такого селянські комітети схвалювали постанови про притягнення до відповідальності колишніх агентів польської поліції, офіцерів і рядових поліцейських, командирів Корпусу охорони кордону, військовослужбовців польської армії, членів політичних і громадських організацій, які діяли за часів Польщі, інших категорій населення. Практично всі

мешканці західноукраїнських земель більшою або меншою мірою відчули на собі наслідки радянської інвазії, поповнюючи ряди арештантів. Динаміка цього процесу була різною для окремих етнічних груп, зачепивши передусім поляків як панівну до моменту анексії групу населення [96].

У результаті інтернування й арештів, як доповідав особисто Й. Сталіну нарком внутрішніх справ Л. Берія (5 березня 1940 р.), у таборах для військовополонених утримувалося (не рахуючи солдатів й унтерофіцерського складу) 14 736 колишніх офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, жандармів, тюремників, осадників і розвідників, за національністю – понад 97 % поляків. У в'язницях західних областей України й Білорусії перебувало 18 632 особи (із них 10 689 поляків), які були заарештовані органами НКВС як представники органів влади колишньої буржуазної Польщі внаслідок “викриття” низки контрреволюційних повстанських організацій, звинувачень у шпигунстві. Серед них колишні офіцери (1207 чол.), поліцейські, розвідники, жандарми (5141), шпигуни і диверсанти (347), колишні поміщики, фабриканти й чиновники (465), члени повстанських та контрреволюційних організацій, інші контрреволюційні елементи (5345), перебіжчики (6127) [97]. Групу перебіжчиків, названу в документі, складали чоловіки, які намагалися шляхом перетину кордону залишити радянську територію. Але в багатьох випадках такі спроби закінчувалися трагічно (затриманням, арештом, слідством і тривалим перебуванням у в'язниці). Проте серед названих у документі категорій осіб перебіжчики складали найбільшу групу, засвідчуючи бажання багатьох вирватися за межі “радянського раю”. Визнані “закоренілими, невинуватими ворогами радянської влади, переповненими ненависті до радянського ладу”, більшість цих людей (14 700 військовополонених і 11 000 ув'язнених), згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 5 лютого 1940 р., були засуджені до вищої міри покарання [98].

Таке покарання тягнуло за собою репресивні заходи і щодо членів їхніх сімей. Як ворожий елемент родини всіх цих категорій осіб

визнано необхідним виселити вглиб СРСР. Тому 2 березня 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанови (відповідно, № 1113/114 й № 289-127 сс) про виселення з районів Західної України і Західної Білорусії членів сімей усіх поміщених у табори й в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських та контрреволюційних організацій, біженців [99].

Розпорядження комісара внутрішніх справ № 00308 від 7 березня 1940 р. містило вказівку про проведення 13 квітня виселення до Казахстану з приєднаної території більше 60 тис. осіб [100]. Для проведення депортаційної політики при управліннях НКВС західних областей України було розпочато створення оперативних трійок. У черговій директиві Л. Берії щодо проведення депортації, яка надійшла відповідальному за її проведення на території Західної України І. Серову, зазначалося: “При опрацюванні планів, а також ходу виселення, необхідно використати досвід, набутий вами під час операції з осадниками, не допускаючи повторення помилок і недоліків, які мали місце під час проведення операції виселення осадників і лісників” [101].

Окреме розпорядження Л. Берії № 1042/б від 20 березня того ж року направлялося керівникам місцевої влади Актюбинської, Кустанайської, Північноказахстанської, Павлодарської, Семипалатинської й Акмолинської областей, перед якими висувалося завдання провести підготовку до прийняття в кожен з областей 15–20 тис. осіб депортіваних. Слід було також створити оперативні групи з метою подальшого розміщення виселенців у нових місцях їх поселення. Документ також містив вказівку про видачу виселенцям паспортів із записом про їх дійсність лише в районах поселення [102].

Проект остаточної постанови про проведення виселення та порядок проведення акції Л. Берія надіслав В. Молотову 4 квітня 1940 р. У зв'язку з величезним обсягом роботи, потребою розв'язання багатьох

організаційних питань її затвердження РНК СРСР відбулося 10 квітня 1940 р. (постанова № 497-177 сс) разом з інструкцією НКВС про виселення вказаних категорій населення (офіційна назва категорії – адміністративно-вислани). На їх підставі депортації підлягали: сім'ї репресованих і військовополонених – направлялися на 10 років у північний Казахстан (в Актюбінську, Кустанайську, Північноказахстанську, Павлодарську, Семипалатинську й Акмолинську області), біженці – у північні райони Росії, в спецпоселення при лісозаготівлях; повії, поведінка яких була визнана такою, що загрожує не тільки моральному, але й громадському порядку, направлялися до Казахської та Узбецької РСР [103]. Затверджена інструкція про виселення поширювалася на осіб, які підпадали під постанову від 2 березня того ж року. Згідно з постановою, депортації підлягало 22–25 тисяч сімей [104].

На підставі дослідження тисяч анкет депортованих, польський учений Є. Тухольський стверджує, що однією з підстав для включення у списки виселенців було листування з рідними, які перебували в таборах військовополонених. Важливим джерелом інформації в такому випадку ставали зворотні поштові адреси. У випадках, коли ув'язнені офіцери не писали своїм родинам, а давали їм знати про себе через третіх осіб, такі сім'ї залишалися на місцях [105]. Спеціальна робота проводилася й у таборах військовополонених для з'ясування адрес їхніх сімей. Отже, принцип колективної відповідальності продовжував визначати сутність депортаційної політики, яка була поширена на дітей, дружин, родичів арештованих, інтернованих, біженців, усіх осіб, котрі разом мешкали в будинку.

Серйозним застереженням для цих людей стала ще люднева депортація 1940 р. Втікати вже не було куди. Багато жінок, на яких лежав весь тягар відповідальності за родину, на крайній випадок ще тоді розпочали підготовку до виселення. Сушився хліб, в'ялилося м'ясо, солилося сало, в одному місці лежали найбільш необхідний

одяг, взуття, білизна [106]. Така підготовка допомогла багатьом людям тоді, коли під час проведення другої депортаційної операції, надавалося вкрай мало часу на збір усіх необхідних речей. У квітні 1940 р. виселення зазнало й те населення українських сіл, яке демонстративно бойкотувало березневі вибори того ж року до РНК СРСР, Верховної Ради УРСР та місцевих рад [107].

Друга масова депортація розгорнулася через два місяці після першої. Як вказує польський дослідник Ч. Партач, ці два місяці були часом переїзду вагонів із західноукраїнських земель до Сибіру і назад [108]. Разом із залізничним транспортом у регіон повернулися ті ж самі відділи НКВС, які проводили акцію виселення. Прибуття порожніх вагонів викликало серед населення зрозуміле почуття страху. Він був небезпідставним. Уже вночі з 12 на 13 квітня 1940 р. відбулося чергове відправлення із західноукраїнських земель контингенту так званих “адміністративно-висланих”. Механізм проведення чергового виселення мало чим відрізнявся від попередньої депортації.

Уночі або на світанку до будинків прибували групи військових і функціонерів НКВС у кількості до п'яти осіб. У більшості випадків – двоє-троє. Групою керував офіцер НКВС. Допомогу їм надавали місцеві міліціонери, озброєні карабінами, або цивільні особи, представники місцевої радянської влади. Нерідко вони виконували роль перекладача. Як згадують свідки тих подій, часто жінкам, матерям сімей підступно повідомлялося, що вони поїдуть туди, де на них чекає чоловік; дітям – що вони поїдуть до батька [109]. Таким чином людям давалася надія щодо долі голови сім'ї, що допомагало уникнути будь-яких спроб опору. Від “людяності” військових, які проводили операцію, залежало, що могли взяти із собою виселенці. Деякі з них запевняли, що там, куди поїдуть сім'ї, їх забезпечать всім необхідним, тому нічого брати із собою не потрібно. Але окремі з членів оперативних груп навіть підказували, що потрібно взяти з собою. В дорогу дозволялося брати невелику кількість їжі (хліб, каші, цукор), одяг, взуття, постіль, особисту білизну.

Ось як описав ту ніч син професійного солдата, який мешкав у Сарненському повіті на Волині. “Після арешту батька через недовгий час у квітневу ніч 1940 р. нас розбудив стук прикладами карабінів у двері будинку. Це прийшли за нами озброєні солдати НКВС. Дали нам 20 хвилин на збори і повідомили, що ми арештовані і будемо виселені. Моя мама схопила 2,5 річну мою сестру і захлинаючись від плачу почала притуляти нас до себе. У визначений час здужала зібрати трохи одягу. Були ми брутально вигнані з будинку і темної ночі під конвоєм відправлені на залізничну станцію, де стояли транспортні вагони для худоби із загратованими колючим дротом вікнами. Нас заштовхали в один з вагонів як звірів, засунули двері і зачинили на засув” [110]. На схід транспорт рушав пізно ввечері або вночі з 13 на 14 квітня. В одиничних випадках транспорт стояв до двох днів на станції, допоки не заповнювався людьми із навколишніх населених пунктів.

Окрім названих у документах категорій осіб, депортації зазнали вчителі, дрібні торговці, громадські діячі і навіть більш заможні селяни – “куркулі”, власники господарств, котрі володіли землею понад установлену норму (5 га – у приміській зоні, 7 га – у селах і 10 га – у гірській місцевості) [111]. Якщо ж врахувати те, що, наприклад, на Волині земельними ділянками більше 5 га користувалося понад 38 % [112] господарств, то їхнім господарям і членам сімей автоматично загрожувало так зване “розкуркулення” і виселення у віддалені райони СРСР.

Серед депортованих було багато жінок, дітей, осіб похилого віку, тобто членів сімей заарештованих громадян. Крім дружин і дітей заарештованих, виселенню підлягали й інші родичі, які вели із сім’єю спільне господарство. Як згадував один із депортованих, коли їх вивозили вглиб СРСР, то серед 63 осіб, які їхали в його вагоні, було лише чотири дорослих чоловіки [113].

Вивозилися також родини, в яких не було голів сім’ї. У такому разі вважалося, що останні були або заарештовані, або втекли до

німецької зони окупації. Для радянської влади і в першому, і в другому випадку це були сім’ї ворогів народу. Лише в Казахстан, згідно з постановою РНК від 10 квітня 1940 р. станом на 18 жовтня, тобто за півроку, із західних областей України і Білорусії було виселено 60 670 чол. [114]. Російський дослідник О. Гур’янов, який вивчав це питання на рівні окремих ешелонів, оцінив загальну кількість депортованих із західних земель у квітні в 61 тис. чоловік [115]. Серед них до 6 тис. сімей становили куркулі [116]. 80 % виселених склали жінки і діти [117]. Як і у випадку з оцінкою масштабів першої депортації, польські дослідники істотно завищують кількість переселених, називаючи цифру 320 тис. чоловік [118].

Про квітневу депортацію зі Львова детальні спогади залишив відомий український архітектор Ігор Старосольський. “Рядами стояли ешелони, до яких під’їздили вантажні машини з «новобранцями». Під’їхала наша машина до товарового, як і всі вагону. В кінцях вагону були поверхові (може і триповерхові) нари. У вагоні були самі жінки і діти.... На різних станціях ми доганяли (і довго стояли рядом) такі ж транспорти з других «галилейських» міст” [119].

Умови переїзду були складними. На залізничних станціях дві дорослі особи з кожного вагону приносили у відрах гарячу воду – окріп, або ж якусь рідку їжу чи каші, політі олією. Роздавався також чорний хліб. Великою підмогою для виселенців стали харчі, які вони взяли з дому. Значною проблемою для депортованих ставав брак води, якої вистачало лише для втамування спраги. На відміну від лютневої депортації, коли в дорозі багато людей вмирало від холоду, перевезення людей до Казахстану під час другої депортації у весняну погоду супроводжувалося значно нижчим відсотком смертності [120].

Реалізація депортаційної політики в західних областях України супроводжувалася з боку безпосередніх виконавців урядових розпоряджень значною кількістю зловживань, що змушені були визнавати відповідні владні інститути на місцях. Так, начальник Делятинського

райвідділу НКВС Свистилюк “замість оперативно-чекістської роботи займався барахольством, їздив по квартирах виселених, де вибирав собі кращі речі”. У квітні 1940 р. “після виселення родин репресованих офіцерів польської армії та інших, меблі й речі, що залишалися в квартирах, опечатувалися і здавалися для реалізації довіреним особам. Свистилюк без відома довірених осіб відчиняв квартири, вибирав собі добрі речі, а потім купував їх у довірених осіб за мінімальними цінами. Крім того, відвідуючи вказані квартири, Свистилюк, помічаючи, що дрібні домашні речі не внесені в опис, забирав такі собі” [121].

Поширеним явищем було розкрадання майна або заміна, передусім корів і коней високопродуктивних порід на хвору і стару худобу. Працівникам, які чинили такі дії, лише погрожували покаранням, але, як правило, вони відбувалися виховною розмовою в компартійних кабінетах. Подібні випадки були непоодинокими. Але таких службовців не можна було відкликати назад у східні регіони СРСР, оскільки саме вони повинні були продовжувати утвердження радянської влади. Саме такі кадри готові були у створених для них умовах уседозволеності виконати будь-яке завдання зверху, незважаючи на права і гідність як окремої людини, так і цілого народу.

Таким чином, друга депортація з території західноукраїнських земель охопила різні групи населення: заможних селян, придворних урядників, мешканців прикордонної смуги, сім'ї військових та поліцейських, сім'ї ув'язнених державних службовців і працівників самоуправління (“саможонду”), громадських діячів, а також власників господарств. Серед них були не тільки польські, а й українські, єврейські родини, батьки яких зазнали арешту або виявляли лояльність довоєнній польській владі, належали до заможних верств населення.

Статус депортованих у квітні 1940 р. формально відрізнявся від попередньо вивезених груп – вони були адміністративно заслани на 10 років. Адміністративно-вислані не потрапили у спецпоселення

НКВС, а були розселені головним чином у колгоспах, радгоспах і робітничих селищах різних підприємств шести областей Казахстану (Північноказахстанської, Павлодарської, Кустанайської, Актюбінської, Семипалатинської та Акмолинської). На відміну від спецпоселенців-осадників, адміністративно-вислані проживали разом із місцевим населенням.

Міжнародна громадськість отримала першу офіційну інформацію про розгортання радянською владою на анексованих територіях депортаційної політики під час конференції, скликаної в Белграді (29 травня – 2 червня 1940 р.) від Головного коменданта Союзу збройної боротьби¹ пор. Романа Татарського. У своїй доповіді він звернув увагу на те, що “планова і послідовна екстермінація (фізичне знищення) польського елементу охопила всі групи, в першу чергу скеровуючись проти тих, хто був здатен носити зброю... Черговість груп, охоплених депортацією: офіцери, підофіцери, осадники, поліція, працівники державної адміністрації і місцевого самоуправління, врешті – село... Радянська екстермінаційна політика застосовується зрештою й проти націоналістів українських і жидівських; однак передусім переслідує поляків” [122]. До 19 квітня 1940 р., за підрахунками доповідача, з регіону було депортовано близько мільйона осіб.

Акції масових виселень представників колишньої польської політичної системи та їхніх сімей поєднувалися радянською владою з менш масштабними депортаціями цілих родин західноукраїнських областей у внутрішні райони України. Вони спрямовувалися передусім на виселення мешканців, які залюднювали новоутворену прикордонну смугу, очищення цієї території від біженців із центральних областей Польщі. Так, спеціальна постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 квітня 1940 р. передбачала відселення і переселення жителів із

¹ СЗБ – таємна військова організація, заснована 13 листопада 1939 р. в Парижі наказом Верховного Головнокомандуючого генерала Владислава Сікорського.

800-метрової прикордонної смуги в західних областях та очищення цієї смуги від будівель [123]. Проживання в прикордонних районах, поблизу військових об'єктів, що масово будувалися не тільки вздовж кордонів, а й на Волині, у Тернопільській, Станіславській областях, ставало ще однією вагомою підставою для масових виселень населення. Документ зобов'язав обласні партійні та радянські органи Волинської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей у дуже стислі терміни (до 20 квітня 1940 р.) виселити з 229 населених пунктів 22 212 родин загальною чисельністю 102 800 осіб [124]. На переселенців чекали вільні місця у східному регіоні західних областей України, звідки були вивезені в Сибір взимку 1940 р. польські осадники і звідки виїхали німецькі колоністи. Так у Тернопільській області було розселено 20 118 осіб, із них у Заліщицькому районі – 9 312 осіб, Мельницькому – 10 806 [125]. Передання прибулим сюди виселенцям із 800-метрової зони майна попередньо депортованих власників формувало серед них елемент їх моральної співучасті з радянською владою. Відселення мешканців міст Устилуг, Сокаль, Угнів, Перемишль, Лесько, Кути та Заліщики передбачалося провести за матеріалами НКВС УРСР, а це означало режимну депортацію у віддалені райони СРСР.

У 1939 р. розпочато ще одну депортаційну акцію на Львівщині. За розпорядженням уряду в центрі густонаселеного чи навіть перенаселеного регіону розпочато створення Яворівського військового полігону. Для того ліквідовано 128 сіл та хуторів та відселено понад 150 тисяч мешканців. Це відселення мало також характер репресивної депортації, оскільки значну частину цього контингенту людей було переселено за межі України, зокрема в Бессарабію [126]. Свідокія Парашук, яка мешкала в с. Курники, згадує: “у 1940 році на Святий вечір оголосили, що будуть нас вивозити. Військові ходили по селу і перевіряли, чи люди готуються. Через тиждень завантажили людей у вагони і повезли в Молдавію. У вагонах – зимно, в дорозі вмирали

дорослі і діти”. В інших випадках (наприклад с. Тростянець) часу на підготовку до виселення не давали: “Військо обступило село, всіх завантажили на підводи і привезли в с. Зимна Вода...” [127].

На літо була відкладена депортація особливого контингенту спецпереселенців-біженців. Унаслідок проведення військових дій у польсько-німецькій війні на західноукраїнських землях з'явилася значна кількість біженців із Польщі. Біженцями стали колишні польські громадяни, в основному, переселенці із західних і центральних воєводств Польщі, які втікали від наступаючого на схід вермахту. Згідно з деякими польськими оцінками, лише у Львові в 1939 р. перебувало близько 300–400 тис. утікачів. Радянська влада оцінювала їх кількість у місті в листопаді 1939 р. приблизно у 80 тис. осіб [128]. У результаті угоди між III Рейхом і СРСР, укладеної наприкінці грудня 1939 р., частина біженців могла повернутися до своїх місць проживання. Акція переселення тривала від лютого до червня 1940 р. Однак не всі біженці хотіли повертатися під німецьку владу.

За своїм складом контингент біженців, як і контингент осадників, був багатонаціональним, серед них – високий відсоток поляків, а також євреїв (близько 85 %) [129], котрі знали про гітлерівські методи “розв'язання єврейського питання” в Європі, а тому шукали вимушеного притулку на радянській території. Частина біженців опинилась у східній Польщі після 1 вересня 1939 р. та виявляла бажання виїхати на територію, окуповану німцями, але прийняти їх Німеччина відмовлялася, або ж затягувала час розгляду поданих заяв. Ці люди навіть не уявляли, що будуть віднесені до категорії ворожого елементу, який підлягав репресивній нейтралізації через виселення.

Якщо розпочата в четвертому кварталі 1939 р. робота серед біженців і безробітних, яких, відповідно, прибуло на територію України 32 775 й 15 000 осіб, передбачала направлення на роботу у вугільну промисловість Сталінської та Ворошиловградської областей, інші регіони східної України (найбільше їх опинилось у Вінницькій, Жито-

мирській, Чернігівській областях) шляхом трудового набору [130], до влітку 1940 р. вони були віднесені до категорії осіб, які підлягали примусовому виселенню.

Як змінилося ставлення радянської влади до біженців наочно характеризує випадок, про який згадує у своїй книзі “Трагедія 1941” Олег Романів. У квітні 1940 р. під час протиеврейської акції в містечку Белзі німці зібрали колону понад півтори тисячі євреїв і швидким пішим маршем перегнали їх через кордон у Сокалі на радянську територію. Ця трагічна подія схвилювала все населення, а також місцеву владу. Біженцями спочатку дуже дбайливо опікувалися, їх одягнули, нагодували, розмістили в окремих приміщеннях. Проте через декілька тижнів їх усіх до єдиної особи депортували під конвоєм на схід у спецпоселення [131].

5 червня 1940 р. завершила свою роботу німецька комісія, яка розглядала індивідуальні заяви колишніх польських громадян про переселення на контрольовану німцями територію. У результаті її діяльності до Генеральної губернії (в основному в Лодзь) повернулося 66 тис. осіб [132]. Ті ж із колишніх польських громадян, котрі отримали відмову німецької сторони, автоматично потрапляли до категорії біженців.

Операція із виселення із західних областей України біженців розпочалася в ніч з 28 на 29 червня 1940 р. (завершена в другій половині липня). Термін її проведення також був пов’язаний із часом повернення порожнього транспорту із Казахстану (шість тижнів) після перевезення другої хвилі депортованих. За інформацією начальника Львівської залізниці Донченка, надісланою наркому шляхів сполучення УРСР Л. Кагановичу та наркому внутрішніх справ республіки І. Серову, впродовж доби для перевезення спецпереселенців було подано 1 282 вагони, повністю вдалося виконати й план подання порожняка – 1 653 вагони [133]. Для участі у виселенні біженців двома рознарядками НКВС УРСР до м. Львова було направлено 2 200 оперативних працівників цього відомства [134].

Як свідчать учасники тих драматичних подій, “біженців затримували як злочинців без огляду на стать, вік: сцени, які відбуваються у цей час важко описати, ведуть нещасних під охороною невідомо куди”. “На днях, – ідеться в іншому свідченні, – я був у Ковелі, Луцьку. Бачив жахливу картину. Здійснюючи виселення біженців, забирають буквально всіх, вивозять на китайський кордон” [135].

Насильницькі дії викликали справедливий спротив із боку людей, котрих примусово виселяли. Неінституціональні форми реагування на депортаційну політику були різноманітними. Так, у записці управління внутрішніх справ Волинської області НКВС УРСР, надісланій заступнику наркома внутрішніх справ УРСР капітану держбезпеки Горлинському, вказувалося на інцидент поблизу м. Володимира-Волинського. Група селян-українців, майже 20 сімей, які проживали у збудованих ними землянках та куренях, відмовилася провести погрузку в ешелони. Близько 120 чоловік озброїлися косами й вилами, виявляючи в такий спосіб свою рішучість і небажання виконувати наказ. Люди підкорилися лише після прибуття на місце конфлікту двох вантажівок озброєних військових. У записці також доповідалося про втечу від енкаведистів у Володимирі-Волинському біженця-одинака Волка Юзефа. Під час його затримання була використана зброя, після чого пораненого біженця відправили у лікарню в’язниці [136].

Насильницькі дії влади викликали негативну реакцію в частини місцевого населення. Працівниками відповідних служб фіксувалися непоодинокі випадки організації людьми збору коштів і продуктів для виселенців і передачі їх у вагони. У доповідній записці про виселення біженців із Тернопільської області наводилися й такі висловлювання окремих мешканців, які ставали приводом для їх оперативного прийняття на облік. Наприклад, громадянка Малишевська заявила: “Виселення біженців – це знущання, радянська влада допускає те, чого немає навіть у фашистських державах. Виселяють євреїв, люди влаштувалися на новому місці жити, а їх занапащують. Цим виселен-

ням їх остаточно грабують, відривають від рідні. Коли цьому знущанню буде кінець” [137].

Окрім біженців, серед депортованих була також частина заможних селян, за радянською термінологією – куркулів, і родин “спекулянтів,” тобто власників крамниць, ремісників. До списків виселенців також потрапили члени сімей військових, які походили з центральної і західної Польщі та з різних причин не змогли повернутися до своїх домівок у зоні німецької окупації [138]. На відміну від лютого 1940 р., квітнева і червнева депортації охопили головним чином мешканців міст і містечок.

Статистичні дані, зібрані у підсумковому зведенні НКВС УРСР, зафіксували масштаби третього етапу виселення жителів західноукраїнських областей. У довідці вказувалося на депортацію із регіону станом на 2 липня 1940 р. 37 532 сімей, або 102 683 чол. [139]. Однак, і у випадку третьої депортаційної акції виникають проблеми з визначенням точної кількості виселених. За матеріалами, які базуються на списках комендантів 57 ешелонів, впливає, що всього було виселено 76 246 осіб, у тому числі 52 617 з території Західної України (передусім зі Львова – понад 30 тис. чол.). Окрім цього, депортовано із Західної України арештованих наприкінці червня 9 275 самотніх осіб. Серед депортованих значний відсоток становили діти – 26,5 % [140]. За даними другого кварталу 1941 р. серед цієї групи вивезених було 11 % поляків, 2,3 % українців, 0,24 % білорусів, 0,16 % німців і близько 84,6 % євреїв [141].

Вони розселилися в 14 республіках, краях та областях СРСР, зокрема виселення здійснювалося в Алтайський край, Архангельську, Вологодську, Горьковську, Іркутську, Молотовську, Новосибірську області, Комі, Марійську, Якутську АРСР, Красноярський край та ін. Отже, географія розселення була надзвичайно широкою.

На відміну від осадників, біженці в переважній своїй більшості були людьми без визначених професій, які раніше не займалися фізичною працею. Серед них – багато колишніх фабрикантів, торговців,

комівояжерів, власників барів та ресторанів. Незначну частку складала трудова інтелігенція (медики, агрономи, вчителі, бухгалтери) і ремісники (кравці, шевці, годинниківі). Тому їх трудове використання у спецпоселеннях (головним чином у лісовій промисловості, на шахтах кольорової металургії) викликало у влади значні труднощі [143].

Таблиця 3.2

Географія розселення спецпоселенців – польських осадників і біженців (станом на 1 квітня 1941 р.) [142]

Місце вислання	Усього	Осадники	Біженці
Архангельська обл.	50 944	38 622	12 322
Свердловська обл.	26 702	13 562	13 140
Новосибірська обл.	19 628	3191	16 437
Комі АРСР	18 772	9954	8818
Красноярський край	14 788	13 339	1449
Вологодська обл.	13 357	9433	3924
Івановська обл.	11 513	11 513	–
Молотовська обл.	10 544	9040	1504
Алтайський край	9886	5926	3960
Омська обл.	8538	6946	1592
Марійська АРСР	5693	–	5693
Казахська РСР	5307	5307	–
Якутська АРСР	3510	–	3510
Іркутська обл.	2914	593	2321
Горьковська обл.	2604	1725	879
Кіровська обл.	2204	2204	–
Челябінська обл.	2172	1653	519
Чкаловська обл.	625	625	–
Ярославська обл.	503	503	–
Башкирська АРСР	275	275	–
Унжлаг НКВС	80	80	–
Усього	210 559	134 491	76 068

Повністю безправне становище десятків тисяч людей, котрі були виселені у спецпоселення, ускладнювалося не лише важкими умовами життя і роботи, але й низкою нормативних актів НКВС. Зокрема, 4 червня 1940 р. до всіх органів НКВС надійшла директива В. Меркулова за № 142, у якій визначалися паспортні умови для цієї категорії виселенців. Так, депортовані із західних областей України та Білорусії особи отримували паспорти окремого зразка, якими, відповідно, фіксувався дозвіл на проживання лише у зазначених місцевостях. У випадках виявлення спецпоселенців в інших місцевостях, висувалася вимога їх негайного затримання та етапування до місця проживання [144].

В умовах спецпоселень відмінність у ставленні радянського керівництва до осадників як до ворогів, а до біженців – як до інтернованих іммігрантів виявилася також у тому, що біженці отримували певні переваги при вселенні у порівняно облаштоване житло, в постачанні продуктами, одягом і т. п. Це стало однією з головних причин у декілька разів нижчої смертності серед біженців порівняно з осадниками. Про це свідчать статистичні дані: з часу прибуття на спецпоселення й до 1 липня 1941 р. народилося 4 211 та померло 12 319 осіб, у тому числі в осадників, відповідно, 2694 і 10 557, у біженців – 1517 і 1762 осіб [145]. У листопаді 1940 р. НКВС СРСР звернувся в ЦК ВКП(б) та РНК СРСР із клопотанням про поліпшення господарсько-побутового влаштування біженців. Як указувалося в документі, “внаслідок своєї непристосованості до фізичної праці вони виконують виробничі норми від 20 до 60 відсотків, заробляють від 2 до 5 крб у день, що не забезпечує прожитковий мінімум” [146]. Тому пропонувалося використовувати за спеціальністю біженців із вищою та середньою спеціальною освітою, із правом їх проживання за межами спецселищ.

Для біженців нові умови праці та побуту стали великим психологічним шоком. У доповідних записках неодноразово наводилися

численні антирадянські висловлювання біженців, що доносилися “стукачами”. В них радянська влада характеризувалась як гірша від гітлерівської. У таких документах біженцям приписували саботаж, контрреволюційну підривну діяльність, навіть на тайгових лісозаготівлях та в глухих шахтах.

Як видно з доповідних записок УВС, найбільше відкритих протестів було з боку єврейських біженців, оскільки євреї в ті часи не підлягали якійсь окремій дискримінаційній політиці на відміну від “білополяків” чи “українських націоналістів”. У цей час діяло єдине правило: ті, що прибули із західних теренів Польщі, – усі потенційні диверсанти, чужі, німецькі агенти, заслана “контрреволюція” [147]. Попри всі труднощі, які чекали біженців у спецпоселеннях, слід підкреслити, що відмова німців прийняти їх на підпорядковану територію, а також депортація врятували біженців єврейської національності від Голокосту періоду Другої світової війни.

Контингент депортованих із західних областей України в 1940 р. осадників і біженців за своїм національним складом був неоднорідним. Із 177 043 польських спецпоселенців (осадників і біженців) станом на 1 квітня 1941 р. (за винятком 35 539 чол., яких переселили в Казахстан, Красноярський край і Вологодську обл.), близько 97 тис. склали поляки (54,6 %), далі шли євреї (59 тис. чол., або 33,3 %), українці та білоруси – по 9 тис. (5,1–5,3 %) [148]. Як свідчить статистика, стосовно українців перші хвилі депортаційної політики не були надто масовими. В цей час забирали в основному сім’ї членів ОУН, заслужених діячів Просвіти, куркулів.

Разом із тим у цей же час проводилося планове міжобласне і внутрішньореспубліканське переселення людей. Постановою РНК СРСР № 34 від 6 січня 1941 р. був затверджений план сільськогосподарського переселення на 1941 рік 206 427 сімей (господарств), у тому числі між областями 170 тис. сімей і в середині республік – 36 427 родин [150]. Головна роль у цьому плані відводилась Україні.

Упродовж 1941 р. з республіки в різні регіони СРСР передбачалося переселити 60 тисяч господарств, із них 41 тисячу вже в першому кварталі. Основну масу переселенців мали становити сім'ї із Західної України. Так, уже в кінці лютого зі Станіслава було відправлено ешелон із 50 вагонів, у кожному з яких було від 30 до 50 чоловік [151].

Таблиця 3.3

Національний склад спецпоселенців – польських осадників і біженців (станом на 1 квітня 1941 р.)² [149]

Національність	Усього	У тому числі осадники	У тому числі біженці
Поляки	96 593	88 654	7939
Євреї	59 031	179	58 852
Українці	9334	7811	1523
Білоруси	9084	9022	62
Німці	271	152	119
Інші	2730	1514	1216
Усього	177 043	107 332	69 718

Депортації з анексованих польських земель продовжувалися аж до нападу Гітлера на СРСР. Проте перерва між масовими виселеннями тривала майже рік. Імовірно це пояснюється тим, що три депортації разом із арештами та іншими репресіями майже повністю ослабили польський елемент на західноукраїнських землях. Разом із тим слід погодитися з польським дослідником А. Ярачем, який указує також на іншу причину такої перерви у проведенні депортаційних акцій. Улітку 1940 р. Радянський Союз приєднав Литву, Латвію, Естонію, Бессарабію і Буковину. Тому зусилля НКВС цілковито були спрямовані на запровадження на цих територіях “нового суспільного ладу”. Разом із тим зміни міжнародної ситуації (капітуляція Франції,

² Станом на 1 квітня 1941 р. була відсутньою інформація про національний склад 33 539 спецпоселенців (27 270 осадників і 6269 біженців), які проживали переважно в Казахській РСР, Красноярському краї і Вологодській області.

ведення Німеччиною військових дій проти Великобританії, проблема пошуку порозуміння з польським лондонським урядом) змусили Й. Сталіна внести певні корективи у впроваджувану на західноукраїнських землях політику. Її пом'якшення з літа 1940 р. виявилось в послабленні роботи репресивного апарату, першому зверненні радянського керівництва до проблеми становища раніше виселених спецпоселенців [152]. Тому майже річна перерва у виселенських акціях із Західної України також могла значною мірою зумовлюватися вищезазначеними причинами.

У травні–червні 1941 р. за наказом НКВС почалося виселення зильнопоселенців та членів їхніх сімей із республік Прибалтики, Молдавської РСР, Західної України та Західної Білорусії [153]. 14 травня 1941 р. секретарем ЦК і Головою Раднаркому Й. Сталіним підписано спільну постанову РНК і ЦК ВКП(б) № 1299-526 сс “Про виселення ворожого елемента із республік Прибалтики, Західної України і Західної Білорусії, Молдавії”, у якій йшлося про проведення акції очищення прикордонних територій, приєднаних до Радянського Союзу в 1939–1940 рр. [154]. Документом передбачався арешт і 20-річне виселення на поселення у віддалені райони СРСР членів сімей “учасників контрреволюційних українських і польських націоналістичних організацій” (та доручення у подальшому обговорити питання про подібну операцію й у Західній Білорусії) [155].

На виконання вищезазначеної постанови Л. Берією була видана директива “Про виселення соціально чужого елемента із республік Прибалтики, Західної України, Західної Білорусії та Молдавії”, в якій визначалися категорії осіб, які підлягали виселенню [156]. Депортаційна політика мала охопити: “1) активних членів контрреволюційних організацій і членів їх сімей; 2) колишніх жандармів, охоронників, керівний склад поліції, в'язниць, та рядових поліцейських і тюремників при наявності компрометуючих матеріалів; 3) колишніх великих поміщиків, торговців, колишніх фабрикантів та великих чи-

новників колишніх буржуазних урядів з членами їх сімей; 4) колишніх офіцерів, на яких були компроматериали; 5) членів сімей учасників контрреволюційних організацій, засуджених до вищої міри покарання, а також тих, хто переховувався і перейшов на нелегальний стан; 6) осіб, прибулих по репатріації з Німеччини при наявності щодо них компрометуючих матеріалів; 7) біженців із колишньої Польщі, які відмовилися від прийняття радянського громадянства; 8) карний елемент, який продовжував займатися злочинною діяльністю; 9) повій, зареєстрованих в поліції, які продовжували займатися старою діяльністю [157]. Слід додати, що особи категорій 1–4 (в основному “голови сімей”), а також особи, котрі приїхали до СРСР із територій, зайнятих німцями, направлялися в табори військово-полонених, карний елемент (категорія 8) – безпосередньо в лісові ВТТ системи ГУЛАГу з наступним оформленням справ через Особливу нараду при НКВС СРСР, решта (в основному “члени сімей”) – на 20 років на поселення головним чином у Новосибірську, Актюбінську області, Красноярський та Алтайський краї, Казахстан і Комі АРСР. Спільним для всіх категорій депортованих було те, що до моменту виселення ніхто з них формально не був засудженим.

Як видно із документа, головна відмінність депортації 1941 р. від операцій 1940 р. полягала в диференціації правового статусу різних категорій виселенців, на котрих поширювалися неоднакові види репресій. У кожній із виселенських акцій 1940 р. цей статус в абсолютній більшості був однорідним: спецпереселенців-осадників та спецпереселенців-біженців (перша і третя операції) із західних областей України розміщували в ізольованих спецпоселеннях НКВС, а адміністративно-висланих (друга операція) розселяли під нагляд НКВС у казахстанських колгоспах, радгоспах і робітничих селищах.

У 1941 р. категорії осіб, яких виселяли, були більш численні та різноманітні. Разом із тим варто зазначити, що більшість категорій населення, вказаних у директиві наркома, вже були виселені з тери-

торії Західної України під час проведення перших трьох масових депортаційних операцій. У регіоні директива стосувалася передусім українських родин, члени яких були арештовані, засуджені або розшукувалися радянськими репресивними органами, що було пов'язано з активізацією в 1940 р. діяльності українського підпілля, фактами збройних виступів, які призвели до арештів у середовищі свідомих українських націоналістичних сил. На основі прийнятих рішень уряду про переселення осіб цього контингенту було розроблено положення “Про порядок застосування заслання на поселення для деякої категорії злочинців” [158]. Її приписи суворо виконувалися.

21 травня 1941 р. нарком Л. Берія підписав наказ про виселення визначених категорій населення із Західної України і Західної Білорусії. Для їх доставки виділялося 1496 вагонів, із них 532 для вантажів. Як повідомляв начальник ГУЛАГу СРСР Наседкін, відразу ж “асигнувалися грошові засоби на проведення в СРСР операції в сумі 18 500 тис. крб, із них на перевезення 85 тис. чол. виділялось 3035 тис. крб, на добові витрати співробітникам впродовж 10 днів – 1645 тис. крб” [159]. Однак витрати були значно більшими, оскільки переселенців налічувалося насправді не 85 716 чол., як передбачалося, а 94 896 чол. [160]. З усіх депортованих із приєднаних до СРСР у 1939–1940 рр. територій, як повідомляв у записці начальник відділу спецпоселень ГУЛАГу НКВС М. Конрадов, 3600 чол. направлялося в Комі АРСР, 7000 – у Красноярський край, 9802 – на Алтай, 10 000 – у Новосибірську область, 6000 чол. – в Омську, 11 000 – у Казахстан, 4 000 чол. – у Кіровську область [161]. Виселенці із західноукраїнських земель спрямовувалися в чотири регіони розселення (у кожен по три ешелони): Південноказахстанську, Омську й Новосибірську області, Красноярський край. За даними конвойних військ НКВС, які супроводжували ешелони до місця призначення, котрі дослідник О. Гур'янов визнає найбільш вірогідними, спецпоселенців із західних областей України налічувалося 11 093 осіб [162].

По завершенні депортаційної операції на території Західної України В. Меркулов разом із даними про відправлення ешелонів з 11 329 особами (3073 родини з визначених для виселення 3110 родин, тобто 11 476 осіб) повідомляв про значну кількість зброї, конфіскованої під час проведення виселення, непоодинокі випадки збройного опору і втрати з обох сторін, а також про добровільні звернення до влади осіб задля “спокутування своєї вини” взамін на звільнення їх родин, які вже перебували у вагонах, підготовлених до дороги вглиб СРСР [163]. Ця інформація підтверджує той факт, що четверта депортаційна акція на західноукраїнських землях значною мірою спрямовувалася проти національно свідомого українства. У серпні 1941 р. серед розселених у 20 республіках, краях та областях спецпоселенців (осадників і біженців) нараховувалося вже 13 448 осіб української національності [164].

Радянська влада у своїй документації називала цю групу депортованих “засланими на поселення”. Їх вивозили у заслання на 20 років і після прибуття на місце вони набували право на самостійне місце проживання, при цьому зобов’язувалися через певний час реєструватися у місцевому відділі НКВС. Названа група депортованих могла працювати на державних підприємствах, бути членами колгоспів і мала всі соціальні права громадян СРСР [165].

Разом із масовими депортаціями в Західній Україні розгорнулися репресії проти провідних діячів українства. За арештами, показовими процесами голів сімей йшли вивезення родин, які здійснювалися переважно в нічний час. Це був стиль, характерний для перманентних депортацій родин “ворогів народу”, тоді як масові депортації цілих груп населення проводились у вигляді акцій (кампаній), прив’язаних до певних дат, які призначалися таємно після інтенсивної підготовки, з масовим залученням не тільки органів НКВС, а й також партійних, комсомольських активістів, курсантів, навіть студентів, яких направляли зі Сходу для проведення операцій [166].

Виселення “контрреволюціонерів та націоналістів” із Західної України припало на 22 травня. Четверта депортація вглиб Радянського Союзу охопила інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників, а також сім’ї арештованих. Як згадує тодішня мешканка м. Броди Анна Гошко: “Темної ночі крики солдатів НКВД підняли нас із темних ліжок. Мама відчинила двері. Увійшло шестеро озброєних солдат. Старшина військ НКВД витягнув аркуш паперу і хрипливим голосом зачитав: “Ви Гошко Марія, 44 роки, дочка – Гошко Анна, 14 років, як ізменніки Родіни іменем закону совєтської влади переселяєтесь довічно... Півгодини часу, збирайтесь!” На залізничній станції стояв довгий ешелон з товарними вагонами, до яких підвозили людей то возами, то вантажними автами. Всіх нас викрадали по злодійськи вночі, щоб ніхто не бачив. До світанку вагони вже були повні. Закрили нас, як худобу, в товарні вагони, тільки вгорі було маленьке загразоване віконце. Поїзд рушив, тяжко заридали нещасні, всі тиснулися до того віконця, щоб ще раз глянути на ті поля, на ту наймилішу землю і попрощатися з нею навічно” [167]. Депортація тривала до моменту нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р.

Як зазначає О. Субтельний, “на прикінцевому етапі режим уже депортував людей без розбору” [168]. “Підставою” для масових виселень ставало проживання в прикордонних районах, поблизу військових об’єктів, що будувались масово не тільки вздовж кордонів, а й на Волині, у Тернопільській, Станіславській областях. Причинами переселення також називалися розкрадання соціалістичного майна, бандитизм, розбій, умисне вбивство, згвалтування, підробка грошових знаків, крадіжки, контрабанда, зберігання вогнепальної зброї тощо. Депортували і тих, хто мав родичів за кордоном чи листувався з ними, і тих, хто зайшов побачитися з друзями саме в момент їхнього арешту, і тих, на кого з особистих причин хтось доніс. “Ніхто, буквально ніхто не мав упевненості в тому, що наступної ночі не

надійде його черга”, – писав свідок тих подій [169]. Зі всіх акцій масових виселень із західноукраїнських земель четверта депортація стала найбільш драматичною, особливо її останні два дні. З початком радянсько-німецької війни транспорт із депортованими людьми зазнав неодноразових повітряних ударів німецької авіації.

Уже відлагодженим був механізм розміщення спецпоселенців на місцях нових поселень. Інформація про це регулярно надходила в НКВС СРСР. Так, у доповідній записці заступника наркому внутрішніх справ КазРСР капітана Каляєва йшлося про прибуття до Казахстану (на станцію призначення Сир-Дар’їнську) із 4 по 11 червня трьох ешелонів депортованих із Західної України із 636 родинами (2291 чол.) із районів Львівської, Рівненської і Тернопільської областей Української РСР. Це були українці – учасники повстанської організації ОУН. “На час прибуття ешелонів було підготовлене харчування, медсаногляд і перевізні засоби (15 автомашин, 4 трактора з прицепними візками та 100 парокінних бричок), а також достатня кількість працівників місцевих апаратів НКВС для охорони порядку, як на місці вивантаження, так і для запобігання втеч на шляху слідування до пунктів розселення. Прийом, вивантаження, забезпечення харчуванням і направлення до пунктів розселення кожного ешелону тривало від 6-ти до 10-ти годин” [170]. Усім поселенцям замість паспортів були видані довідки-посвідчення.

У той же час до Омської області прибуло 11 ешелонів із зсильно-поселенцями із Західної України та Західної Білорусії, Молдавської РСР, усього 11 484 чол. [171]. У зведеннях відділів спецпоселень зазначалося, що депортовані зазнавали великих бідувань під час переїзду й у процесі їх улаштування на нових місцях. Як правило, місцева влада направляла їх на роботу на підприємства лісової промисловості та кольорової металургії, розміщені за 10 км від залізниць.

Четверта депортація із Західної України охопила 12 371 осіб. У групі депортованих переважали українці [172].

Найменше часу в місцях виселення перебували депортовані в червні 1941 р. поляки. У результаті підписання 30 липня 1941 р. у Лондоні польсько-радянської угоди (договір Сікорського – Майського) Президія Верховної Ради СРСР оголосила 12 серпня 1941 р. Декрет про амністію польських громадян, які перебували на території СРСР [173]. У жовтні 1941 р. радянська влада офіційно заявила польській стороні, що на території Радянського Союзу в 1941 р. було 387 932 “позбавлених волі” польських громадян, з яких 291 137 осіб перебували у спеціальних поселеннях [174]. Цілком зрозуміло, що у своїх офіційних даних радянська влада применшувала число репресованих польських громадян.

У той самий час, як із регіону вивозилися “контрреволюційні елементи”, політбюро ЦК КП(б)У продовжувало направляти в західні області України на постійну роботу партійно-радянський актив. Чергове рішення про відрядження відділом кадрів ЦК КП(б)У 806 чол. було затверджене 4 червня 1941 р. [175].

Таким чином, у 1939–1941 рр. жертвами примусових депортацій стали сотні тисяч мешканців Західної України. Однак точне визначення масштабів сталінської депортаційної політики, поширеної на території, інкорпоровані до складу СРСР у 1939–1940 рр., залишається для науковців проблемою, яка вимагає свого подальшого дослідження.

У 90-х роках ряд російських та українських учених запровадив у обіг перебільшені дані про масштаби депортацій. Здебільшого вони базувалися на оцінках польських дослідників, які працювали на Заході. У своїх роботах вони зазвичай наводили твердження Міністерства закордонних справ лондонського еміграційного уряду Польщі про те, що під час радянської окупації польських територій на схід Радянського Союзу депортовано близько 1,250 млн чоловік, переважно поляків [176]. Подібні дані (1 050 000 чол.) було оприлюднено Посольством Польщі у Вашингтоні в 1943 р. [177].

У науковому обігу такі дані можна зустріти й у наш час. Зокрема, у праці В. Серчика стверджується, що з території Західної України і Західної Білорусії було депортовано понад 1 млн осіб, із них до 60 % – поляки, 20 % – євреї і до 20 % – українці та білоруси [178]. Т. Стржембож і К. Ясієвич наводять таку статистику чотирьох етапів депортацій: лютий 1940 р. – 220 тис., квітень 1940 р. – близько 320 тис., червень 1940 – 240 тис., друга половина червня – близько 300 тис.; разом – близько 1 080 000, із них 800 000 були громадянами Речі Посполитої. Серед депортованих загалом поляки склали більше 50 %, українці і білоруси – близько 30 %, євреї – близько 20 % [179].

У дослідженнях окремих польських учених 90-х років оціночні дані втрат польського населення зазнали верифікації у плані зменшення. Так, на значне завищення чисельності польських громадян, які були вивезені вглиб радянської території внаслідок чотирьох масових депортацій у 1940–1941 рр., звертає увагу дослідник проблеми В. Матерські. Базуючись на аналізі нових документів НКВС, він наводить такі дані: “масові депортації охопили мінімум 320 тис. осіб (перша – 140 тис., друга – 60 тис., третя – 80 тис., четверта – 40 тис.), але точно не вище 400 тис. осіб” [180].

Військова архівна комісія при Міністерстві оборони Польщі оприлюднила цифри – близько 325 тис. осіб [181]. Такі істотні відмінності у визначенні кількості жертв (максимальні підрахунки досягли 2 млн) слід вважати результатом відсутності можливості аналізу архівних матеріалів, які містяться на збереженні в архівних установах Російської Федерації.

Нові архівні документи, які дають змогу уточнити масштаби довоєнних депортацій, проаналізовано у фундаментальній монографії С. Цесельського, Г. Грицюка та А. Сребраковського, виданій у Вроцлаві в 1994 р. Названі автори вважають, що впродовж 21 місяця радянської окупації з регіону до Казахстану, у Сибір і на північ СРСР було депортовано не менше 329 тис. польських громадян, з яких

210 тис. (63,3 %) – осіб польської національності [182]. Така статистика більше ніж утричі відрізняється від даних, якими оперують більшість польських авторів. Оскільки нові підрахунки базуються на документах НКВС 1940–1941 рр., то слід визнати, що препарування вміщеними в них даними, навряд чи було доцільним. Адже ці матеріали, призначалися для власних службових цілей, як одночасно і для найвищих державних та партійних інстанцій, і несли на собі гриф цілковитої таємниці.

Підрахунки кількості виселених із приєднаної до СРСР у вересні 1939 р. території здійснено й у науковій розвідці російського історика О. Гур'янова, яка стала підсумком дослідницької роботи Об'єднаної Польсько-Московської комісії “Меморіал” [183]. Автор проаналізував дві різні групи архівних документів – конвойних військ НКВС і відділу робітничих та спеціальних поселень ГУЛАГу НКВС, які за показниками виявляють подібність. Звертає на себе увагу і їх зіставність із підрахунками, які подають вроцлавські автори.

Дані, які наводяться у працях вищевказаних дослідників, варто порівняти з документом, направленим Й. Сталіну у зв'язку з підготовкою постанови РНК СРСР і політбюро ЦК ВКП(б) “Про порядок звільнення та направлення польських громадян, які амністуються згідно указу Президії Верховної Ради СРСР” (12 серпня 1941 р.). У ньому комісар внутрішніх справ Л. Берія вказує, що у віданні НКВС станом на 1 серпня перебувало 391 575 колишніх польських громадян різних категорій: 26 197 військовополонених та інтернованих; 28 236 осіб, засуджених до роботи в таборах, 18 358 арештованих; 318 784 осіб, котрі перебували на спецпоселенні. Остання категорія включала в себе 132 463 осадники і лісники (I депортація), 59 787 членів родин репресованих (II депортація), 80 397 біженців із Польщі (III депортація), 43 000 осіб засуджених до примусового виселення в 1941 р. (IV депортація), 1137 повій [184]. Під час сумування виявляється різниця у 2 тис. осіб. Однак така помилка могла мати місце,

якщо підготовка матеріалів здійснювалася в стислі терміни. Статистичні матеріали щодо чисельності депортованих, подані вроцлавськими авторами, О. Гур'яновим і вміщені у вищевказаному документі, з метою порівняння подано в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Чисельність депортованих у 1940–1941 рр.

Депортації	Дані С. Цесельського, Г. Грицюка та А. Сребраковського	Дані О. Гур'янова (конвойні війська)	Дані О. Гур'янова (ГУЛАГ)	Доповідна Л. Берії 1.08.1941
Лютий 1940 р.	бл. 150 000	140 000 – 143 000	140 000	132 463
Квітень 1940 р.	бл. 61 000	61 000	61 000 – 66 000	59 787
Червень–липень 1940 р.	бл. 80 000	75 000	78 000	80 397
Разом 1940 р.	бл. 291 000	276 000 – 279 000	279 000 – 284 000	272 647
Травень–червень 1941 р.	бл. 38 000	36 000	32 000 – 37 000	43 000
Разом 1940–1941 рр.	бл. 329 000	312 000 – 315 000	311 000 – 321 000	315 647 + 1 137 = 316 784

Як видно з таблиці 3.4, дані, наведені в різних джерелах, не мають значних розбіжностей. Оперуючи крайніми показниками, слід визнати, що тільки в 1940 р. в результаті депортаційних акцій углиб СРСР було виселено близько 272 600–292 500 осіб, а загалом у 1940–1941 рр. – 311 000–329 000 чол., із них приблизно 223 тис. із

західних областей України. У зазначені підрахунки не увійшли люди, котрі померли під час транспортування і на засланні, головним чином старшого віку і діти. Тому необхідна подальша робота з архівними документами для якнайбільш точного визначення масштабів депортаційної політики.

На підставі наведених статистичних матеріалів можна стверджувати, що із Західної України у 1939–1941 рр. було депортовано близько 4,5 % проживаючих там поляків, невеликий відсоток місцевих євреїв (не враховуючи біженців), близько 0,5 % українців [185].

Наведена статистика піддається також порівнянню з даними, які офіційно оприлюднив заступник наркома закордонних справ СРСР А. Вишинський після відновлення Москвою дипломатичних відносин із польським урядом у Лондоні. Після наполегливих прохань польського посла С. Кота щодо надання списків депортованих поляків і польських громадян інших національностей А. Вишинський був змушений назвати офіційну цифру репресованих – 388 тис. осіб [186]. Ця цифра виявилася заниженою. Зокрема, як тепер відомо, до неї не увійшло 14 587 польських офіцерів, розстріляних у Катині, Харкові та Твері. Однак, як показують розрахунки польських дослідників, базовані на радянських архівах, цифра А. Вишинського не так сильно відрізнялася від реальної, як думали раніше. У рапорті експертів, які проводили відповідне опрацювання архівних даних на замовлення Міністерства юстиції Польщі, радянські репресії 1939–1941 рр. охопили 463,1 тис. польських громадян (військовополонені й інтерновані – 43,1 тис.; заарештовані на “східних кресах” – 110,0 тис.; депортовані – 320,0 тис.) [187].

Приблизні оцінки жертв серед мирного населення у радянській і німецькій зонах окупації колишньої Польської держави зробив американський історик Ян Гросс. Підрахунки депортованих, ув'язнених у концтабори та вбитих колишніх громадян Речі Посполитої за вказаний проміжок часу виявили, що радянська влада репресувала у

3–4 рази більше людей, ніж нацисти, причому на території, удвічі меншій, ніж зона німецької окупації [188]. Різним формам екстермінації в СРСР до війни було піддано 1,6 млн – 1,8 млн жителів Другої Речі Посполитої [189].

Наведені цифри дають уявлення про характер радянського тоталітарного режиму, місця і ролі репресивних заходів, зокрема депортаційної політики, у встановленні й зміцненні радянської системи. Напередодні радянсько-німецької війни на теренах Західної України сталінський тоталітарний режим лише розпочав свою роботу, спрямовану на встановлення контролю над потенційно ворожим для нього суспільством.

Поширення керівництвом СРСР депортаційної політики на західні області України детермінувалося низкою політичних, ідеологічних, класових та економічних причин. Насамперед вона спрямовувалася на руйнування структур польського державного й адміністративного апарату, “буржуазної” системи управління і власності, зміну соціальної структури населення, що забезпечувало ефективність подальших процесів радянзації регіону.

Депортаційна політика, розгорнута з кінця 1939 р., стала не лише реалізацією далекосяжних планів Й. Сталіна щодо уніфікації державного устрою та системи управління новостворених радянських областей, елементом політики ВКП(б), спрямованої проти “ворожих” соціальних груп. Вона була акцією превентивної відповіді на боротьбу у формі конспірації і партизанки польських та українських опозиційних рухів і організацій. Підтвердженням такого висновку, зокрема, слугує депортація в лютому 1940 р. головним чином тих лісників, які працювали на території, а не в канцелярії. Найбільше в списки виселенців було включено таких працівників лісу, які з уваги на їх знання і специфічні вміння, могли виконувати функції командирів чи провідників партизанських відділів. Із подібних причин вивезено військових осадників разом із родинами. Адже серед

осадників було 42,3 % підофіцерів, 11,9 % молодших офіцерів, 3,9 % офіцерів штабу, 1,7 % генералів [190]. Таку думку підтверджує і той факт, що серед розстріляних ув'язнених половину складали члени “повстанських організацій” [191].

Поширення депортаційної політики насамперед на поляків і негативне ставлення радянської влади до цієї етнічної групи населення західноукраїнських земель своїм об'єктивним підґрунтям мало історичні події попередніх десятиліть ХХ ст. (поразку царських військ у Першій світовій війні і пов'язане з цим зменшення території СРСР порівняно з 1914 р., програму більшовиками радянсько-польську війну 1920 р. [192]), що підсилювалося суб'єктивними поглядами Й. Сталіна.

Однак вирішальну роль тут відіграли імперіалістичні цілі. Намагання позбавити польський народ найбільш патріотичного елемента фактично переслідувало завдання денаціоналізації поляків, що значно полегшувало процеси поширення на регіон нового політичного порядку [193]. Ліквідація/ізоляція раніше панівного польського елемента давала змогу досягти безпеки в прикордонній смузі, що, з точки зору Москви, вважалося важливим політичним завданням, питанням історичного значення.

До впливових детермінант депортаційної політики в Західній Україні слід віднести й позитивні для державних інституцій результати досвіду масових виселень із УРСР, набутого в 30-х рр. ХХ ст., можливості задоволення відчутних потреб у робочій силі у віддалених районах СРСР.

Доктор історичних наук Ю. Сливка звертає увагу й на детермінованість проведення в регіоні масштабних репресивних заходів міжнародними стратегічними цілями СРСР. Уклавши договір із Німеччиною, СРСР розглядав ці домовленості як початок стрибка у некоммуністичну Європу, що викликало необхідність перетворення новоприєднаної території у своєрідний санітарний кордон, очищення її від “контрреволюційних елементів” [194].

Однак усе це, мотивоване поглядами політичними і стратегічними, реалізовувалося у специфічній міжнародній і внутрішній атмосфері, тому не привело до зміцнення безпеки у прикордонній смузі, а також виявилось недостатнім для покращення військового становища СРСР на початку радянсько-німецької війни.

Таким чином, після вересневих подій 1939 р. встановлення політичної системи радянського зразка із монополією компартії на державну владу, специфічною ієрархією партійно-радянських владних структур та особливими функціями репресивних органів державної безпеки своє практичне застосування на теренах західноукраїнських земель знайшла й депортаційна політика тоталітарного режиму, яка була зорієнтована на активне поширення основ радянської влади. Тут сповна був використаний досвід проведення депортацій, тобто заслання людей, політичного переслідування та адміністративного покарання, набутий радянськими партійними і державними органами в попередні роки.

Упровадження в 1939–1941 рр. в адміністративному порядку на території Західної України депортаційної політики, підпорядковувалося двом важливим завданням. Першим з них була прискорена “радянізація”. Із точки зору влади репресії були, хоча й не єдиним, але необхідним (і традиційним) засобом нівелювання соціально-політичного обличчя колишніх польських земель із рештою території СРСР. У західних областях специфіка виявлялася в інтенсивності репресій. Боротьбу з “ворожими класами”, “націоналістичною контрреволюцією”, “ліквідація куркульства” – тобто все те, що робилося в радянській Україні безперервно впродовж двадцяти років, тут здійснювалося в найбільш стислі терміни. Друге завдання, досить прагматичне, і можливо найважливіше, яке різко збільшило масштаби депортацій, полягало в необхідності (з точки зору влади) провести генеральну чистку нових прикордонних територій від “ненадійного елементу” (або “потенційно ненадійного”) в умовах реальної перед-

воєнної ситуації. Поєднання цих двох завдань й обумовило масштабність депортаційної політики на колишніх польських землях, визначило її характер і спрямованість.

Для обґрунтування депортаційної політики використовувались як традиційні соціально-класові критерії, політичні стереотипи, так і методи спекуляції на національних суперечностях і їх подальше розпалювання.

Головним способом упровадження депортаційної політики стали чітко сплановані вищими органами влади акції масового виселення відповідних груп населення. З-поміж інших засобів реалізації репресивної політики депортації, з уваги на можливість охоплення мешканців регіону, визнавалися владою найбільш ефективним механізмом досягнення поставлених завдань.

Упродовж 1939–1941 рр. радянськими органами влади в Західній Україні було підготовлено і проведено чотири великі депортаційні операції (лютий, квітень, кінець червня – початок липня 1940 р., травень – червень 1941 р.). Кожна з довоєнних депортацій мала свою специфіку, відрізнялася передусім національним і соціальним складом виселенців. Об’єктами першої стали осадники та лісники, переважно польської національності, сільські мешканці. Квітнева депортація охопила в більшості інтелігенцію і службовців, поляків та українців. У червні 1940 р. виселення зазнали представники цієї ж соціальної групи, євреї і поляки. Червнева депортація наступного року була польсько-українська, охопивши заможних селян, службовців та інтелігенцію.

Однак слід підкреслити, що критерієм включення радянською владою до груп депортованих була не національність, а соціальне становище та ставлення до нового режиму. Депортацій зазнали ті, хто міг бути чи був його противником. За радянськими стереотипами, це були насамперед поляки як народ “панів” і гнобителів, у той час як пригнобленими в очах радянської пропаганди того часу були завжди

українці та євреї. Політично-поліційний критерій особливо виразно виявився під час проведення четвертої депортаційної акції. Виселенці кваліфікувалися радянською владою як “соціально небезпечний елемент”, “політично шкідливий елемент”, “члени сім’ї зрадника батьківщини”. Такий критерій був домінуючим у виселеннях, хоча жодна з чотирьох головних акцій із цієї точки зору не була однорідною.

Формування цілей депортаційної політики, ухвалення політичних рішень щодо її проведення в західних областях України здійснювалося вищими органами влади СРСР – політбюро ЦК ВКП(б) і Радою народних комісарів. Механізм підготовки нормативних документів включав декілька етапів: письмові пропозиції-подання керівників НКВС; розробка НКВС директивних документів та інструкцій із питань проведення депортаційних операцій на місцях, порядку утримання виселенців у спецпоселеннях; затвердження політбюро ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР остаточних нормативних актів. Постанови РНК повністю відповідали змісту рішень політбюро і приймалися або цього ж, або наступного дня.

На основі політичних рішень вищих органів влади ЦК КП(б)У, обкомами і райкомами партії, НКВС УРСР та його місцевими підрозділами розроблялися конкретні плани реалізації депортаційної політики: організовувався оперативний штаб, формувались оперативні трійки, складалися списки депортованих та ін.

Депортаційні заходи здійснювалися під керівництвом НКВС СРСР, у підпорядкуванні якого перебувала система радянських спецпоселень (ГУЛАГу), прикордонні, внутрішні війська та міліція. Основним інститутом здійснення сталінської депортаційної політики в регіоні стала партійна організація України.

Примусові переселення розглядалися і реалізовувалися владою як велика поліційно-адміністративна операція. Для її виконавців – спеціально діючого бюрократичного апарату, незважаючи на долі великої маси людей, вони ставали рутинним виконанням затверджених пла-

нів. Планомірне усунення соціально організованих груп, оголошених небезпечними для режиму, організовувалося масштабно і здійснювалося в повному обсязі.

Депортаційна політика стала важливим елементом технології встановлення та здійснення влади на приєднаних до СРСР територіях, розгорнутої під гаслами боротьби з “буржуазно-націоналістичними” та “ворожими” елементами, спрямованої на руйнування попередніх державних структур, суспільно-політичних і економічних зв’язків.

У результаті реалізації депортаційної політики населення західних областей України зазнало не лише кількісних, але, передусім, якісних утрат. По-перше, у регіоні істотно зменшилося представництво найбільш патріотичного, здатного до самостійних дій елемента; із суспільного життя усунуто активних політичних опонентів.

У результаті масових виселень представників політичної та економічної еліти колишньої Польської держави, приватних власників і торговців відбулися зміни у соціальній структурі анексованих земель.

Реалізація депортаційної політики вплинула на етнодемографічну ситуацію на заході України, призвівши до скорочення чисельності насамперед польського й українського населення. Такі зміни утворювали підґрунтя для розгортання процесів радянзації, включення західних областей України до сталінської тоталітарної системи.

Упровадженням системи постійних і масових державних репресій проти суспільства, депортаційної політики зокрема, забезпечувалася безперебійна робота репресивного конвеєра, підтримка режиму, який безперервно поповнював ГУЛАГ новою робочою силою, створювалася атмосфера страху як цементуючої сили нової влади.

Депортаційна політика зумовила особисті трагедії сотень тисяч людей, особливо дітей та людей похилого віку, безпорадних і приречених, які не чекали ні від кого допомоги, були позбавлені можливості звернутися до законних засобів захисту своїх інтересів та

власного життя. Примусова зміна кліматичних і побутових умов депортованих спричинила значні труднощі в адаптації їх до нового соціально-економічного та політичного середовища.

Депортаційна політика, спрямована на цивільне населення західних областей України, у 1939–1941 рр. стала найбільш масовим напрямом реалізації радянських репресивних технологій установа та утвердження в регіоні влади. Репресивна політика, насамперед депортації, використовувались як засіб досягнення головної мети радянської влади – знищення існуючих на Західній Україні суспільно-політичних структур. Однак унаслідок німецької агресії 1941 р. завершити впровадження радянської системи і подолати опір місцевого населення на західноукраїнських землях не вдалося. Остаточне це завдання було здійснено лише після закінчення Другої світової війни.

Література

1. Карпус З. Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Варшава: TYRSA, 2001. – С. 139.
2. Сергійчук В. Правда про “золотий вересень” 1939-го. – К.: Укр. вид. спілка, 1999. – С. 13.
3. Коминтерн и вторая мировая война. Ч. 1. – М., 1994. – С. 11.
4. Сергійчук В. Правда про “золотий вересень” 1939-го. – К.: Укр. вид. спілка, 1999. – С. 15.
5. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Польське підпілля 1939–1941. Т. 1: Львів – Коломия – Стрий – Золочів / Упорядники З. Гайовнічек, П. Кулаковський, М. Купецька, Ю. Шаповал, Є. Тухольський. – Варшава; К., 1998. – С. 23–24.
6. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 119.

7. Głowacki A. Organizacja i funkcjonowanie więziennictwa NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 // Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu – lipcu 1941 roku. Materiały z sesji naukowej w 55 rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w głąb ZSSR. Łódź, 10 czerwca 1996 r. Redakcja: Janina Mikoda. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 1997. – S. 13.
8. Там само. – С. 15.
9. Литвин В. ХХ століття в українсько-польських відносинах // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редкол. В. А. Смолій; Відп. ред Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13: У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: 36. наук. пр. і спогадів пам’яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. I. – С. 46.
10. Субтельний О. Україна. Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. – К.: Либідь, 1991. – С. 394–395.
11. Шаповал Ю. І. та ін. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи // Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – С. 350.
12. Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упоряд. Ю. Сливка. – Л.: Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 9.
13. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 136.
14. Там само. – С. 123.
15. Литвин В. ХХ століття в українсько-польських відносинах // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редкол. В. А. Смолій; Відп. ред Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13: У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність:

36. наук. пр. і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983).– Ч. I.– С. 46.
16. Канун и начало войны: Док. и материалы / Сост. Л. А. Киршнер.– Л.: Лениздат, 1991.– С. 166.
17. Боротьба за державність України (1917–1993 рр.).– Л., 1994.– С. 95.
18. Вісин В., Кучерепа М. Радянська влада на Волині у 1939–1941 рр. // Збродніе НКВД на obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin, 1995.– S. 28.
19. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР.– М.: ОГИ – Мемориал, 2001.– С. 97.
20. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. / За ред. А. Г. Шевелева.– К.: Наук. думка, 1977.– Т. 6.– С. 411.
21. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.).– К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1999.– С. 289.
22. Кучерепа М. Репресії НКВС проти волинян у 1939–1941 роках // Реабілітовані історією: 36. наук. ст. і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. “Реабілітовані історією”. Луцьк, 5–6 груд. 2002 р.– Луцьк: Надстир'я, 2003.– С. 21.
23. Pawłowski E., Stobniak-Smogorzewska J. Losy osadników na kresach wschodnich w latach 1939–1941 // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 21.
24. Там само.– С. 22.
25. Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939–1945. Przegląd piśmiennictwa / Wybor i oprac. Grażyna Doktor, Kazimierz Podworski, Tereza Staliś, p. r. Tadeusza Walichowskiego.– Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1989.– S. 8–9.

26. Ukraiński ślad Katynia. Opracowanie Zuzanna Gajowniczek. Wstęp. Jędrzej Tucholski.– Warszawa: Ministerstwo spraw wewnętrznych, 1995.– S. XIX.
27. Partacz C. Losy ludności rodzimej na kresach wschodnich w czasie pierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941 // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 71–72.
28. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн.– К.: Либідь – Військо України, 1994.– Кн. 1.– С. 139.
29. Гурьянов А. Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. Вып. 1.– М.: Звенья, 1997.– С. 117.
30. Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r. Tłumaczenie dokumentów: Wojciech Materski.– Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992.– S. 297.
31. Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945.– Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2003.– S. 289.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі –ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 16, спр. 18, арк. 49.
33. Ślusarczyk J. Stosunki polsko radzieckie 1939–1945.– Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1991.– S. 73.
34. Сергійчук В. Правда про “золотий вересень” 1939-го.– К.: Укр. вид. спілка, 1999.– С. 25.
35. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 675, арк. 110–114.
36. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 617, арк. 123.
37. Вісин В., Кучерепа М. Радянська влада на Волині у 1939–1941 рр. // Збродніе НКВД на obszarze województw wschodnich Rzeczypospo-

- litej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin, 1995.– С. 48.
38. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 18, арк. 50.
39. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і матеріали: Довідник: У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки.– К.: Вища шк., 1997.– Ч. 2.– С. 280–283.
40. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1996.– С. 57.
41. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Редкол. Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер, Ю. Сливка та ін.– Л.: Просвіта, 1993.– Кн. 1.– С. 27–28.
42. Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945.– Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2003.–S. 289.
43. Кучерепа М. Репресії НКВС проти волинян у 1939–1941 роках // Реабілітовані історією: 36. наук. ст. і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. “Реабілітовані історією”. Луцьк, 5–6 груд. 2002 р.– Луцьк: Надстир’я, 2003.– С. 21.
44. Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945.– Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2003.–S. 289.
45. Там само.– С. 290.
46. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн.– К.: Либідь – Військо України, 1994.– Кн. 1. – С. 139.
47. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 19, арк. 1–4.
48. Там само, арк. 4.
49. Кондратюк К. Втрати населення Західної України у 1939–1941 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V Міжнар.

- семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р.– Варшава: TYRSA, 2001.– С. 158.
50. Kowalska E. Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946.– Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 1998.– S. 96.
51. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1996.– С. 80–81.
52. Там само.– С. 61.
53. Там само.– С. 64–70.
54. Гурьянов А. Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. Вып. 1.– М.: Звенья, 1997.– С. 119.
55. Kowalska E. Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946.– Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 1998.– S. 84.
56. Partacz C. Losy ludności rodzimej na kresach wschodnich w czasie pierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941 // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 74.
57. Kowalska E. Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946.– Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 1998.– S. 87.
58. Лановик Б. Історія мого життя.– Л., 1996.– С. 67–68.
59. Kowalska E. Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946.– Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 1998.– S. 85.

60. Карпус З. Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Варшава: TYRSA, 2001. – С. 143.
61. Куп’як Д. Спогади не розстріляного. – Торонто; Нью-Йорк, 1991. – Кн. 1. – С. 104.
62. Kalbarczyk S. Zbrodnie sowieckie na obywatelach polskich w okresie wrzesień 1939 – sierpień 1941. Próba oceny skali zjawiska oraz szacunku strat ludzkich // Pamięć i sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej XXXIX. – Warszawa, 1996. – S. 23.
63. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 46.
64. Боярчук П. На Сибір і додому // Волинь. – 1993. – 27 квіт. – С. 3.
65. Pawłowski E., Stobniak-Smogorzewska J. Losy osadników na kresach wschodnich w latach 1939–1941 // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak. – Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995. – S. 22.
66. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 137.
67. Kowalska E. Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 1998. – S. 97.
68. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 137.

69. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. – Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego: WTMH, 1994. – S. 43.
70. Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945. – Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2003. – S. 294.
71. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Польське підпілля 1939–1941. Т. 1: Львів – Коломия – Стрий – Золочів / Упоряд. З. Гайовнічек, П. Кулаковський, М. Купецька, Ю. Шаповал, Є. Тухольський. – Варшава; К., 1998. – С. 66.
72. Ślusarczyk J. Stosunki polsko radzieckie 1939–1945. – Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1991. – S. 70–71.
73. Карпус З. Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Варшава: TYRSA, 2001. – С. 143.
74. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 139, 153.
75. Лозинський М. Василіанський чин і політика “радянзації” (1939–1941) // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серп. 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 2: ХХ століття / Міжнародна асоціація українців / Відп. ред.: С. Кульчицький, В. Даниленко. – О.; К.; Л., 1999. – С. 185.
76. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 149–150.
77. Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945. – Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2003. – S. 289.

78. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej.– Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego: WTMH, 1994.– S. 95–96.
79. Partacz C. Losy ludności rodzimej na kresach wschodnich w czasie pierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941 // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 74.
80. Jordanek Z. Założenia polityki hitlerowskiej i stalinowskiej wobec oficerów wojska polskiego // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 119.
81. Оскоцкий В. Д. Катынь – имя нарицательное // Вопросы истории.– 2003.– № 6.– С. 98.
82. Ślusarczyk J. Stosunki polsko radzieckie 1939–1945.– Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1991.– S. 76.
83. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ.– 1990.– № 10.– С. 35.
84. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василян “Місіонер”, 1996.– С. 97.
85. Гурьянов А. Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. Вып. 1.– М.: Звенья, 1997.– С. 116–117.
86. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Док., матеріали, спогади. У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василян “Місіонер”, 1996.– С. 98–99.

87. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і матеріали: Довідник: У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки.– К.: Вища шк., 1997.– Ч. 2.– С. 283–284.
88. Кучерепа М. Репресії НКВС проти волинян у 1939–1941 роках // Реабілітовані історією: 36. наук. ст. і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. “Реабілітовані історією”. Луцьк, 5–6 груд. 2002 р.– Луцьк: Надстир’я, 2003.– С. 23.
89. Чорна книга України: 36. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., дослідж., есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передмова В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 356.
90. Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945.– Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2003.–S. 229.
91. Парсаданова В. С. Депортации населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история.– 1989.– № 2.– С. 35.
92. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 р.: Друге вид.– Л.; Нью Йорк: Дослід.-вид. центр Наук. т-ва ім. Т. Шевченка, 2003.– С. 41.
93. Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 16–17.
94. Głowacki A. Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941.– Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998.– S. 275–276.
95. Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. Кн. первая / Ред. С. В. Степашин, А. П. Быков, В. П. Ямпольский, В. М. Зорин.– М., 1995.– Т. 1.– С. 118–119.
96. Głowacki A. Organizacja i funkcjonowanie więziennictwa NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 // Zbrodnicza ewakuacja więzień i arestów NKWD na Kresach Wschod-

- nich II Rzeczypospolitej w czerwcu – lipcu 1941 roku. Materiały z sesji naukowej w 55 rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w głąb ZSSR. Łódź, 10 czerwca 1996 r. Redakcja: Janina Mikoda.– Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 1997.– S. 21.
97. Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r. Tłumaczenie dokumentów: Wojciech Materski.– Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992.– S. 36.
98. Там само.– S. 28.
99. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ.– 1990.– № 10.– С. 35.
100. Tucholski J. Katyń -- liczby i motywy // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin, 1995.– S. 136.
101. Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945.– Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2003.– S. 296.
102. Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. Кн. первая / Ред. С. В. Степашин, А. П. Быков, В. П. Ямпольский, В. М. Зорин.– М., 1995.– Т. 1.– С. 165–168.
103. Kowalska E. Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946.– Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 1998.– S. 80.
104. Бугай Н. Ф. К вопросу о депортациях народов СССР в 1930–1940-х годах // История СССР.– 1989.– № 6.– С. 35.
105. Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r. Tłumaczenie dokumentów: Wojciech Materski.– Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992.– S. 171.

106. Jaracz A. Losy rodzin oficerów i podoficerów Wojska Polskiego w ZSSR w czasie II wojny światowej // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 94.
107. Mazur G. Polityka władz sowieckich wobec ludności w województwie stanisławowskim w latach 1939–1941 // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze, t. I/II, 1992–1993.– Kraków, 1993.– S. 175.
108. Partacz C. Losy ludności rodzimej na kresach wschodnich w czasie pierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941 // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 74.
109. Jaracz A. Losy rodzin oficerów i podoficerów Wojska Polskiego w ZSSR w czasie II wojny światowej // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 95.
110. Там само.– С. 95.
111. Науменко К. Е. Депортація населення Західної України // Трибуна лектора.– 1990.– № 1.– С. 26.
112. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн.– К.: Либідь – Військо України, 1994.– Кн. 1.– С. 134–135.
113. Jaracz A. Losy rodzin oficerów i podoficerów Wojska Polskiego w ZSSR w czasie II wojny światowej // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja

- naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 94.
114. 40–50-е годы: последствия депортации народов: (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) / Публ. подгот. Н. Ф. Бугай // История СССР.– 1992.– № 1.– С. 123.
115. Гурьянов А. Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. Вып. 1.– М.: Звенья, 1997.– С. 115.
116. Щерба Г. Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнар. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р.– К.: Либідь, 1993.– Ч. 1.– С. 248.
117. Partacz C. Losy ludności rodzimej na kresach wschodnich w czasie pierwszej okupacji sowieckiej 1939–1941 // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 75.
118. Ślusarczyk J. Stosunki polsko radzieckie 1939–1945.– Warszawa: Instytut studiów politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1991.– S. 70–71.
119. Старосольський І. Крутими дорогами. Спомини. Вересень 1939 – січень 1989 р.– Л.: Вид-во М. Коць, 2000.– С. 21–22.
120. Jaracz A. Losy rodzin oficerów i podoficerów Wojska Polskiego w ZSSR w czasie II wojny światowej // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 97.
121. Сергійчук В. Правда про “золотий вересень” 1939-го.– К.: Укр. вид. спілка, 1999.– С. 28–29.

122. *Український слід Катиня*. Opracowanie Zuzanna Gajowniczek. Wstęp. Jędrzej Tucholski.– Warszawa: Ministerstwo spraw wewnętrznych, 1995.– S. IX.
123. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.* Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1996.– С. 94–96.
124. Там само.– С. 94–95.
125. Мизак Н. За тебе, свята Україно: Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА: Кн. третя.– Чернівці: Золоті литаври, 2002.– С. 59.
126. Романів О., Федущак І. *Західноукраїнська трагедія 1941 р.: Друге вид.*– Л.; Нью Йорк: Дослід.-вид. центр Наук. т-ва ім. Т. Шевченка, 2003.– С. 44–45.
127. *Злочин / Упоряд. П. Кардаш.*– Мельбурн; К.: Фортуна, 2003.– С. 306.
128. Карпус З. *Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”.*– Варшава: TYRSA, 2001.– С. 144.
129. Гурьянов А. Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан.– М.: Звенья, 1997.– Вып. 1.– С. 120.
130. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.*: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1996.– С. 86.
131. Романів О., Федущак І. *Західноукраїнська трагедія 1941 р.: Друге вид.*– Л.; Нью Йорк: Дослід.-вид. центр Наук. т-ва ім. Т. Шевченка, 2003.– С. 43–44.
132. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej.*– Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego: WTMH, 1994.– S. 51–52.

133. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2: Док. та матеріали. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – С. 151.
134. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр. – Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василян “Місіонер”, 1996. – С. 100–102.
135. Там само. – С. 9–10.
136. Там само. – С. 104.
137. Там само. – С. 111.
138. Jaracz A. Losy rodzin oficerów i podoficerów Wojska Polskiego w ZSSR w czasie II wojny światowej // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak. – Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995. – S. 94.
139. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр. – Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василян “Місіонер”, 1996. – С. 108.
140. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. – Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego: WTMH, 1994. – S. 55–56.
141. Карпус З. Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Варшава: TYRSA, 2001. – С. 144.
142. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР) // Социол. иссл. – 1990. – № 11. – С. 7.
143. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр. – Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василян “Місіонер”, 1996. – С. 115.
144. Дмитрук В. Політика радянської влади щодо населення Західної України у 1939–1941 рр.: суть і наслідки // Україна – Польща: важкі

- питання. Т. 4. Матеріали IV Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 8–10 жовт. 1998 р. – Варшава: TYRSA, 1999. – С. 83.
145. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР) // Социол. иссл. – 1990. – № 11. – С. 5.
146. Бугай М. Ф. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” (Про депортацію населення з України у 30–40-ві роки). – К.: Вид-во т-ва “Знання” України, 1992. – С. 18.
147. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади. У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр. – Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василян “Місіонер”, 1996. – С. 104–105.
148. Вдовин А. И. Эволюция национальной политики СССР. 1917–1941 гг. // Вестн. Моск. ун-та: Сер. 8: “История”. – 2002. – № 3. – С. 42.
149. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД – МВД СССР) // Социол. иссл. – 1990. – № 11. – С. 8.
150. Бугай Н. Ф. 20–40-е годы: депортация населения с территории Европейской России // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 43.
151. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 295, оп. 2, спр. 1, арк. 13.
152. Kowalska E. Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 1998. – S. 56.
153. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 35.
154. 40–50-е годы: последствия депортации народов: (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) / Публ. подгот. Н. Ф. Бугай // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 124.
155. Там само. – С. 125.
156. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і матеріали: Довідник: У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудь-

- ласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки.– К.: Вища шк., 1997.– Ч. 2.– С. 302–303.
157. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej.*– Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego: WTMH, 1994.– S. 65.
158. Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 186.
159. Там само.– С. 187.
160. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ.– 1990.– № 10.– С. 35.
161. Там само.– С. 36.
162. Гурьянов А. Э. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае–июне 1941 г. // Репрессии против поляков и польских граждан.– М.: Звенья, 1997.– Вып. 1.– С. 151.
163. Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. Кн. первая / Ред. С. В. Степашин, А. П. Быков, В. П. Ямпольский, В. М. Зорин.– М., 1995.– Т. 1.– С. 154–155.
164. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання.– К.: Рада, 1994.– С. 46.
165. Карпус З. Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”.– Варшава: TYRSA, 2001.– С. 146.
166. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 р. Друге вид.– Л.; Нью-Йорк: Дослід.-вид. центр Наук. т-ва ім. Т. Шевченка, 2003.– С. 46.
167. Гошко-Кіт Анна “Переселяєтесь довічно” // Визвольний шлях.– 2000.– № 1.– С. 113.
168. Субтельний О. Україна. Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука.– К.: Либідь, 1991.– С. 394.
169. Там само.

170. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 1: 1939–1945 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василян “Місіонер”, 1996.– С. 149.
171. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ.– 1990.– № 10.– С. 36.
172. Карпус З. Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”.– Варшава: TYRSA, 2001.– С. 145.
173. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Польське підпілля 1939–1941. Т. 1: Львів – Коломия – Стрий – Золочів / Упоряд. З. Гайовнічек, П. Кулаковський, М. Купецька, Ю. Шаповал, Є. Тухольський.– Варшава; Київ, 1998.– С. 190.
174. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej.*– Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego: WTMH, 1994.– S. 32.
175. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 675, арк. 196.
176. Sprawozdanie z dyskusji dotyczącej liczby obywateli polskich wywiezionych do Związku Sowieckiego w latach 1939–1941 // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej, t. XXXI.– Warszawa, 1996.– S. 117.
177. Tucholski J. Katyń – liczby i motywy // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin, 1995.– S. 126.
178. Литвин В. ХХ століття в українсько-польських відносинах // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редкол. В. А. Смолій; Відп. ред. Ю. А. Пінчук.– К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003.– Вип. 13. У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. пр. і спогадів пам’яті П. М. Калениченка (1923–1983).– Ч. 1.– С. 46.

179. Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r. Tłumaczenie dokumentów: Wojciech Materski.– Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992.– S. 174–175.
180. Materski W. Martyrologia obywateli polskich na Wschodzie po 17 września 1939 r. // Zbrodnicza ewakuacja więźniów i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu – lipcu 1941 roku. Materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w głąb ZSSR. Łódź, 10 czerwca 1996 r. Redakcja: Janina Mikoda.– Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 1997.– S. 8–9.
181. Sprawozdanie z dyskusji dotyczącej liczby obywateli polskich wywiezionych do Związku Sowieckiego w latach 1939–1941 // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej, t. XXXI.– Warszawa, 1996.– S. 121.
182. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej.– Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego: WTMH, 1994.– S. 47.
183. Gurjanow A. Cztery deportacje 1940–41 // Karta.– 1994.– № 12.– S. 114–136.
184. Z archiwów sowieckich tom I. Polscy jeńcy wojenni w ZSSR 1939–1941 / Dokumenty przetłumaczył, opracował oraz opatrzył przypisami i wstępem prof. dr. hab. Wojciech Materski.– Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992.– S. 76–80.
185. Карпус З. Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”.– Варшава: TYRSA, 2001.– С. 146.
186. Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej.– Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego: WTMH, 1994.– S. 27–28.
187. Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A. Represje sowieckie wobec polaków i obywateli polskich.– Warszawa: Ośrodek “Karta”, 2000.– S. 26.

188. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття.– К.: Генеза, 1996.– С. 214.
189. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–30-ті роки XX ст.– К.: Наук. думка, 1994.– С. 105.
190. Pawłowski E., Stobniak-Smogorzewska J. Losy osadników na kresach wschodnich w latach 1939–1941 // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 18.
191. Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r. Tłumaczenie dokumentów: Wojciech Materski.– Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992.– S. 175.
192. Jordanek Z. Założenia polityki hitlerowskiej i stalinowskiej wobec oficerów wojska polskiego // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak.– Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995.– S. 119.
193. Яжборовская И. С., Яблоков А. Ю., Парсаданова В. С. Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях.– М., 2001.– С. 119.
194. Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / Упоряд. Ю. Сливка.– Л.: Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998.– С. 9, 11.

РОЗДІЛ 4

РОЛЬ ДЕПОРТАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ У ПРОЦЕСАХ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ОБЛАСТЕЙ (1944–1953 рр.)

4.1. Поширення масових виселень на родини учасників ОУН-УПА та прихильників українського національного підпілля

Звільнення західних областей України від фашистських загарбників стало початком складного процесу утвердження в регіоні радянської влади, докорінного зламу традиційно усталеного суспільно-політичного та соціально-економічного життя, що здійснювався у повоєнні роки під гаслами “соціалістичних перетворень” і супроводжувався широким застосуванням щодо місцевого населення репресивно-каральних технологій здійснення влади.

У переліку завдань, запланованих партійними органами вже наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. для реалізації у звільнених областях, важливе місце посіло питання очищення цих територій від бунтівних українців, учасників національно-визвольних змагань та членів їхніх сімей, прихильників патріотичного руху. Розпочата ще в квітні 1941 р. політика масових виселень у віддалені північні райони учасників “контрреволюційних організацій українських націоналістів”, членів сімей осіб, які перебували на нелегальному становищі або були розстріляні [1], знайшла своє логічне продовження в повоснні роки.

В основі депортаційної політики лежали насамперед політико-ідеологічні причини. Радянські посадові особи, керуючись марксистсько-ленінською теорією класової боротьби, здійснювали пошук “ворогів народу”, “ворожих елементів”, “контрреволюціонерів”. За допомогою масових виселень усувалися найбільш активні, опозиційно налаштовані до радянської влади верстви і групи населення. “Очищення території від «ворожих елементів»” проводилося шляхом поширення “заходу” на всі категорії підозрілої верстви або кола осіб, включаючи членів сімей, родичів, знайомих. Виселення ставали не лише методом боротьби проти інакомислення, а й засобом загального залякування з метою унеможливлення будь-яких проявів незадоволення. Керівних працівників, які добиралися переважно в інших областях України та східних районах СРСР, цілеспрямовано орієнтували на використання силових, жорстоких, аж до репресій, методів, а місцеве середовище рекомендували розглядати як однозначно вороже.

Насамперед до “ворожих елементів” радянською владою були віднесені учасники організованого національного підпілля, які не лише проводили агітаційну роботу серед місцевого населення під гаслами “За самостійну Україну без більшовиків”, але й військові дії проти радянських партизанських загонів, з’єднань Червоної армії, користуючись при цьому значною підтримкою місцевого населення. На це, зокрема, зверталась увага у шифротелеграмі (17 березня 1944 р.) заступника начальника Українського штабу партизанського руху Старинова: “визволене населення ставиться прихильно до українських націоналістів і вороже до радянських партизанів. Четверту війну воюю, але ніколи ще не зустрічав такого ворожого середовища, як у визволених районах Тернопільської області” [2].

Український національно-визвольний рух був за своєю природою антисталінським. Такий політико-моральний стан населення західноукраїнських земель, яке тривалий час перебувало в зоні німецької

окупації, істотно позначився на запровадженні у регіоні політики Й. Сталіна. У гаслах українського опору він явно вбачав небезпеку його минулої авторитарної політики. Тому члени ОУН-УПА, як і їхні сім'ї та особи, які підтримували цей рух, були визнані тоталітарним режимом першочерговим об'єктом депортаційної політики в західних областях України. Курс ОУН-УПА на масовий опір населення радянській владі дав підстави потужній і злагодженій машині чекістських органів на повну силу розгорнути свої спеціальні операції. Дії проти ОУН-УПА безпідставно було поширено й на значну частину цивільного населення.

На основі інформації секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про активізацію опору українського національного підпілля після звільнення західних областей від німецьких окупантів, функціонування в більшості населених пунктів регіону підпільних націоналістичних організацій і груп [3] за розпорядженням Й. Сталіна для наведення державного порядку і боротьби з озброєними групами “українських націоналістів” було організовано 7 оперативно-військових з'єднань та військ НКВС і НКДБ [4]. Зокрема, згідно з проектом постанови ДКО СРСР “Про спеціальні заходи щодо західних областей України” (березень 1944 р.) додатково до військ НКВС, які вже дислокувалися в регіоні, сюди передбачалося направити ще п'ять бригад. Керівники НКДБ і НКВС СРСР Меркулов та Круглов зобов'язувалися відібрати з числа чекістських працівників для НКДБ УРСР – оперативних працівників 2000 чол., із них начальників районних відділів – 200 чол., для НКВС УРСР оперативних працівників – 790 чол., із них начальників районних відділень – 120, і направити для роботи в західних областях України [5]. Восьмим пунктом проект постанови ДКО передбачав “зобов'язати НКВС СРСР виселяти сім'ї активних учасників ОУН, «УПА» й «УНР» у віддалені місця СРСР” [6].

Відповідно до прийнятого документа 25 березня 1944 р. в західну Україну було додатково передислоковано п'ять бригад внутрішніх військ, передано 250 машин, 100 танків, 50 бронемашин, 85 радіостанцій [7].

Військова сила, зміцнена репресивно-каральними органами, стала вирішальним фактором радянзації західних теренів України, ліквідації опору українського підпілля. Активне розгортання роботи діючими і новоствореними групами НКВС та НКДБ спричинило фізичне знищення, арешти членів ОУН-УПА. Упродовж 1944 р. внутрішніми військами було проведено 6495 операцій, під час яких убито 57 405, узято в полон 50 387 осіб [8].

Окрім цих заходів, державними інституціями розпочато також роботу із виселення родин повстанців. Так, нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний, повідомляючи вище керівництво про ліквідацію відділу УПА в районі с. Друга Коловерть Межирицького району Рівненської області (26 березня 1944 р.), окрім усього іншого, інформував і про особистий наказ “всі сім'ї учасників українсько-німецької банди негайно вислати до Сибіру, а на все їх майно накласти арешт” [9]. За дозволом на проведення виселення сімей “учасників банд-формувань за межі Тернопільської області” у зв'язку з активізацією оунівського руху до секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка в цей час звертається й керівник Тернопільського обкому КП(б)У І. Компанець [10].

Такі механізми утвердження радянської влади застосовувалися і в інших подібних випадках. Їх доцільність та ефективність для наведення порядку у звільнених районах західних областей України визнавалася також у листі секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова Й. Сталіну про становище на Волині. Серед першочергових заходів називалося “виселення сімей активних учасників ОУН, УПА і УНР» у віддалені місцевості СРСР. НКВС СРСР визначити місця поселення, а визначення осіб і категорій, які підлягають виселенню, покласти на обласні органи НКВС” [11].

Розпорядженням НКВС, прийнятим у березні 1944 р., визнана необхідність узяття на облік та виселення у тиліві області Союзу родин, у складі яких були оунівці, котрі перебували на нелегальному становищі або займалися бандитизмом, а також сім'ї засуджених оунівців [12].

Результати перших операцій були доведені до відома Й. Сталіна, В. Молотова, М. Хрушова. Останній вніс пропозицію “повідомити українською мовою місцевим жителям районів, де ліквідовано банди, про склад банд, прізвища учасників, про кількість вилученої зброї, а також про наступне переселення до Сибіру сімей активних учасників оунівських банд” [13].

Із 31 березня 1944 р., часу підписання Л. Берією директиви НКВС СРСР № 122 “Про виселення до віддалених районів Красноярського краю, областей: Іркутської, Омської, Новосибірської членів родин оунівців і активних повстанців, як арештованих, так і вбитих у сутичках” [14], депортації набули чітко регламентованого характеру. Виселення поширювалося на всіх повнолітніх членів сімей названих у документі категорій населення, майно яких, відповідно до наказу НКВС СРСР № 601552 від 10 грудня 1940 р., підлягало повній конфіскації [15]. Наказ також містив указівки щодо оформлення документів на виселенців. У документі вимагалось не зволікати з виконанням вказівок. “Направлення на заслання членів сімей оунівців і повстанців, – вказувалося в наказі, – проводити після затвердження постанови, не чекаючи одержання рішення Особливої наради” [16]. Створена як спеціальний орган при Наркоматі внутрішніх справ для оперативного вирішення проблеми вивезення “ворожого елемента”, Особлива нарада фактично не встигала оперативно розглядати справи переселенців, що зумовлювалося масштабами депортацій.

У зв’язку з прийнятими документами заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов 15 березня 1944 р. повідомляв начальника УНКВС Красноярського краю Семенова, що в кінці березня до краю буде направлено 100 сімей репресованих оунівців (400 осіб), а згодом рекомендував “вжити заходів по підготовці до прийому” й по можливості розселення 2200 чол. у Мінському і Радянському районах [17].

На початку квітня 1944 р. генерал І. Серов, який керував боротьбою з повстанцями, доповідав у Наркомат внутрішніх справ СРСР

В. Чернишову, що до переселення з України готовий ешелон із 200 сімей оунівців. Вони направлялися до Красноярського краю. Начальник УНКВС краю доповідав про готовність до прийняття і використання переселенців у лісовій промисловості [18].

Негайно вступала в силу й директива НКВС від 7 квітня 1944 р. на продовження заходів із виселення. Згідно з документом, каральні акції поширювалися на членів сімей оунівців, активних повстанців, як арештованих, так і вбитих у сутичках. На основі директиви № 130 були підготовлені до відправлення на ст. Абакан 200 чол., Єнісей – 1400, Канюк – 400, Ключвенна – 1300, Черемхов – 1300, Тюмень – 200, Омськ – 200, інші станції – 1300 чол. [19]. Порядок етапування спецконтингенту регламентувався затвердженими в травні 1944 р. наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією таємними “Правилами забезпечення спеціальних людських перевезень НКВС СРСР”, які передбачали формування “людських ешелонів у складі 65 вагонів кожен” [20].

На місцях усе робилося для того, щоб здійснювані заходи із боротьби з українським визвольним рухом, у тому числі й депортації, ставали все більш результативними. Особливі завдання у зв’язку з цим покладалися на каральні органи. У кожній із західних областей створено оперативні сектори на чолі з керівними оперативними працівниками управлінь НКВС або міліції. В регіоні діяли кілька частин внутрішніх військ, перекинутих з інших місць, зокрема з Кавказу, після покарання “народів-зрадників”. Командуючим управління військ НКВС Українського округу був призначений генерал-лейтенант М. Марченков. В одній із директив штабу округу визначалися головні завдання таких формувань: “очищення звільнених районів і областей України від підлих німецько-фашистських оунівців, наведення революційного порядку” [21].

На місцях відбувалося постійне збільшення чисельності райвідділів НКВС-НКДБ, утворення при них спеціальних відділів із боротьби

з бандитизмом, поповнення районних і обласних служб слідчими групами. За рішенням ЦК КП(б)У, в розпорядження НКВС УРСР прибуло три тисячі колишніх червоних партизанів [22]. Із них формувалися спеціальні підрозділи для боротьби із формуваннями УПА й ОУН. НКВС і НКДБ отримували необхідну підтримку від армійської контррозвідки “Смерш”, розширювали діяльність спеціальних воєнізованих формувань – винищувальних батальйонів “яструбків” або “стрибків”), організованих із місцевого населення. У сільських районах західних областей було збільшено кількість дільничних уповноважених міліції з розрахунку – один уповноважений на дві сільські ради. Під їх керівництвом створювалися групи ОГП (охорони громадського порядку) сіл.

Контингент осіб, котрі виселялися, із розширенням військово-чекістських операцій, зростав. Місцеве керівництво не лише виконувало накази згори, але й неодноразово зверталось у вищі інстанції з проханнями про використання жорстких заходів щодо учасників національного підпілля. Так, інформуючи першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про боротьбу проти українських націоналістів (6 червня 1944 р.) секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма пропонував “для посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістичними бандами у більш широких розмірах дозволити виселення сімей бандитів у віддалені райони СРСР, а деякі села, найбільш вражені бандитизмом, які розташовані безпосередньо біля лісових масивів, повністю виселити” [23].

Ревно дотримуючись сталінських указівок, перший секретар Львівського обкому партії І. Грушецький у серпні 1944 р. звернувся до М. Хрущова з подібною пропозицією – “вжити репресій до сімей керівників та активних учасників банд – висилку до Сибіру. Організувати показові судові процеси й засуджених головних злочинців покарати на смерть привселюдно” [24].

На широкому застосуванні радянською владою депортаційної політики у своїй пропагандистській і контрпропагандистській роботі

неодноразово акцентувала увагу нацистська Німеччина. Зокрема, розповсюджені серед місцевого населення німецькі листівки знайомили читачів із наказами та інструкціями НКВС щодо масових виселень. Публікація 27 лютого 1992 р. в газеті “Літературна Україна” істориком В. Марочкіним такої листівки, яка містила текст спільного наказу Г. Жукова і Л. Берії про виселення всіх українців, котрі перебували на окупованій території, виявленої дослідником у ЦДАГОУ, дала підставу багатьом вітчизняним науковцям звертатися до її змісту як до першоджерела, без перевірки достовірності підписання такого наказу [25].

Проте дослідження показали, що ні по лінії НКО, ні по лінії НКВС/НКДБ відомчі накази № 0078/42 від 22 червня 1944 р. не значаться. Наказ НКВС № 0078 за 1944 р. датується 26 січня та підписаний заступником наркома С. Кругловим (присвячений організації таборів для німецьких військовополонених), що доводить використання окупаційною владою цілеспрямовано сфальсифікованої інформації [26]. Однак депортації стали настільки звичним засобом радянської влади, зміст документів був настільки правдоподібним, що сучасники, на чіє ставлення до СРСР ці фальшивки мали вплинути, без будь-яких сумнівів вірили в їх істинність. Тим більше, що відразу після визволення західноукраїнських земель від окупантів, радянська влада активно звернулася вже до апробованих засобів.

На необхідності посилення репресій щодо сімей повстанців та їх прихильників із застосуванням виселення до Сибіру наголошувалось у наказі наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії і наркома Державної безпеки СРСР В. Меркулова за № 001240-380 від 9 жовтня 1944 р. [27]. Визначаючи тактику проведення винищувальних дій із ліквідації оунівського підпілля, у переліку необхідних заходів керівники каральних органів вказували й на важливість таких акцій для остаточного розв’язання поставленого завдання.

Проведення депортаційної політики регламентувалося низкою документів. На місцях це були спеціальні “Інструкції секретареві

парторганізації та начальнику НКВС щодо виселень учасників націоналістичного підпілля та членів їх сімей”. Так, у підписаному 14 жовтня 1944 р. секретарем Львівського обкому ВКП(б) Грушецьким і начальником управління НКВС Грушко документі містилися вказівки такого характеру: “При проведенні операції по виселенню сімей оунівців і активних повстанців їх майно підлягає конфіскації. Опис майна проводиться працівниками НКВС разом з головами виконкомів депутатів трудящих. Виселенцям дозволяється брати з собою одяг, білизну, взуття, постіль, столовий і чайний посуд, дрібний господарський побутовий інструмент та знаряддя дрібного кустарного або ремісничого виробництва. Продовольства не менше місячного запасу на сім’ю (продукти дозволяється брати без обмежень). Якщо в якійсь із сімей, які виселяються, немає продуктів – продукти видавати за рахунок інших сімей, які виселяються. Всі питання, пов’язані з вивезенням майна виселенців, вирішує начальник РВ НКВС. У зв’язку з наявністю в РВ НКВС бойових негласних груп для знищення керівного складу банд формувань і дрібних банд груп, які необхідно забезпечити їжею, одягом, взуттям, зброєю та ін. при РВ НКВС утворити оперативний фонд із числа трофеїв, безхозного майна та майна, що належить сім’ям оунівців й активних повстанців, які переховуються від виселення. Вказаний фонд начальником РВ НКВС береться під строгий контроль і використовується виключно для оперативних потреб” [28].

Прохання “посилити репресії стосовно до сімей бандитів і їх посібників” містила й доповідна записка про стан боротьби з націоналістичним підпіллям за листопад 1944 р. секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Слоня секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку (15 грудня 1944 р.). У ній він звітував: “14 грудня почали репресію сімей, і цей захід будемо проводити наростаючими темпами. Відправку першого ешелону, якщо будуть надані вагони, зробимо 20 грудня” [29].

До формування контингенту депортованих активно залучались органи прокуратури. На основі рішень ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР спеціальною директивою прокурора УРСР Р. Руденка в грудні 1944 р. чітко визначалася роль цього відомства у ліквідації ОУН-УПА: “Органи прокуратури боротьбу з українсько-німецькими націоналістами повинні вважати своїм головним завданням” [30].

Під час проведення депортаційних акцій військово-чекістськими групами чинилися терор, беззаконня, які не фіксувалися по лінії міліції й лише частково знайшли відображення в матеріалах військової прокуратури, партійних документах. Це були катування і побої, вбивства, вилучення майна та харчів, підпали осель, інші насильства. Про тогочасні типові засоби боротьби з мирним населенням свідчить, наприклад, постанова Тернопільського обкому КП(б)У від 25.11.1944 р. про порушення “революційної законності” в с. Кривеньки Пробижнянського р-ну [31]. Зустрівши опір із боку загону УПА під час виселення сімей “активних членів ОУН і учасників УПА” та відступивши, до населеного пункту наступного дня прибуло вже не 15, а 60 бійців військ НКВС. Не виявивши в селі “банди” і будучи нападпитку командири групи майор Полянський і молодший лейтенант Молдованов розстріляли 10 невинних осіб віком від 60 до 80 років, спалили 45 хат із надвірними будівлями, домашнім скарбом й великою кількістю обмолоченого хліба. Бійці, користуючись панікою серед мешканців, займалися мародерством. І хоча постанова містила особисту резолюцію М. Хрушова наркомуну внутрішніх справ УРСР В. Рясному – суворо покарати винних, – подібні випадки мали місце і в наступні роки утвердження радянської влади в західних областях України. Насильства здійснювалися під гаслами “На війні, як на війні”, “Переможців не судять”, “Не панькатися з бандитами”.

Часто виселення супроводжувалися розкраданням майна покараних. Це, зокрема, підтверджує “Інструкція щодо запобігання розкраданню майна виселених учасників націоналістичного підпілля та

членів їх сімей”, яка за підписами секретаря Львівського обкому КП(б)У Грушецького і голови облради Козирєва була розіслана у всі районні парторганізації в кінці 1944 р. У документі вказувалося на особисту відповідальність секретарів райкомів партії, начальників райвідділів НКВС і НКДБ “за повне заактування всього майна, яке раніше належало виселеним бандерівцям” [32]. Питання використання цього майна повинно було вирішуватися виконкомом райрад. Певне уявлення про кількість злочинів та порушень досить умовної тодішньої законності дає така статистика. За 11 місяців 1945 р. військовими трибуналами західних областей УРСР розглянуто 237 справ про “порушення революційної законності” й покарано 326 працівників органів НКДБ-НКВС [33].

Загалом у 1944 р. у східні й північні райони країни кількома етапами направлено 12 762 чол. – членів ОУН і УПА та членів їхніх сімей (4724 родини) [34].

Начальник відділу спецпоселень НКВС СРСР М. Кузнецов, доповідаючи Л. Берії про розселення оунівців, повідомляв, що станом на березень 1945 р. з 16 522 (6365 сімей) оунівців розподілені: в Архангельській області – 4163 (1745), Іркутській – 3601 (1350), Комі АРСР – 3188 (1324), Красноярському краї – 2133 (720), Кіровській області – 2015 (694), Молотовській – 1132 чол. (426). Депортовані були працевлаштовані в лісовій промисловості [35].

У Красноярському краї найбільша концентрація оунівців була в Норильському УНКВС. Вони працювали в гірничодобувній промисловості, сільському господарстві, на лісорозробках. Заступник начальника УНКВС по Іркутській області Тамман повідомляв в грудні 1944 р., що на початок місяця в області розселено 3695 оунівців і членів їхніх сімей. Вони були працевлаштовані в “Воссиблес” – 139 чол., Черемхівському районі – 1265, “Востсибуголь” – 1126, решта – у сільському господарстві та на лісорозробках [36].

Однак весь комплекс заходів (масові виселення в тому числі), здійснюваних радянською каральною системою для подолання опору

українського національного підпілля в західних областях України, не приносив очікуваних результатів. “Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР” ішлося в рішенні ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р., листопадовому пленумі ЦК КП(б)У. Констатуючи досягнення деяких позитивних зрушень на цій важливій ділянці роботи, партійне керівництво разом із тим зобов’язувало місцеві партійні організації, органи НКВС і НКДБ, внутрішні та прикордонні війська НКВС активніше і наполегливіше вести боротьбу з “ворожими елементами”. Чергові заходи у досягненні поставленої мети конкретизувалися політбюро ЦК КП(б)У 10 січня 1945 р. у постанові “Про посилення боротьби з українськими націоналістами в західних областях УРСР” [37].

Прийнятим рішенням нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний, начальники облуправлінь НКВС зобов’язувалися до 15 лютого провести в сільській місцевості західних областей облік мешканців у віці від 15 років і вище. Під час проведення обліку населення необхідно було точно встановити, де перебуває той чи інший громадянин або громадянка. Родичі осіб, точне місцезнаходження яких не було встановлено, попереджалися під розписку, що у разі неявки цих осіб в органи радянської влади, вони будуть вважатися учасниками банд і до їхніх родичів застосовуватимуться репресії аж до арешту й виселення.

У селах і селищах постановою вводилися посади “уповноважених участків і десятихатських”, на яких покладалась обов’язки: стежити за дотриманням установленого порядку і вживати необхідних заходів до порушників, а також повідомляти органи влади про місця відлучення будь-кого з мешканців, надання допомоги та нічлігу повстанцям.

П’ятим пунктом документа вимагалось “не пропускати жодного випадку бандпроявів без репресій у відповідь, посилити висилку сімей бандитів і кулаків, які надають будь-яку допомогу бандитам” [38].

ЦК КП(б)У підкреслював, що “боротьба з українсько-німецькими націоналістами в наш час є найголовнішою і першорядною справою більшовиків західних областей України”.

На основі рішення ЦК КП(б)У бюро обкомів розробили і затвердили конкретні заходи із ліквідації українського підпілля для кожного райкому і райвідділу НКВС і НКДБ, до яких були включені й депортації членів ОУН-УПА, членів їхніх сімей, осіб, які надавали допомогу повстанцям.

Так, секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький інформував М. Хрущова “про вилучення і вивезення з райцентру Рава-Руського району 75 сімей, після чого 26 бандитів з числа цих сімей явилися з повинною. В цьому ж районі в с. Креків, де сконцетровано 20 сімей, які підлягають виселенню, за отриманими анкетними даними стало відомо, що банда в кількості до 100 чол. збирається звільнити сім’ї. Районним керівництвом була організована засідка, в результаті якої вбито 24 чол., взято в полон 21 чол., решта переслідуються в лісах Магерівського району” [39].

У таємному звіті (від 25 лютого 1945 р.) секретаря Волинського обкому КП(б)У І. Профатілова, окрім кількості вбитих та арештованих членів ОУН-УПА, вказувалося й на “виселення з часу визволення області 1659 сімей бандитів, з них за останні півтора місяця – 711” [40].

Про лютневу акцію 1945 р. дізнаємося зі спогадів мешканця Рівненщини Ф. Одейчука. Його родина, як і багато інших, члени яких воювали в УПА, підлягала депортації у віддалені області СРСР. Людей звозили спочатку в райцентри, звідки підводами переправляли в Рівне. Місцем прибуття сформованих товарних ешелонів було визначено Пермську область [41].

Розглядаючи 26 лютого 1945 р. хід виконання постанови “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях УРСР” ЦК КП(б)У ще раз підкреслив необхідність “рішуче посилити репресії у відповідь і висилку сімей бандитів і їх

посібників (кулаків, торговців і ін.), які надають хоча б незначну допомогу бандитам” [42].

У зв’язку з цим відповідні постанови приймалися місцевими органами влади, на їх основі проводилися конкретні репресивні заходи. Наприклад, Борівський райком партії Тернопільської області 8 березня 1945 р. затвердив розпорядження “рішуче посилити репресії, виселення до Сибіру сімей бандитів і їх пособників”. 9 березня райком конкретизував своє рішення: “у кожному селі оголосити заручників від 5 до 7 осіб. У випадку вбивства наших людей негайно висилати заручників” [43].

Прийняттям відповідних рішень партійні органи здійснювали політичне керівництво боротьбою з ОУН-УПА в західних областях республіки. Разом із тим на місцях відповідальними працівниками проводився контроль за виконанням постанов, ходом розроблених заходів. Певні “недоліки” виявлялися контролюючими і в реалізації депортаційної політики. Так, працівник ЦК КП(б)У Давиденко, ознайомившись із ситуацією на Волині, 6 березня 1945 р. інформував секретаря ЦК КП(б)У О. Кириченка: “виселення сімей бандитів, кулаків і бандпособників проводиться неорганізовано. Наприклад: в селі Облапи Ковельського району, яке дуже вражене бандами, під час перепису було виявлено 89 сімей бандитів і їх посібників, від них взяті підписки, пройшов місяць, а з них ні одного не виселено за межі України. В Горохівському районі 8 сімей бандитів, які підлягають виселенню, втекли, і їх не шукають. Ця робота зайняла другорядне місце в ряді районів” [44].

Однак, попри всі “недоліки” й існуючі проблеми, потік депортованих на схід зростав. Партійне керівництво вважало депортаційну політику “засобом найшвидшої ліквідації бандитизму і що, якщо цей засіб використовувати по-справжньому, то буде хороший результат” [45]. Зокрема, про збільшення кількості осіб, які з’явилися в органи влади з повинною, краще виконання державних поставок як

позитивний результат депортації повідомляв у доповідній записці М. Хрущову секретар Дрогобицького обкому КП(б)У С. Олексенко. “Ми відправили один ешелон із сім’ями бандитів на виселення. Половину ешелону ми загрузили тими сім’ями, які були у нас вилучені із сіл давним-давно, і половину вилучили із сіл. Виселення сімей позитивно відбилосся на настрої населення... Тому, що ми в ешелон помістили мало знову піднятих сімей, нам потрібно надати допомогу на першу половину січня, потрібно дати хоча б 150 вагонів. Використовуючи виселення й підсилити боротьбу, ми зуміємо нанести нищівний удар націоналістам” [46].

Виступаючи 15 травня 1945 р. на нараді у Львові про боротьбу з українськими націоналістами секретар КП(б)У М. Хрущов наголошував на необхідності прийняття низки заходів для повного очищення сіл від “українсько-німецьких націоналістів”. Це, у свою чергу, вимагало систематичного перегляду і перевірки населення задля його очищення від сумнівних і підозрілих людей. Ворожих владі людей, до яких виступаючим було віднесено насамперед куркулів, торговців, попів та інші елементи, слід було не лише брати на облік, а й арештовувати та виселяти їх із сім’ями. Усе населення повинно було знати, що за допомогу “бандитам” до пособників будуть застосовуватися репресії [47].

Про проведення спеціальної наради у м. Львові за участі перших секретарів обкомів КП(б)У, начальників обласних управлінь НКВС і НКДБ, командуючих внутрішніми і прикордонними військами НКВС, на якій було визначено подальші дії влади з метою остаточного розгрому “решток банд і оунівського підпілля” і затверджено заходи для посилення боротьби з українським національним підпіллям секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов доповів у таємній записці Й. Сталіну. В документі вказувалося, що з цього ж питання були проведені обласні наради перших секретарів райкомів, міськкомів КП(б)У і начальників райвідділів НКВС і НКДБ [48]. Як позитивний результат

називалося створення на місцях 2666 груп самоохорони, які нараховували понад 29 000 чол., у районних центрах – винищувальних батальйонів загальною чисельністю понад 28 тис. чол., які активно залучалися партійно-радянською владою для проведення репресивних акцій [49].

У досліджуваний період питання боротьби з українським підпіллям продовжувало залишатися одним із найгостріших і найважливіших у радянській політиці, яка реалізовувалася на теренах західних областей України. Як такому, що перебувало під постійним контролем, йому присвячувалося чимало постанов керівних органів влади. Вже 27 липня 1945 р. постановою політбюро ЦК КП(б)У визнана першочерговою необхідність остаточної ліквідації українських націоналістів у західних областях УРСР [50]. Із цією метою рекомендувалося провести низку заходів, у тому числі: “а) на зборах в населених пунктах або індивідуально попередити підозрюваних в бандпособництві бандитам – куркулів, торговців і інші елементи, що якщо в цьому населеному пункті буде здійснено будь-яке злодіяння, то вони будуть негайно арештовані і судимі, а їх сім’ї будуть вислані; б) в селах, де будуть продовжуватися бандитські прояви, до підозрюваних в пособництві бандитам застосовувати репресії аж до виселення їх сімей; в) роз’яснювати на зборах селян про причини таких репресій, оголошуючи прізвища бандпособників” [51].

Як видно із процитованого документа, саме репресивна політика, у тому числі депортаційна, повинна була допомогти новій владі зліквідувати своїх політичних опонентів, посяяти страх серед населення, тобто створити необхідне підґрунтя для відновлення на західноукраїнських землях радянської влади і поширення на регіон тоталітарної системи управління.

Незважаючи на всі намагання добитися поставленої мети, радянські органи влади продовжували зустрічати рішучий спротив із боку діючого українського підпілля, місцевого населення, яке надавало

йому посильну допомогу. Лише у серпні 1945 р. в шести західних областях УРСР органами НКВС було зареєстровано 77 бандпроявів, у вересні – 146. Найбільше їх мало місце у Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Тернопільській областях [52]. Загони УПА чинили опір здійсненню депортаційних операцій. Так, у 1945 р. повстанці УПА відкрили бій і звільнили мешканців села Підмихайлівець на Станіславщині, яких вивозили до Сибіру.

Спеціальна операція була здійснена повстанським відділами “Галайда І”, “Кочовики”, “Пролом”, “Тигри” на Львівщині. Вночі з 26 на 27 квітня 1945 р. вони увійшли до міста Радехова, де в збірному таборі чекали виселення до Сибіру більше двохсот осіб. Знеструмлення міста, одночасний напад на охорону табору і відділи НКДБ та НКВС, забезпечили успішне завершення операції і звільнення в’язнів [53]. Ці та подібні дії повстанців змушували місцеву владу для реалізації своїх планів застосувати чисельніші й краще озброєні військові сили [54].

Чергові розпорядження партійних органів про додаткові заходи в боротьбі проти українських націоналістів продовжували прийматися і в кінці 1945 р. (30 жовтня, 27 листопада). Зокрема, в доповнення до вже здійсненого у боротьбі з “бандитами” постановою політбюро ЦК КП(б)У від 27 листопада ставилося завдання “впродовж грудня місяця провести ретельну очистку від бандитського елемента населених пунктів, які прилягають до промислових об’єктів і міст в радіусі не менше 15 кілометрів, а також до залізничних і автомобільних доріг не менше як в 10-ти кілометровій зоні” [55]. Для цього першим секретарям обкомів КП(б)У, начальникам облуправлінь НКДБ і НКВС західних областей України рекомендувалося: провести перевірку всіх тих, хто проживав у вищезазначених населених пунктах; підлягаючих арешту негайно арештовувати, а сім’ї бандитів вивозити у віддалені місця Радянського Союзу. Усіх осіб, котрі поселилися в зазначених у постанові пунктах після звільнення Західної України від німецьких окупантів без дозволу райвиконкомів, потрібно було негайно переселити за межі 10–15 км зон.

Упродовж 1945 р. з Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Дрогобицької областей виселено 17 497 осіб (7393 родини) [56]. Серед депортованих більшість склали жінки і діти, тобто члени сімей учасників та прихильників українського національного підпілля.

Начальник УНКВС по Молотовській області Захаров доповідав на початку 1946 р. М. Кузнецову (начальник ВСП НКВС СРСР), що в область прибуло 2407 сімей (5274 чол.) оунівців, із них працюючих – 2261 чол., які відразу включилися в лісорозробки, зокрема в Пашинському ліспромгоспі [57]. Всього на спецпоселенні до початку жовтня 1945 р. перебувало 2 230 500 чол., із них 20 800 оунівців. Станом на січень 1946 р. у розпорядженні відділу спецпоселень НКВС СРСР перебувало вже 43 000 оунівців [58].

Партійним і радянським органам доводилося розв’язувати проблему абсорбції, тобто господарсько-побутового облаштування поселенців. На початковому етапі депортацій ці питання стояли особливо гостро. Не вистачало продовольства і житла. Той житловий фонд, який виділявся, часто був непридатним для помешкання. Не завжди цілеспрямовано використовувалися й кошти, які виділялися союзним урядом для цих цілей.

Життя спецпоселенців у місцях нових поселень проходило під контролем Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР. Їх правове становище, починаючи з 1945 р., визначалося постановою РНК СРСР № 35 від 8 січня 1945 р., зокрема такими її положеннями: “1. Спецпереселенці користуються всіма правами громадян СРСР, за винятком обмежень, передбачених цією постановою. 2. Усі працездатні спецпереселенці зобов’язані займатися суспільно корисною працею. 3. Спецпереселенці не мають права без дозволу коменданта спецкомендатури НКВС виходити за межі району розселення. Самовільний вихід розглядається як втеча і спричиняє відповідальність у карному порядку... 5. За порушення режиму і громадського порядку у

місяцях розселення спецпоселенці зазнають адміністративного стягнення у вигляді штрафу до 100 крб або арешту до 5 діб, а за злісні порушення – переселення у віддалені райони під нагляд НКВС (МВС) терміном на 5 років” [59]. Члени віднесених до категорії спецпереселенців до досягнення ними 16 років облікувалися в книгах родин. Після набуття повноліття вони вносилися до книг особового обліку і підпадали під нагляд органів внутрішніх справ. Виняток складали члени сімей, які прибули на спецпоселення добровільно, діти спецпоселенця і вільної особи, а також сироти. Окремою постановою РНК № 34-14 визначалися функції спецкомендатур НКВС.

Умови проживання на спецпоселенні були надзвичайно важкими. Як і інші депортовані, оунівці погано забезпечувалися житлом. Тільки в Молотовській області 1550 чол. проживало в приміщеннях, які вимагали капітального ремонту. Не вистачало продовольства й одягу. Із переселених до області в 1945 р. українців померло 182 чол. (3,45 %) [60]. За спогадами М. Підлипчака, вивезеного з матою із с. Шепарівці Коломийського р-ну Станіславської області в грудні 1944 р. на спецпоселення в Архангельську область, до весни від транспорту залишилася третина людей (а там були тільки матері й діти) – всіх інших викосили хвороби, голод і холод [61].

Таким чином, 1944–1945 рр. стали в західних областях України черговим етапом реалізації сталінської депортаційної політики. Головним об’єктом виселень було визначено учасників українського національного підпілля та членів їхніх сімей, усіх тих, хто прихильно ставився до боротьби ОУН-УПА. Депортації здійснювалися на основі рішень і постанов НКВС, республіканських партійних органів.

Реалізація депортаційної політики в західних областях України у зв’язку з існуючим опором націоналістичних сил була продовжена і в наступні роки. З початку 1946 р. в областях розгорнулася робота із виконання постанови про виселення, прийнятої 27 листопада 1945 р. Секретарями обкомів партії формувались і направлялися для

розгляду та затвердження секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову “матеріали на виселення сімей і бандпосібників”. Так у доповідній записці секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького від 6 лютого 1946 р. зверталась увага на те, що в більшості випадків “бандпрояви” здійснювалися поблизу ліній залізниць, мостів, автомагістралей, новобудов, причому “бандити залишалися непокараними, переховуючись у бандпосібників, які проживали поблизу цих об’єктів”, у зв’язку з чим пропонувалося “задля очищення особливо вразливих об’єктів провести виселення з окремих сіл у віддалені місця Радянського Союзу 4394 сім’ї в кількості 15 388 чоловік” [62]. Додатки на 29 листках містили перелік районів і кількості сіл (405), сімей та осіб для виселення із Львівської області. У примітках вказувалося на близькість населених пунктів до кордону, залізниць, автомагістралей, автотрас, шосейних доріг, телеграфних і телефонних ліній, урядового зв’язку, МТС, заводів, на враженість сіл бандитизмом (терористичні акти, вбивства радянських активістів, військовослужбовців). Після затвердження вищенаведеного та подібних матеріалів з інших областей документи направлялися для виконання на місця.

Згідно з довідкою помічника начальника УМВС Львівської області полковника Космачова від 27 березня 1946 р. за період із лютого–березня 1946 р. з області виселено 806 родин активних учасників ОУН-УПА, до виселення підготовлено 1033 сім’ї, на стадії оформлення перебували матеріали на 228 сімей [63].

Починаючи із січня 1946 р., у Західній Україні, де було багато “ненадійного елементу”, репресивні заходи починають застосовуватися радянською владою й задля забезпечення успішності виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР. На думку місцевих керівників, висловлену вустами голови Львівського облвиконкому Козирева, “в період виборів класова боротьба, в особливості на селі, буде набирати з кожним днем все більш гострого характеру” [64]. У зв’язку з цим партійними органами розроблено цілий комплекс попереджувальних

заходів, спрямованих на недопущення зриву виборів із боку місцевого населення. Окрім агітації, вони передбачали збільшення чисельності винищувальних батальйонів, проведення військових операцій, створення гарнізонів у селах. У пресі з'являється наказ народного комісара внутрішніх справ УРСР Т. Строкача “негайно вжити рішучих заходів для остаточної очистки всіх районів західних областей України від решток українсько-німецьких націоналістів... 2. Сім'ї тих бандитів, що не з'явилися з повинною, і інших осіб, що перебувають на нелегальному становищі, арештувати і вислати” [65].

У відозві ОУН до населення “Україна проти сталінських виборів” наголошувалося, що репресивна політика проводиться “у зв'язку з виборами, щоб на час виборчої акції і виборів відсторонити весь свідомий елемент села і так стероризоване населення примусити взяти участь у виборах” [66]. Звертаючись до всіх українців, зокрема тих, “рідні яких в сибірських тайгах, чи азійських степах гинуть з голоду на каторжних роботах”, ОУН закликала зустріти вибори “повним всенародним бойкотом” [67].

Узимку 1946 р. в річці поборювання ОУН-УПА радянське керівництво розмістило майже в усіх населених пунктах Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Чернівецької, Тернопільської, Волинської та Рівненської областей гарнізони військ МВС і Червоної армії [68].

Навесні того ж року міністром внутрішніх справ СРСР С. Кругловим затверджено план заходів щодо посилення боротьби з оунівським підпіллям. До західного регіону України відряджалися оперативні групи працівників центрального апарату МВС СРСР. Органи внутрішніх справ республіки збільшили кількість винищувальних батальйонів. Улітку того ж року ЦК КП(б)У ухвалив рішення: довести особовий склад таких батальйонів до 35 тис. осіб [69].

Військовий наступ радянської влади на українське підпілля посилювався. Згідно з довідкою НКДБ УРСР (28 травня 1946 р.) про

результати боротьби з бандитизмом на території західних областей України, наданою міністром внутрішніх справ УРСР Т. Строкачем, за час із лютого 1944 по 25 травня 1946 р. органами було проведено 87 571 операцій і засідок, у ході яких убито 110 835 чол., затримано – 250 676 [70]. Зазвичай родини вбитих і затриманих підпільників чекало виселення до Сибіру.

“6 квітня 1946 р. виселили й нашу родину, – згадує У. А. Міськевич, мешканка Рівненщини. – У чім були, без жодних засобів до існування, адже все майно наше конфісковане. Сім'ї, набрані в Корецькому районі, підводами везли до Рівного, а там уже чекав ешелон з товарних вагонів” [71].

Жертвами депортаційної політики тоталітарного режиму в західних областях України в цей час стало також духовенство та віруючі УГКЦ, яка завдяки організаційній згуртованості навколо Святоюрського центру могла найбільш ефективно протистояти антирелігійній, антиукраїнській діяльності радянської влади. У результаті ретельно спланованих партійним керівництвом та спецслужбами заходів 8–10 березня 1946 р. на так званому Львівському соборі греко-католицька церква була офіційно ліквідована шляхом “возз'єднання” з РПЦ. Буквально через декілька місяців після Львівського собору понад 1400 священиків, які відмовилися від православ'я, 800 монахів і монахинь було заслано до Сибіру, 200 – розстріляно [72]. В особі греко-католицької церкви та її найкращих представників сталінське керівництво намагалось знищити соціальну й ідеологічно-світоглядну базу національно-визвольної боротьби українського населення західного регіону України.

Проте репресивні засоби радянської влади, поширені на учасників національно-визвольних змагань та членів їхніх сімей, священнослужителів УГКЦ, не могли припинити боротьби підпільників. Особливо складною ситуація залишалася на селі. У доповідній записці секретаря Дрогобицького обкому КП(б)У С. Олексенка секретареві

ЦК КП(б)У М. Хрущову (вересень 1946 р.) підкреслювалось: “Ми воюємо в себе в області вже два роки. Рівненська і Волинська області воюють більше, ніж два з половиною роки, і кінця немає ні в одній області. Терористичні акти бандитів проти районних і сільських працівників паралізують роботу в багатьох селах. А звідси і стан справ з політичною і агентурною роботою”. Тому серед першочергових засобів ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів С. Олексенком пропонувалося більш активно використовувати виселення. “Сім’ї і близькі родичі були, є і будуть, в силу родинних зв’язків, базою, резервом і посібниками бандитів. Тому ми вважаємо необхідним більш рішуче застосовувати репресії до них. Виселення сімей, родичів бандитів і викритих членів ОУН має виключне моральне значення як на бандитів, так і на нестійкий елемент на селі. Я прошу дозволити нам з четвертого кварталу 1946 р. і в першому кварталі 1947 р. вивезти основну масу сімей і родичів бандитів і викритих членів ОУН. Цей захід, поряд з посиленням фізичної боротьби з бандами і великою політичною роботою серед населення допоможе завершити ліквідацію збройних банд” [73]. Таким чином, депортаційна політика продовжувала визнаватися найбільш дієвим засобом радянзації регіону, й активно використовувалася задля тиску та залякування місцевого населення. Відповідно постійно зростала кількість “оунівців”, які перебували на спецпоселенні. Так, у довідці відділу спецпоселень НКВС серед 2 463 940 спецпоселенців станом на жовтень 1946 р. налічувалося 29 351 особа “оунівців”, у тому числі 5526 чоловіків, 14 069 жінок і 9756 дітей [74].

Зростання чисельності депортованих із західних областей України зафіксувала й довідка МВС УРСР, у якій підбивалися підсумки виселень за період 1944–1946 рр. За три роки із семи західних областей виселено 14 729 сімей, або 36 609 чол. [75].

На початку 1947 р. боротьба з національним рухом опору перейшла винятково до компетенції органів безпеки і майже 2 тис. вини-

шувальних батальйонів, що налічували 35,1 тис. бійців, було передано в розпорядження МДБ УРСР [76]. Виселення з місць постійного проживання тих селян та інших груп населення, які могли розглядатися як соціальна опора бандерівського руху, продовжувало залишатися важливим засобом боротьби радянської влади. Підставою для депортації слугували перебування родичів у загонах Української повстанської армії, підтримка (головним чином харчами) її бійців, агітація проти насильницької колективізації, виборів до вищих і місцевих органів влади.

Таблиця 4.1

Кількість виселених із західних областей України у 1944–1946 рр.

№ з/п	Назва області	1944		1945		1946		За три роки	
		сімей	чол.	сімей	чол.	сімей	чол.	сімей	чол.
1	Рівненська	1159	3237	1443	3257	389	861	2991	7345
2	Волинська	1178	3582	1357	3857	немає	немає	2535	7439
3	Львівська	1130	2586	689	1576	712	1765	2531	5927
4	Тернопільська	498	1249	940	1896	303	635	1741	3780
5	Станіславська	222	586	1985	4368	286	636	2393	5590
6	Чернівецька	77	247	311	797	73	212	461	1256
7	Дрогобицька	460	1285	668	1746	849	2241	1977	5272
Усього		4724	12 762	7393	17 497	2612	6350	14 729	36 609

На початку квітня 1947 р. Й. Сталін зміщує М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, направляючи в Україну випробуваного борця з українським націоналізмом ще з 1920-х років Л. Кагановича. Відразу ж після приїзду Л. Кагановича у Львові була скликана спеціальна нарада секретарів обкомів КП(б)У і начальників управлінь МДБ УРСР західних областей (23 квітня 1947 р.), центральною проблемою обговорення якої стала активізація націоналістичного руху. Поряд із посиленням чекістської роботи дієвим засобом викорінення націоналістичних елементів учасники наради визнали

виселення сімей активних націоналістів [77]. На цьому, зокрема, у своєму виступі на нараді за участю першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича наголошував голова Раднаркому УРСР М. Хрущов: “якщо це питання (виселення бандитів) туго проходить, то це потрібно прискорити, потрібно вдарити по цій лінії, більш активних посібників ОУН потрібно виселити” [78].

Тримаючи під постійним контролем реалізацію на місцях першочергових завдань, висунутих партією, місцеві керівники висловлювали пропозиції щодо прискорення розгляду справ на виселення родин учасників підпілля ОУН-УПА. Так, у доповідній записці (від 26 квітня 1947 р.) на ім'я Л. Кагановича секретар Дрогобицького обкому КП(б)У Горобець просив “зобов'язати міністра держбезпеки тов. Савченка дати вказівку обласному УМДБ прискорити прийом справ від органів МВС, які цим питанням займалися, а також пришвидшити завершення оформлення цих справ і їх відсилку Особливій нараді при МДБ СРСР”. Зверталась увага й на те, що по 137 справах, які подано Особливій нараді ще в грудні 1946 р., не було прийнято відповідних рішень. Оскільки в області в районних відділах МВС і МДБ на момент подання доповідної записки перебувало ще 1140 справ на сім'ї учасників ОУН та УПА, секретар обкому пропонував просити міністра внутрішніх справ дати вказівку начальнику обласного УМВС щодо надання допомоги органам МДБ в оформленні вказаних справ [79]. Як видно із документа, більш активне проведення виселень певною мірою стримувалося технічними можливостями відповідних органів в оформленні необхідних матеріалів. Однак це істотно не впливало на кількість осіб, на яких поширювався цей засіб.

Масштаби тогочасної депортаційної політики розкривають довідки начальника спецвідділу МВС УРСР під грифом “цілком таємно”. Так, за рішеннями Особливої наради при МВС СРСР із середини 1946 по травень 1947 р. із семи західноукраїнських областей депортовано 408 сімей учасників банд УПА, із них найбільше – 172 родини – із

Волинської області [80]. Мали місце окремі випадки повернення справ на дооформлення, але це не звільняло людей від виселення, а лише на певний час відкладало їх вивезення до Сибіру.

Владою перед багатьма мешканцями західноукраїнських сіл, чії близькі воювали в лавах УПА, у той час ставився жорсткий вибір: або видати своїх родичів, після чого їх чекали тортури, розстріли, етапування до країв із вічною мерзлотою, або самим збиратися до Сибіру. Розуміючи це, жителі окремих населених пунктів за “доброю порадю” працівників відповідних органів самі клопоталися про їх переселення до Сибіру чи Казахстану. Свідчення цього – лист міністра внутрішніх справ України Т. Строкача (від 7 червня 1947 р.) першому секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу, який супроводжував заяву мешканців тернопільських сіл Бодаки і Маніво. В колективному зверненні селян вказувалося: “Доносимо до відома МВС УРСР, що села Бодаки і Маніво бажають переселитися в східні області Сибіру на нові оселі. Причина переселення – густота населення: на одну людину припадає пересічно 0,75 сотих гектара землі”. Але вже наступне речення заяви розкривало справжню причину такого прохання до переселення в Акмолинську область або в Красноярський край: “населення не може видати зовсім органам Радянської влади бандитські сховища” [81]. Своєрідність підходу до цієї та їй подібних справ полягала в тому, що органи внутрішніх справ підказували, як і на чие ім'я потрібно було писати заяви, допомагали зробити відповідні розрахунки на потребу в транспортних засобах. Партійним керівникам залишалося лише відгукнутися на “прохання” трудящих.

4.2. Підготовка і проведення суб'єктами влади жовтневої депортаційної операції 1947 р.

Найбільш масову депортацію українців із західних областей УРСР у повоєнний період сталінський режим провів у жовтні 1947 р.

відповідно до постанови Ради міністрів СРСР № 3214-1050с від 10 вересня 1947 р. “Про виселення із західних областей УРСР членів родин оунівців” та розробленими для її виконання “Плану заходів МВС СРСР по перевезенню спецпереселенців із західних областей УРСР” та “Плану оперативних заходів по виконанню розпоряджень МВС СРСР № 38/3-7983 про відправлення 50 ешелонів спецконтингенту із західних областей України”. Посилення депортаційної політики влада пояснювала “активізацією ворожої діяльності українсько-німецьких націоналістів при проведенні обмежень куркульства і виконанням хлібозаготівель” [82], тобто необхідністю прискорення процесів колективізації західноукраїнського села. В умовах голоду 1946–1947 рр. в Україні проблеми радянзації сільського господарства західних областей республіки відчувалися керівними органами влади дуже гостро.

Для проведення цієї операції здійснено ретельну підготовку. У ряді міст регіону влада створила пункти для прийому так званого спецконтингенту (Львів, Чортків, Дрогобич, Рівне, Коломия, Ковель), сформувала оперативний штаб МВС УРСР у Львові. З початком місяця до оперативних груп МДБ на місцях були організовані конвойні війська МДБ. На західноукраїнські землі прикомандировано оперативний склад МДБ-МВС “Смерш” з інших областей. У селах розгорнули свою роботу органи залізничного МВС (10–25 чол. на село), на які за підтримки уповноважених райвідділів КДБ покладалося завдання формування списків для виселення і систематичної перевірки місць перебування осіб, котрі підлягали депортації [83]. У перших числах жовтня секретарі обкомів і начальники облвиконкомів разом зі спеціально для цього викликаними начальниками райвідділів МДБ переглянули раніше сформовані списки і склали план операції по кожному району [84]. За наполегливими проханнями секретарів обкомів затверджені МДБ плани виселення сімей оунівців збільшувались, як наприклад у Волинській області – з 2500 до 2700 сімей [85].

Уже в середині жовтня партійні органи в умовах суворой конспірації розпочали підготовку до проведення масового виселення. Детальний перелік заходів, які передували депортації, містить доповідна записка секретаря Рівненського обкому КП(б)У Гагія від 31 жовтня 1947 р. секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу. Рівненським обкомом КП(б)У разом з УМДБ 15 жовтня проведено нараду перших секретарів райкомів та начальників райвідділів МДБ із питання порядку і термінів виселення, підготовки до операції на місцях. 16 жовтня Рівненський виконком депутатів трудящих та бюро обкому прийняли постанову “Про порядок використання землі і майна, які залишилися після виселення сімей націоналістів і бандитів”. 17 жовтня в Рівненському обкомі проведено нараду відповідальних працівників, які відряджалися в райони області для надання практичної допомоги у підготовці та проведенні операції вилучення сімей бандитів, заходів, спрямованих на збереження їхнього майна, та масово-роз’яснювальної роботи серед населення про значення виселення цих сімей [86].

Начальникам райвідділів МДБ про день операції було повідомлено 17 і 18 жовтня, а секретарям райкомів КП(б)У – 18–19 жовтня. 18 жовтня райкоми партії отримали шифрограми із наказом провести наради партійно-господарського активу і відправити апаратних працівників у закріплені села. Задля конспірації весь партійно-радянський і комсомольський актив із міст і райцентрів, за винятком уповноважених обкомів КП(б)У, не був поінформований про підготовку масового виселення, а направлявся в села на декілька днів раніше для проведення поточних господарсько-політичних заходів. Про операцію вони дізналися лише за декілька годин до її початку. В цей час у населених пунктах конвойні війська зі “стрибками” проводили подвірні ревізії та опис майна селян, мотивуючи свої дії загостренням міжнародної обстановки [87].

За два дні до операції в обкомах партії відбулися наради перших секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У та начальників райвідділів

МДБ. Із 19 по 20 жовтня першими секретарями райкомів КП(б)У і начальниками райвідділів МДБ проводилася безпосередня робота, пов'язана з проведенням операції.

Для організації завантаження та охорони переселенців МВС СРСР у західні області України було направлено начальника конвойних військ МВС генерал-лейтенанта Бочкова з групою офіцерів для надання допомоги на місцях виділено більше 13 000 чол. з оперативного складу і військ МВС [88].

Уночі на 21 жовтня 1947 р. райкоми КП(б)У провели останню інструктивну нараду районного партійного та радянського активу разом з оперативним складом МДБ, після чого всі керівні кадри виїхали у відповідні села. Після прибуття в 3–5 год ранку до сіл проводилися короткі наради з раніше визначеним місцевим активом, після чого оперативний склад МДБ, радянсько-партійний актив і військові підрозділи негайно розпочинали вилучення сімей, які підлягали виселенню.

До проведення операції, окрім оперативних працівників райвідділів МДБ, солдатів-енкаведистів, “стрибків”, залучалися також партійний та радянський актив, війська МДБ і прикордонних частин МВС. Так, за підрахунками дослідника Н. Мизака у депортації лише мешканців Тернопільської області брало участь близько 50 тис. більшовицького і безпартійного активу й війська [89]. На території Станіславської області в операції були задіяні 1693 чол. оперативного складу органів МДБ/МВС і контррозвідки, більше 10 тис. чол. партійно-радянського активу, 941 боєць винищувальних батальйонів, 5841 військовослужбовець частин МДБ і прикордонних частин МВС [90]. На Волині виконавцями оперативного завдання стало майже 2000 чоловік партійно-радянського активу області [91]. Для проведення заходу мобілізувалися всі автотранспортні засоби, гужовий транспорт, засоби зв'язку.

Виселення відбувалося за постановами оперативних штабів і трійок МДБ західних областей України. Водночас депортаціями

займалися й Особливі наради, які працювали за постановами Ради Міністрів СРСР № 3214-1050 сс від 10 вересня 1947 р. і № 3728-1524 сс від 4 жовтня 1948 р. [92]. Під час проведення підготовчої роботи з оформлення матеріалів на осіб, які підлягали виселенню, робилося чимало помилок. Були випадки, коли райвідділи МДБ оформляли справи на сім'ї, члени яких служили в радянській армії, включалися до списків “мертві душі” – люди, котрі не проживали в населеному пункті [93].

У всіх населених пунктах операція розпочалася о 6 год ранку 21 жовтня і закінчилася о шістнадцятій–вісімнадцятій год того ж дня. Операція готувалася в умовах дотримання цілковитої конспірації. Однак мешканці західноукраїнських земель, маючи гіркий досвід попередніх років і знаючи порядок оформлення документів та механізм підготовки виселень (отримання органами МДБ довідок від сільрад, заповнення опитувальних листків, збільшення військових гарнізонів, подача на залізничні станції обладнаних ешелонів), здогадувалися про підготовку акції. Інформація про масове виселення стала відомою на місцях за декілька днів до депортації також завдяки поширенню підпільниками серед населення листівок із закликом “Ховайтеся, Вас будуть виселяти” та ін. [94]. Проте точна дата залишалася невідомою. Безпосередньо про виселення населення дізналося лише через годину-дві після початку діяльності спецзагонів, тому уникнути депортації, завчасно залишивши помешкання, вдалося небагатьом.

Важливим джерелом, яке висвітлює підготовку і хід жовтневої депортації 1947 р., є інформативні огляди місцевих проводів збройного підпілля ОУН-УПА. Так, наприклад, у повідомленні про вивезення населення Борщівського району вказується на використовувані владою тактичні засоби проведення акції: “Головною ціллю МГБ був вивіз родин на Сибір. Перед вивезенням конвойні війська діяли разом з “стрибками”, зосереджуючи всю свою увагу у боротьбі з повстан-

цями, щоб притупити чуйність серед населення. Головним їхнім методом були засідки, ходіння по селі і вислуховування та роблення ревізій. Робили рівно ж перевірку лісів у числі 60 осіб. Перед вивозом конвойні війська перевіряли людей, чи ночують дома та списували їхнє майно. Це вони робили обережно, пускаючи різні поголоски. Говорили, що буде мобілізація, тому є наказ, щоб реєструвати майно. Вночі 20 жовтня уся адміністрація і всі військові були в районі і насильним способом забрали людей на Сибір. В першу чергу вивозили родини підпільників. По селах декотрі родини залишили з метою погодження їх співпраці з МГБ” [95].

Детальну інформацію про жовтневу депортаційну акцію на Чернівецьчині містив звіт регіонального проводу ОУН (липень 1948 р.). “Від 21 до 22 жовтня 1947 р. більшовики зробили масові вивози людей на Сибір: найбільший вивоз відбувся в Заставнянському районі. Кілька днів перед вивозом більшовики зробили відповідну підготовку до цього і до сіл, з яких мали вивозити людей, прибуло по групі війська, нібито для перевірки хлібоздачі. В с. Доронівці Заставнянського р-ну на 10.10.47 прибуло 6 чол. з капітаном, що прилучилися до групи лейтенанта Шлідова, яка в цьому селі перебувала. Так само і до групи л-нта Ведерникова прибуло ще 6 солдатів, які знаходились у с. Врідек Заставнянського р-ну. До всіх інших сіл день або два перед вивозом прибуло 7–9 солдат із точно визначеним завданням познайомитись з положенням і ситуацією господарки і сім’ї, особи, призначеної до вивозу. Наприклад, 20.10.47 ранком до с. Хрещатик Заставнянського р-ну прибуло 6 солдат і один майор. До вечора вони по двох ходили з десятником, перевіряли квитанції на хлібоздачі. Біля 12 год. ночі майор по телефону визвав істребителей із с. Репушниці та Колінківці коло 30 чол. до с. Хрещатик. Людей, зібраних для виселення, транспортували одних автомашинами, а других фірами до райцентрів. На станції в Лужанах Кіцманського р-ну всіх таких людей випхали в товарні вагони, які були так надмірно

переповнені, що люди лазили одні поверх других. У вагонах не вистачало повітря для дихання і людей охоплювала страшна спрага. Замкнені люди в вагонах плачучи просили тих, що стояли на станції, подати через ґрати хоч крихітку води або снігу. З браку повітря і води багато слабосильних стариків і людей подушилились в вагонах. Вивезені люди це ті, що чим будь помагали повстанцям, прихильники нашого руху, родини заарештованих за політичну діяльність і члени родин та сім’ї підпільників” [96].

Виселення сімей супроводжувалося ретельними обшуками, описом конфіскованого майна. У доповідних записках секретарів обкомів про хід виселення вказувалися всі випадки виявлення схронів, вилучення зброї, націоналістичної літератури й антирадянських листівок, полонення учасників підпілля, ліквідації “бандитів” [97].

Транспортування депортованих на залізничні станції з окремих населених пунктів затримувалося у зв’язку з хурделицею, сніговими заметами. Так, на початок операції на всій території Тернопільської області, особливо в її гірських районах (Кутському, Косовському, Яблонівському, Яремчанському та ін.) снігове покриття досягало 0,5–2 м, пошкодження зазнав телефонний зв’язок із 14 районами області. Погодні умови не лише паралізували рух автотранспорту, але утруднювали навіть пішохідний рух. У таких районах шлях спецзагонам прокладали танки, бронетехніка. З цієї ж причини в інших областях використовувався переважно гужовий транспорт, а виділений автотранспорт – лише частково. Але, як зазначалося в доповідній записці секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Слоня Л. Кагановичу, “в такій складній і важкій обстановці партійні організації і органи МДБ проявили більшовицьку організованість і наполегливість у справі виконання поставленого завдання. Партійно-радянський актив, оперативний склад органів МДБ-МВС, війська і бійці місцевих формувань, усвідомлюючи всю відповідальність і важливість заходу, який проводився, виявили багато ініціативи і винахідливості, успішно

Надольський Й. Е. *Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.)*

і своєчасно завершили розпочату операцію” [98]. У Чернівецькій області у зв’язку з несприятливими погодними умовами операція затягнулася до 23 жовтня [99].

У спогадах безпосередніх учасників тих подій зафіксувалися “цілі валки людей, що їх вели і везли фірами, неможливо було слухати голосіння жінок, плачу дітей, криків конвоїрів, гавкоту собак” [100]. Під час завантаження людей в ешелони, яке відбувалося в умовах їх великої концентрації на станціях, мали місце спроби втечі. Однак оперативно приймалися заходи для розшуку втікачів [101].

Про те, яких страждань зазнали мешканці західної України під час депортації, свідчать численні спогади жителів краю: “А холод був страшний... На Покрови в сорок сьомому році той сніг як зачав падати, мороз... У вагонах всі стіни обмерзли ледом. По дорозі так викидали старших людей і дітей по ровах, що ніхто й не знає, де їх кісточки. А часто просто пси їх розтягали. Воду давали з якимись черваками, брудну... Люди ніяких не мали санітарних умов...” [102]. “Вдосвіта 21 жовтня 1947 року, – згадує М. Т. Гуц із с. Грушвиця Рівненської області, – загнукали у двері. Привезли на станцію в Мізочі. Запхнули в товарні вагони з триповерховими нарами та вузьким проходом між ними. До полудня вагон був забитий людьми з навколишніх сіл, в основному це були жінки з малими дітьми та люди похилого віку. Крик, плач, стогін. Уночі нас повезли. Подорож до Уралу зайняла місяць. Везли ночами, вдень вагони стояли у тупиках. Воду приносили дуже рідко, зо два рази в день давали якусь юшку і тухлу рибу. Люди почали хворіти, особливо діти. Привезли нас на шахти в Молотовську обл. станція Баская” [103].

У своїх доповідних записках секретарі обкомів відзначали загалом позитивне реагування місцевого населення на масову депортацію [104]. Зрозуміло, що писати про масовий страх як справжню реакцію на дії влади в той час було не прийнято. Однак у документах наводилися й заяви окремих мешканців, які, без сумніву, озвучували думки багатьох жителів західноукраїнських областей. Так, енергетик

електростанції м. Дрогобич Волярський у розмові з механіком Олейниковим з питання про виселення заявив: “Скільки я прожив на світі, а такої влади ще не бачив. Це не люди, а варвари. Не розбираючись хапають дітей, жінок, стариків і, не дивлячись на зиму, вивозять до Сибіру. Але нічого, це їм так не пройде. Ми не одинокі, з нами Америка”. “Нехай не радіють росіяни і всі східняки. Сьогодні виселяють нас, а завтра будуть виселяти їх,” – таку думку висловила мешканка Дрогобича К. Федяк [105]. Непокоїло органи влади й поширення чуток про те, що у відповідь на виселення активізуються терористичні дії боївків ОУН-УПА [106], що “більшовики вивозять ненадійні сім’ї, оскільки незабаром буде війна з Англією та Америкою і вони намагаються забезпечити собі надійні тили” [107].

Під час виселення непоодинокими були випадки спротиву, не лише словесного, але й фізичного. У с. Новий Двір Рівненської області підпільники обстріляли солдатів військ МДБ. У Гошанському районі цієї ж області наступного дня комендант ОУН Пилипчик за псевдо “Карпо” з обрізу стріляв у дружину особи, яка надавала інформацію працівникам райвідділу МДБ [108]. Дві гранати було кинуту у співробітників, які прийшли вилучати сім’ю Нишуків в с. Данильче Рогатинського району Станіславської області. У момент виселення за завданням підпільників у селах Тенетники і Чернийів Рогатинського району цієї ж області було зроблено по декілька ударів у церковні дзвони, після чого на збірні пункти зійшлася частина мешканців сіл, котрі намагалися перешкодити виселенню. Тому під час проведення операції спецзагонам доводилося ще й долати такі і їм подібні виступи. Але за існуючої нерівності сил вияви опору істотно не вплинули на кінцеві результати депортаційної акції.

Найбільше українців депортували із Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей. В інформації секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу “Про наслідки операції по виселенню сімей оунівців з території Волинської області” від 30 жовтня 1947 р., підписаній секретарем Волинського обкому партії І. Профатіловим,

значалося, що в результаті проведеної 21 жовтня 1947 р. операції, з території області при плані 2700 виселено 2716 сімей, загальна кількість – 8938 осіб, із них чоловіків – 1927, жінок – 4221, дітей – 2790 [109]. Затверджені плани намагалися перевиконати й керівники інших областей. Репресій знову зазнали не лише учасники боївко ОУН-УПА та члени їхніх сімей, а й сім'ї загиблих підпільників, родини тих, хто перебував на нелегальному становищі. Так, у доповідній записці секретаря Чернівецького обкому КП(б)У В. Вовка Л. Кагановичу вказувалося на виселення 480 сімей засуджених, 104 сім'ї вбитих і 32 родини, члени яких перебували в “бандах ОУН”. Абсолютна більшість сімей виселялася з населених пунктів, які, на думку керівництва, були “найбільш вражені активними зв'язками з діючими в районах цих сіл бандитами ОУН”. У кожному з таких сіл виселялося від 10 до 20 сімей [110]. Постраждали десятки тисяч людей, звинувачених у підтримці антирадянського підпілля, так званих бандпособників.

Соціальний склад депортованих був неоднорідним. Так, звітуючись секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу про проведення акції у Дрогобицькій і Рівненській областях, секретарі обкому партії Горобець та Гапій навели такі показники (табл. 4.2) [111].

Таблиця 4.2

Соціальний склад депортованих у 1947 р.

Соціальна належність	Дрогобицька область		Рівненська область	
	сімей	осіб	сімей	осіб
Куркулів	432	1459	198	614
Середняків	3146	10 182	2861	8385
Бідняків	792	2458	717	2425
Колгоспників	6	20	19	54
Службовців	53	156	34	86
Робітників	78	99	–	–
Усього	4559	14 486	3829	12 054

Із наведених даних видно, що депортації зазнали в переважній більшості середняцькі господарства. Руйнування у такий спосіб основи тогочасної соціальної структури досить швидко далось взнаки в економічному розвитку регіону.

Доповідаючи 29 жовтня 1947 р. Л. Берії про проведenu роботу щодо виконання постанови Ради міністрів СРСР від 10 вересня того ж року про виселення сімей активних націоналістів і бандитів міністр внутрішніх справ СРСР, С. Круглов указав на результати масової репресивної акції: направлення 20 000 сімей на роботу у вугільну промисловість східних районів СРСР та 5 тис. сімей в Омську область для працевлаштування на промислових підприємствах й у сільському господарстві.

Таблиця 4.3

Місяця розселення депортованих у жовтні 1947 р. [112]

Назва	Планувалося виселити (сімей)	Виселено (сімей)	Виселено (осіб)
Комбінат “Кузбасвугілля”	10 000	10 273	30 251
Комбінат “Челябінськвугілля”	3000	3728	10 495
Комбінат “Молотоввугілля”	2000	1743	4976
Комбінат “Карагандавугілля”	3000	3143	8191
Комбінат “Східсибвугілля”	1500	1834	5203
Підприємства вугільної промисловості Красноярського краю	500	659	1698
Омська область	5000	5 302	15 378

У доповідній записці вказувалося на використання для переселення 44 000 залізничних вагонів, організацію пунктів харчування на шляху руху ешелонів, виділення для їх супроводу 1250 бійців і офіцерів конвойних військ (кожен ешелон до місця призначення супроводжувався начальником ешелону з числа офіцерів МВС) та незадовільну підготовку на місцях житлових приміщень для спецпереселенців. У пункти прибуття ешелонів направлялися групи оперативних працівників для організації прийому переселенців і прийняття необхідних заходів щодо забезпечення відповідного режиму в місцях їх розселення [113].

На середину листопада 1947 р., за даними заступника начальника відділу спецпоселень НКВС СРСР Узлікова, із Західної України прибуло 48 ешелонів оунівців із сім'ями: у Кемеровську область – 10 316 сімей оунівців та членів їхніх сімей (30 288 чол.), до Челябінської, відповідно, – 2433 (7183), Карагандинської – 3055 (8182), Омської – 5264 (15 202), у Красноярський край – 659 (1191), Молотовської – 8261 чол., Іркутської й Читинської – 409 чол., загалом – 25 875 сімей (74 898 чол.). Загальна кількість оунівців із західних областей України становила на середину грудня 1947 р. 76 190 чол. [114].

У місцях розселення особливо важким було становище сімей, які не мали у своєму складі працездатних членів. Уже 28 листопада 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов після проведення перевірки серед спецпереселенців із західних областей України констатував крайню потребу 3536 таких сімей (7186 чол.) у допомозі продовольством, одягом і взуттям. У зв'язку з цим визнавалася необхідність надання вказаним родинам упродовж грудня 1947 – першого кварталу 1948 р. безвідплатної допомоги з розрахунку в день на одну людину: борошна – 150 г, крупи – 50 г, солі – 15 г, цукру (лише дітям) – 15 г. Передбачалася видача за готівковий розрахунок одягу та взуття. Перед радянськими органами на місцях висувалося завдання чимскорішого працевлаштування вказаних сімей у колгоспах, радгоспах, промислових артілях, підсобних підприємствах [115].

Про нелюдські умови проживання на спецпоселенні депортовані в жовтні 1947 р. згадують у своїх спогадах. “Поселили нас у нові холодні будиночки, що будували наші земляки-в'язні, що були відгороджені колючим дротом. Сім родин із наших Делятинців (Івано-Франківської обл.) розмістились на нарах в одному двокімнатному будинку. Працездатним наказали збиратися в комендатурі, яка знаходилася на відстані 2 км. На машинах їх везли на будову, а назад їм доводилось добиратися пішки 7 км. Платили ж стільки, що вистачало лише з'їсти раз на день кусень хліба” [116].

“Коли вже нас привезли в ті бараки, то так було: десь три метри в землі і над тим тільки дашок. Але перед тим нас загнали в ту «прожарку» і нас «прожарили», як кажуть. Люди лишились голими, роззутими. Всього полетіло в людей. І вони загнали нас у той барак. В чотирнадцять років уже виписували в шахти дітей на роботу. То було так, що кожного дня десь хоронили”, – розповідає Я. Грендиш, наукова співробітниця Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України у Львові [117].

Мешканка с. Грушвиця Рівненської обл. М. Т. Гуц свідчить: “Привезли нас на шахти в Молотовську область, станція Баская. Поселили у двоповерховий барак, під стінами якого стояли залізні ліжка. Старі й малі вантажили мокре вугілля на платформи. Ми не мали права виїжджати за межі цього поселення, щопонеділка мусили відмічатися в комендатурі особисто” [118].

Про загальні масштаби жовтневої депортаційної акції дає уявлення спеціальна довідка МВС УРСР від 23 листопада 1948 р. за підписом начальника першого спецвідділу МВС УРСР підполковника Смирнова. У ній зазначалося, що із семи західних областей України було вивезено 26 332 сім'ї, або 77 791 особа, із них 18 866 чоловіків, 35 441 жінка, 22 279 дітей. З областей, відповідно, виселення зазнали такі категорії (табл. 4.4) [119].

Таблиця 4.4

Кількість виселених органами МДБ у жовтні 1947 р.

№ з/п	Назва області	Кількість сімей	Кількість чоловік
1	Львівська	5223	15 920
2	Тернопільська	5001	13 508
3	Станіславська	4512	11 883
4	Дрогобицька	4504	14 456
5	Рівненська	3768	11 347
6	Волинська	2711	9050
7	Чернівецька	613	1627
Усього		26 332	77 791

Станом на 1 жовтня 1948 р. контингент спецпоселенців-“оунівців”, як він називався на той час у документах міністерства внутрішніх справ, налічував 95 584 особи, або приблизно 4,3 % усіх виселенців-спецпоселенців, які перебували на обліку спецпоселень МВС-УМВС у республіках, краях і областях. Це були люди, виселені із західних областей України впродовж 1944–1947 рр. [120].

Після депортації відповідна робота була проведена радянськими та партійними органами у всіх населених пунктах, на які була поширена операція виселення. Активістами організувалися збори і наради селян, на яких населенню роз’яснювалися мотиви акції. Серед головних причин називалися збройна й ідеологічна боротьба з новою владою, яка, за тогочасною термінологією, кваліфікувалася як “бандитизм”, “бандпособництво”, “український націоналізм”.

Масова депортація 1947 р. стала дієвим засобом тиску на західноукраїнське селянство у справі створення колгоспів. Так, у день виселення за “власним бажанням” ініціювали створення колективних господарств у селах Варвулинці Товстенського (80 господарств), Добровляни Залещицького (70), Жизномир Бучацького (54), Кудобинці Зборівського (96) районів Тернопільської області [121]. Того ж дня

обрані голови колгоспів зі списками і заявами селян звернулися в місцеві органи влади для реєстрації статутів сільськогосподарських артелей. Усього з 21 по 28 жовтня в селах Тернопільської області було організовано 18 нових колгоспів, до вже діючих подано 543 заяви. За третю декаду жовтня у Станіславській області до колгоспів вступило 350 селянських господарств, створено п’ять нових колгоспів [122].

Після виселення тисяч родин місцевими органами партії також відзначалося посилення податкової дисципліни з боку селян. У день депортації в с. Пілатковець Скала-Подольського району селяни здали фінагенту 11 тис. крб сільгосподатку. В с. Великі Борки лише за один день селяни сплатили 16 тис. крб податку [123]. Упродовж трьох днів мешканці с. Задубравці Снятинського району Станіславської області виконали 60 % плану здачі картоплі [124]. У багатьох селах збільшилася здача державі молока, м’яса й інших продуктів.

Після проведення операції із виселення місцевим органам влади стало легше збирати збори селян. Якщо до жовтневого виселення в більшості сіл на збори з’являлося незначна кількість мешканців, то після вивезення тисяч родин збори почали скликатися швидко і на них приходили практично всі селяни.

По завершенні операції перед партійними організаціями й органами МДБ поставлено завдання максимально використати проведений захід для посилення політичної роботи із “викорінення ворожого впливу на населення, чимшвидшого завершення ліквідації решток бандитизму” [125].

Наведені факти доводять, що жоден із засобів репресивної політики, використовуваної радянською владою для вирішення внутрішньополітичних завдань, не міг зрівнятися за своєю дієвістю на масову свідомість із насильницькими депортаціями до Сибіру цілих родин.

Вилучення майна репресованих проводилося відповідно до Постанови Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 15 жовтня 1947 р. [126].

Для надання практичної допомоги із її виконання в області відряджались уповноважені Ради міністрів УРСР й ЦК КП(б)У. Конфіскації підлягало все рухоме і нерухоме майно виселенців. Його вартість була значною, оскільки основну масу депортованих складали заможні господарі-середняки. Так, у 4575 родин, виселених зі Станіславської області, було вилучено 4323 га землі, 3123 житлових будинків, 3408 господарських будівель, 3872 голів великої рогатої худоби, 848 коней, 729 голів свиней, різноманітний сільськогосподарський інвентар, фураж, зерно, картопля та овочі, речі домашнього вжитку на суму 144 335 крб й ін. [127].

Житлові будинки, які раніше належали депортованим, передавалися під сільради і для потреб колгоспів. Вони перетворювалися в соціально-культурні заклади – клуби, хати-читальні, дитячі садочки, медпункти, школи, сільпо, зооветпункти. Передбачався і можливий порядок їх передачі або продажу бідняцько-середняцьким сім'ям, які постраждали від “націоналістів”, інвалідам Вітчизняної війни. Такі будинки також продавалися переселенцям із Польщі [128]. За зверненнями селян у райкоми партії або райвиконкоми худоба, коні, реманент передавалися в колгоспи.

Відповідно до рішення Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 26 жовтня 1947 р. (№ ПБ-148/14-3), після проведення операції із виселення учасників оунівського підпілля органами МВС у західних областях України була організована охорона майна депортованих. Із цією метою в кожен населений пункт призначені коменданти, які несли охорону, а також відповідальні уповноважені УМВС із завданням контролю за роботою комендантів. Загалом органами МВС було залучено 2337 чол. офіцерського й оперативного складу, міліції, 1537 чол. рядових і 2820 чол. із бригад охорони громадського порядку [129]. Потреба в охороні виникла у зв'язку з масовими випадками привласнення залишеного майна працівниками, які проводили депортацію, іншими зловживаннями. У доповідній записці Л. Кагановичу

від 10 листопада 1947 р. міністром внутрішніх справ УРСР Т. Строкачем наведено десятки таких випадків розкрадання майна виселених осіб (свиней, картоплі, зерна, корів і т. д.), які були виявлені у Волинській, Рівненській, Львівській областях [130].

На фактичне привласнення майна депортованих представниками каральних органів зверталась увага і в інформаційних звітах регіональних проводів ОУН. “Після вивозів большевицької адміністративні районні і сільські органи почали розпоряджуватися майном вивезених людей. До сіл як Кадебінці, Деренівці, Брідон, Мосурінна, Хрещатик Заставнянського р-ну, де було виселених більше число людей, явилось по 3–4 уповноважені з району, що нібито в спілці з головою сільради і бухгалтером кооперативи перевели все майно в колгоспну власність. Це тільки формально. Фактично колгоспам передано останки, а все цінніше свині, зерно і хатні речі присвоїли собі уповноважені, що вони оцінили все майно кожного виселеного господаря не більш як 1000–1600 крб. У той час, коли по державних цінах лише рухоме майно виселенців дуже часто виносило не менше як на 10 тис. крб” [131].

Масові виселення родин українських націоналістів до Сибіру восени 1947 р. значною мірою підірвали соціальну і матеріальну базу тих, хто зі зброєю в руках продовжував боротьбу проти більшовицької влади. Втратили вони також і моральну підтримку з боку цих людей.

4.3. Реалізація сталінської депортаційної політики в 1948–1953 рр.

Депортаційна політика в регіоні продовжувала тісно пов'язуватися з процесом колективізації сільського господарства, який здійснювався силовими методами і супроводжувався репресіями щодо значної частини населення. За допомогою колективізації сталінський

режим прагнув остаточно утвердити в західних областях України тоталітарну систему управління суспільством, підірвати соціально-економічну основу ОУН-УПА, отримувати від колгоспів кошти для промислового і культурного розвитку, перетворити селян у джерело дешевої робочої сили. Однак розгорнути суцільну колективізацію західноукраїнського села радянській владі у перші повоєнні роки не вдалося. Незважаючи на широку пропагандистську роботу, гучні обіцянки властей забезпечити селянству за допомогою колгоспного ладу заможне життя, мешканці західноукраїнських сіл не поспішали записуватися до колгоспів. Навпаки, селянство чинило опір насильницькому насадженню колгоспного ладу. Активна протидія селянства виявлялась у його вступі в УПА і підпілля ОУН, у постачанні їх продуктами та інформацією. Відчайдушний опір селянства утвердженню колгоспного ладу спирався на активну підтримку збройних формувань ОУН-УПА, які, за узагальнюючими даними, з 1944 по 1953 р. здійснили 1004 підпали колгоспного та радгоспного майна [132], численні збройні акції.

Відмова значної частини селянства західних областей вступати до насильницьки створюваних колгоспів засвідчувала, що Західна Україна не підкорилася більшовицькій владі. На початку 1948 р. незадовільне ведення партійними органами західних областей України роботи щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів констатував ЦК КП(б)У [133]. Для придушення опору населення регіону і форсованого проведення колективізації радянські державні й партійні органи спільно з каральним апаратом тоталітарного режиму вдалися до широкомасштабних репресивних акцій. Оскільки у краї не вщухала боротьба проти українського збройного підпілля, найменше невдоволення селян кваліфікувалося радянською владою як прояв “українського буржуазного націоналізму” та бандпособництво. Питання про використання економічних важелів (підвищення матеріальної зацікавленості, встановлення оптимальних темпів колективі-

зації і т. п.) не піднімалося, адже ще в 20–30-х рр. надзвичайні заходи були визнані дієвими й результативними. Репресивна політика слугувала засобом залякування селян, це була також спроба подолати відставання сільського господарства воєнно-натискними методами. Представники влади вдавалися до примусу, погроз, залякування, шантажу, провокацій. Активно використовувалася з цією метою і депортаційна політика. Щоб “стимулювати працю українського селянства”, Рада міністрів СРСР з ініціативи керівників України прийняла укази № 446 від 21 лютого і № 1841-730 с від 2 червня 1948 р. про виселення з усіх республік, у тому числі Української РСР осіб, які злісно ухилялися від трудової діяльності у сільському господарстві й вели антигромадський, паразитичний спосіб життя [134].

Ці документи стосувалися колгоспників, які не виробляли мінімуму трудоднів, а також мешканців села, котрі не були членами колгоспу, але вели паразитичний спосіб життя. У першому випадку скликалися збори колгоспників, у другому – загальні збори села, які виносили “вирок” про виселення. За невиконання обов’язкового мінімуму трудоднів колгоспники виселялися терміном на вісім років. Для початку в кожному районі вибирали кілька сіл, де було більше відстаючих колгоспників і де краще працювали партійні організації. У перших зборах колгоспників брали участь керівні працівники областей, району. Спочатку, як правило, заслуховувалася доповідь голови колгоспу “Про стан трудової дисципліни в колгоспі”, після чого представник від області чи району зачитував указ Президії Верховної Ради СРСР, і потім розпочиналося його обговорення. Кандидатури, що пропонувалися до виселення, попередньо обговорювалися в райкомах партії і райвиконкомах, погоджувалися з керівництвом області. Рішення про виселення, або “громадський приговор”, як воно називалося в документах того часу, приймалося відкритим голосуванням присутніх на зборах й затверджувалися районними органами влади [135]. Точних рекомендацій про кількість

людей, які підлягали виселенню, з центру не надходили: в окремому колгоспі могли виселити 2–3 особи, а то й більше. Навіть тоді, коли сільські комуністи нікого не пропонували на виселення, коли “актив виявлявся пасивним”, загальні збори селян під тиском представників з району “з успіхом проводили кандидатури так званих «указників»”.

У квітні 1948 р. на територію Карело-Фінської РСР, як зазначав у доповідній записці міністр внутрішніх справ республіки Серебряков, прибули ешелони 97484, 97485 та ін. з України. У них було 1852 спецпоселенців-“указників”: чоловіків – 923, жінок – 929 [136]. На 30 серпня 1948 р. з України виселено 8670 чол. [137]. Виселення цієї категорії осіб продовжувалось і в наступні роки.

Посилити тиск на селян змусила місцеві органи влади міжобласна нарада партійних працівників, проведена з ініціативи ЦК КП(б)У 30–31 березня 1949 р. у Львові. На ній партійні організації Львівської, Станіславської, Тернопільської і Рівненської областей були гостро розкритиковані за повільні темпи колективізації. Реакцією на критику стало виселення у віддалені райони країни протягом 1949 р. 924 селянські сім’ї із Львівської, 610 – із Станіславської областей [138].

У зв’язку з масовими виселеннями селян у спеціальних відозвах українських повстанців зазначалося: “Щоб зламати Ваш одностайний спротив і загнати Вас у колгоспне ярмо, сталінські злочинці залякують Вас вивозом на Сибір. Не піддавайтеся цим залякуванням! Пам’ятайте, що від Сибіру колгосп не врятує. Кого ворог призначив на Сибір, той поїде навіть тоді, коли вступить до колгоспу. Хіба ж зі Східної України мало вивезено на Сибір, хоч там і є колгоспи? Ви боїтеся, щоб не вмирати на Сибірі від голоду і холоду. Але не забувайте про те, що, як вступите до колгоспу, Ви будете вмирати від голоду і тут. Усіх не вивезуть! Селяни! Не вступайте до колгоспів, хоч би як скаженів і що не робив би ворог! Знайте одно: Сибір, – це каторга і голод для частини людей, колгоспи – це каторга, голод і смерть для всіх!” [139].

Окремо підпільники зверталися “до насильно вивожуваних на Сибір і на большевицькі каторжні роботи,” закликаючи їх: “не давайте ловити себе й виарештовувати! Якщо сподівається вивозу – тікайте й у всілякий спосіб скривайтеся! Не залишайте ворогові свого майна!” [140].

Окрім масових депортацій, які насамперед впливали на зростання контингенту спецпоселенців, до східних районів РРФСР безперервно прибували дрібні групи оунівців. Їх виселення в Якутську, Іркутську, Томську області відбувалося згідно з постановою Ради міністрів СРСР № 3728-1524 сс (від 4 жовтня 1948 р.) про виселення в порядку “ответных мер” членів сімей оунівців та активних бандитів і відповідним наказом МВС СРСР № 001396 (від 23 листопада 1948 р.) [141]. Так, у січні 1949 р. начальник управління НКВС по Томській області Смишляєв доповідав В. В. Шияну (відділ спецпоселень НКВС СРСР), що в краї прийнято на розселення 16 сімей (86 чол.) оунівців з Яворівського району Львівської області [142].

Систематичне виселення із західних областей України невеликих груп сімей підпільників використовувалося владою як дієвий засіб-відповідь на чисельні “бандпрояви” на місцях. У довідках, складених секретарем Львівського обкому КП(б)У В. Ковалем, до останніх було віднесено підпали колгоспних стодол, контор, вбивства голів колгоспів, сільрад, десятників, місцевих жителів. Після кожного з таких випадків на виселення оформлялося від трьох до 18 сімей. В особливих випадках, якими були, наприклад спіяння 281 стовпа телеграфного зв’язку у Краковецькому районі, схід із рейок товарного поїзда на перегоні Ожидів – Красне, на виселення було оформлено по 40 сімей [143]. У Тернопільській області, наприклад, за вбивство директора школи Щербакова у Гермаківці в листопаді 1949 р. виселили вісім сімей, за вбивство вчителя Лопати у Ніврі 11 квітня 1950 р. – 11 сімей, за підпал клубу і магазину в Турильчі 27 квітня 1950 р. – 18 сімей, за вбивство в Іванкові оперуповноваженого Поленичка 3 липня 1950 р. –

18 сімей [144]. До затримок виселень людей призводило обмеження місць на пересильних пунктах.

Таблиця 4.5

Кількість виселень у відповідь на “бандпрояви” по Львівській області (березень–червень 1949 р.) [145]

За період	“Бандпрояви”	Виселено сімей
З 1 березня по 20 квітня	32	172
З 20 квітня по 1 червня	31	247
З 1 червня по 1 липня	21	130

Групи оунівців прибували у східні райони РРФСР безперервно. За даними начальника управління НКВС Амурської області Жалибіна, 4 серпня в область прибуло 97 сімей (448 чол.) оунівців, які направлялися в селище Тинда Джелтулакського району. У вересні додатково доставлено 1236 оунівців. У жовтні прибула чергова партія із 350 сімей (1236 чол.) із Рівненської, Станіславської і Львівської областей. Їх розподілили по п’яти районах на підприємствах “Амур-золото”. 3696 осіб (дітей 1180) було розміщено в Хабаровському краї для роботи на підприємствах лісової промисловості [146].

Водночас до Чити доставили на поселення 1007 оунівців, яких направили на золотодобувні роботи. У середині листопада прибув новий ешелон із 235 поселенцями на комбінат “Баргузинзолото”. Однак на підприємстві не підготувалися до того, щоб хоч якось їх розмістити. За повідомленням заступник міністра внутрішніх справ Бурят-Монгольської АРСР підполковника Очирова у листі до В. В. Шияна: “не було ні кімнат для житла, ні пункту охорони здоров’я”. Уже до середини грудня 50 осіб захворіли на тиф [147]. Аналогічними були умови проживання і в інших районах поселення оунівців. У зв’язку з недостатністю приміщень середня забезпеченість житловою площею складала 1–1,5 м² [148].

У 1948 р. Радою міністрів СРСР було прийнято спеціальну постанову № 13-161сс про “зачищення” європейської частини РРФСР від

депортованих й перевезення їх у райони основного проживання. Так, наприклад, до середини 40-х рр. із 100 300 депортованих “оунівців” були визначені на проживання в Архангельській області 4163 чол. (1745 сімей); у Комі АРСР – 3188 чол. (1324 сімей); у Молотовській області – 1132 чол. (426 сімей) [149].

До кінця 40-х рр. на території республік, країв та областей Російської Федерації розселено “оунівців”: у Красноярському краї – 6675 чол., в Амурській області – 4464, Вологодській – 842, Іркутській – 8949, Кіровській – 1930, Молотовській – 10 275, Новосибірській – 234, Томській – 983, Тюменській – 189, Челябінській – 274, Читинській – 2546, у Хабаровському краї – 5084 осіб [150]. Станом на 15 липня 1949 р. усього контингент “оунівців” налічував 95 552 особи, у тому числі 22 569 чоловіків, 48 583 жінок і 24 400 дітей. Вони склали 20,8 % усіх спецпоселенців, виселених на конкретні терміни [151].

Найбільша кількість працездатних оунівців за матеріалами 1949 р. використовувалася на роботах у вугільній (24 216 чол.), лісовій і паперовій промисловості (7130 чол.), на місцевих підприємствах (1340) та в закладах міністерства промбудматеріалів (1233) [152]. Працівники Відділу спецпоселень МВС СРСР і його відділень на місцях для власного внутрішнього користування з’ясували освітній рівень дорослих (старше 17 років) спецпоселенців. Серед оунівців особи з нижчою освітою склали 73,53 %, неграмотні – відповідно 24,6 % [153].

Про масштаби повоєнних депортацій також свідчать дані про функціонування на території західних областей України дев’яти збірних пунктів для прийому оунівських сімей, які підлягали виселенню. Вони були створені в січні 1949 р. й одночасно могли приймати 10 550 чол. Як доповідав секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач, із часу організації таких збірних пунктів до червня 1950 р. вони прийняли 14 786 оунівських сімей у складі 51 060 чол. У місця спецпоселень за півтора року із

них відправлено 12 280 родин, або 41 898 чол. Значну частку депортованих у місця спецпоселень складали недієздатні особи. У складі всіх виселених рахувалося 2501 чоловіків віком більше 55 років, 4320 жінок старших 50 років, 12 174 дітей до 16-річного віку. Тобто недієздатні особи – 18 995 чол., складали 45,3 % загальної кількості виселених [154].

Більшість сімей перебувала на таких збірних пунктах із порушенням установленого 25-денного терміну утримання, чекаючи відправлення два і більше місяців. Перевантаження пунктів призводило до поширення інфекційних захворювань, особливо серед дітей виселенців. Однак не це турбувало організаторів депортацій, а випадки неомотивованого звільнення зі збірних пунктів родин, які утримувалися тут досить довго.

Питання про виселення із західних областей України родин оунівців продовжували розглядатися на республіканському рівні і на початку 1950 р. 27 квітня політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про підготовку документів щодо виселення родин оунівців і зміну існуючого порядку комплектування груп охорони громадського порядку”. У документі визнавалася необхідність подання до 5 травня на розгляд політбюро пропозицій щодо “подальших завдань партійних організацій у зв’язку із заходами по виселенню бандпособників із західних областей УРСР і зміни існуючого громадського порядку” [155]. Станом на початок 1950 р. чисельність оунівців, виселених на спепоселення, досягла 171,5 тис. осіб [156].

У відповідь на проведення радянською владою депортаційної політики українськими підпільниками здійснювались акції тиску або й фізичного знищення безпосередніх виконавців злочинних наказів. Персонально на адресу таких людей, зокрема російської національності, надходили звернення такого змісту: “Громадянинові ... Ви, як росіянин, являєтесь знаряддям московсько-більшевицького імперіалізму в Україні. При Вашій і Вам подібних московських імперіалістів

співдії, сталінські верховоди завдали українському народові величезної шкоди і величезних втрат та продовжують завдавати їх і сьогодні. Найважчим злочином сталінської кліки, це фізичне винищення українського народу, що здійснюється такими варварськими методами, як вбивства, морди, вивози, влаштування масових голодів. Одним із таких засобів був улаштований в жовтні 1947 р. масовий насильний вивіз українського населення в пустині Казахстану і тайги Сибіру в жахливі умовини каторги. Відомо нам, що Ви і Вам подібні брали безпосередню чи посередню участь у цьому вивозі. Щоб унеможливити Вашу дальшу злочинну діяльність супроти українського народу, взиваємо Вас в найкоротшому часі покинути теперішнє місце проживання і виїхати поза межі України. Невиконання цього змусить нас покарати Вас смертю! Дня, ... 1950 р. Українські Повстанці” [157]. Як видно з документа, масові виселення цілком виправдано визнавалися одним із найбільш важких злочинів тоталітарного режиму на західноукраїнських землях.

У відповідь на дії спецорганів із виселення родин підпільники чинили збройний опір. Наприклад, у спецповідомленні заступника начальника внутрішніх військ МДБ Українського округу полковника Яхимовича міністру держбезпеки УРСР Ковальчуку (5 червня 1950 р.) зазначалися обставини загибелі сержанта Азиркіна. Під час виконання оперативного завдання райвідділу МДБ Деражнянського району Рівненської області із виселення бандитів і бандпособників із с. Тростянець Азиркін був убитий автоматною чергою біля одного з будинків, господарі якого підлягали виселенню. У зв’язку з цим у документі констатовалося халатне ставлення до виконання поставленого завдання [158].

Паралельно із депортацією оунівців радянською владою в умовах реалізації на західноукраїнських землях політики суцільної колективізації до категорії осіб, які підлягали виселенню, віднесено й куркулів. Вони не лише підтримували українське підпілля, але й своїм

небажанням вступати до колгоспів перешкоджали активним процесам радянської регіону. В їх особі влада вбачала основну перешкоду проведенню своєї насильницької політики на селі. У зв'язку з цим республіканськими керівниками визнано доцільним звернутися до вже апробованого методу тиску на місцеве селянство, використати виселення для збільшення показників вступу населення до колективних господарств. Прикладом такого підходу до вирішення проблеми стала поїздка М. Хрущова в грудні 1949 р. до Львівської області. Відвідавши с. Добросин, у якому, незважаючи на всі зусилля місцевої влади, колгосп так і не був створений, М. Хрущов “зі всією гостротою поставив питання перед селянами цього села: або поступати в колгосп, або всім селом виїзжати в Сибір, раз село мириться з ворогами і не бореться за радянську владу” [159]. Подібні чіткі директиви радянського керівництва були типовими для того часу.

Так, доповідаючи секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову про проведення в листопаді–грудні 1949 р. масово-політичної й чекістсько-оперативної роботи в Станіславській області, секретар обкому КП(б)У Ф. Щербак указав на досягнуті позитивні результати: створення завдяки арешту чотирьох учасників ОУН і виселення 18 сімей бандпособників у с. Джурів колгоспу під назвою “Зоря комунізму”, який об'єднав 480 селянських господарств; організацію 4 грудня колективного господарства із довоєнною назвою імені Леніна, який об'єднав 470 селянських господарств, у с. Ямниця з одночасним арештом 14 учасників ОУН і виселенням 23 сімей бандпособників [160].

Задля прискорення процесів колективізації села 18 серпня 1950 р. голова Ради міністрів УРСР Д. Коротченко та перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников звернулися до Й. Сталіна із проханням виселити “частину куркулів із західних, Чернівецької та Закарпатської областей у кількості 1200 господарств за межі Української РСР із конфіскацією належного їм майна” [161].

Порушення цього питання перед Й. Сталіним мотивувалося тим, що “серед 152 тисяч селянських господарств, які залишилися поза

колгоспами, є частина куркульських господарств, котра в результаті проведення обмежувальних заходів економічно підірвана, але, будучи вороже настроєна до колгоспного ладу, завдає шкоди колгоспам у їхньому організаційно-господарському зміцненні” [162].

Дозвіл на проведення репресивної акції був отриманий. Перед МДБ СРСР висувалося завдання виселення куркулів провести у вересні місяці 1950 р. із подальшим їх працевлаштуванням у ліспромгосподарствах Міністерства лісової і паперової промисловості в районах східного Сибіру. У таких умовах обкоми й облвиконкоми зобов'язувалися надати центральним партійним органам перевірену інформацію щодо кількості куркульських господарств, на які поширювалася депортаційна політика, складати відповідні списки. Критерії зарахування господарства чи родини до категорії куркульських були довільними. Як свідчать, наприклад, архівні документи по Волинській області, сюди часто зараховувалися середняцькі, а то й бідняцькі господарства. Все залежало від волі і рішення місцевої влади [163].

Як правило, на місцях керувалися минулим хлібороба: до куркулів відносили тих, хто до вересня 1939 р. і під час фашистської окупації мав міцне господарство, орендував землю, використовував найману працю. При цьому наявний майновий стан вже не брали до уваги [164]. Питання про приналежність до куркульського стану вирішували представники МДБ, голова сільської ради, секретар партійного осередку, “сільський актив”. І тут велику роль відігравала заздрість, особисті антипатії, небажання селян сплачувати непомірно високі податки або вступати до колгоспу.

Прагнучи не тільки виконати, але й перевиконати заплановані показники, місцеві керівники західних областей істотно завищували дані про куркульські господарства, які підлягали виселенню. Так, на середину 1950 р. до попереднього списку виселення обласними органами влади було внесено 3941 господарств, або 15 035 чол. Після

уточнення в списках залишено 740 господарств, або 2691 чол. Найбільш завищеними виявилися показники у Волинській (у дев'ять разів), Тернопільській (майже у вісім разів), Рівненській (майже у шість разів) областях [165].

Таблиця 4.6

Кількість куркульських господарств, які підлягали виселенню у другій половині 1950 р.

Область	Подано областями		Залишено у списках		Примітка
	кількість господарств	у т. ч. членів сімей	кількість господарств	у т. ч. членів сімей	
Волинська	289	1341	80	290	–
Дрогобицька	103	390	50	183	51
Львівська	355	1050	100	348	133
Рівненська	598	2532	100	310	–
Станіславська	610	2178	100	370	134
Тернопільська	1905	7226	250	950	–
Чернівецька	81	317	60	240	66
Усього	3941	15 035	740	2691	

Із метою правильного внесення куркулів у списки для виселення та відповідного оформлення матеріалів на їх затвердження в м. Львові проведено нараду голів облвиконкомів і начальників УМДБ західних областей УРСР.

Як і в попередні роки, непоодинокими були випадки безгосподарського ставлення органів місцевої влади до обліку й реалізації конфіскованого у виселених куркулів майна. Наприклад, у Ківерцівському районі Волинської області конфісковане майно зовсім не облікувалося. Лише з 1 січня по 1 квітня 1950 р. тут не було складено актів на 20 конфіскованих господарств, у яких налічувалося 15 будинків, вісім надвірних будівель, 21 голова великої рогатої худоби

та ін. У районах області у зв'язку з відсутністю охорони зазнало часткового або повного руйнування 489 будівель, допускалося захоплення житла і майна радянськими та партійними працівниками. На вказані й інші факти грубих порушень, зокрема, зверталася увага в черговій постанові Волинського обкому КП(б)У і Волинського облвиконкому [166].

Про виселення куркулів у Хабаровський край залишила спогади мешканка м. Торчина Волинської області А. М. Чайка: “У 1950 році прийшло лихо і в нашу сім'ю, хоч ми потомствені хлібороби. Мали у власності 8 гектарів землі, худобу, птицю. Нажили все тяжкою працею. Бо трудилися від зорі до зорі. І тепер, хоч проводилася колективізація, ми господарювали самі, виконували надмірно високі податки зерном і грошима. Але нас назвали куркулями, тобто ворожим елементом... Команда представників КГБ була коротка: «Збирайтеся!» Брала лише найнеобхідніше – одяг, трохи постілі і продуктів. Те, що в руки візьмеш. Цілий ешелон таких, як ми, везли з Ковеля аж у Хабаровський край, до В'яземського ліспромхозу «Вікторів ключ». Викинули нас в недобудовані гуртожитки, через стелю яких світилися зорі” [167].

Переселення в райони Російської Федерації величезної кількості людей (повоєнні депортації охопили багато народів Союзу), позначилося і на без того скупому в повосенних умовах забезпеченні населення продовольством і предметами першої необхідності. Ситуація зазвичай носила драматичний характер і скрізь відчувалася гостра нестача продуктів, постачання яких збільшилося з розрахунку на прибуваючих лише в 1945–1946 рр. Звідси – високий відсоток смертності серед спецпереселенців у нових місцях проживання. Ті продукти, які надходили в дуже обмежених кількостях, часто з різних причин не доходили за призначенням, розбазарювались, розкрадались.

Правове становище спецпоселенців регламентували постанови РНК СРСР № 35 від 8 січня 1945 р. “Про правове становище спец-

поселенців” і Ради Міністрів СРСР № 418-161сс “Про заслання, вислання та спецпоселення”, які закріпили примусове працевлаштування, обмеження на вільне пересування, а фактично – повне безправ’я виселених осіб [168]. У червні 1949 р. в силу вступила “Інструкція для комендантів спецкомендатур МВС по роботі серед виселенців – спецпоселенців”, згідно з якою “оунівці”, “власівці”, “члени сімей главарів та активних бандитів із Литовської РСР”, “указники” й ін. особи, які перебували на спецпоселенні, були віднесені до категорії “спецпоселенців”. На відміну від виселенців на них не поширювалася дія указу Президії Верховної ради СРСР від 26 листопада 1948 р. “Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов’язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни”, який визначав довічний термін виселення [169].

Спецпоселенців, як правило, підселяли в будинки місцевих жителів “за рахунок ущільнення”. Багато депортованих із західних областей України проживали як підселенці у російських сім’ях. Не повністю можна погодитись із твердженням російського дослідника М. Ф. Бугая про те, що “мешканці тих районів, куди прибували депортовані, нічого не знаючи про справжні причини переселень, зазвичай будували свої відносини з ними, базуючись на здоровому глузді й людяності. Антигуманна політика, яка проводилась урядом, не змогла розірвати традиційні дружні зв’язки між народами” [170]. Ставлення до так званих бандерівців насправді не завжди було доброзичливим. Поширювані радянськими ідеологічними засобами звинувачення на адресу мешканців окупованих нацистами територій, “буржуазних націоналістів” також здійснювали свій вплив на масову свідомість населення.

6 квітня 1950 р. Рада міністрів СРСР на доповнення до раніше прийнятих постанов за № 3214-1050 від 10 вересня 1947 р. та за № 1398-508 від 4 жовтня 1948 р. про посилення жорсткості режиму

перебування депортованих прийняла нову постанову за № 1398-508сс про скасування термінів поселення депортованих, членів сімей українських націоналістів, бандитів і бандпособників. Виселення оунівців на спецпоселення в 1944–1946 рр. здійснювалося за рішенням Особливої наради при НКВС СРСР терміном на п’ять років, а в 1947–1949 рр. – за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР терміном на 8–10 років та на довічне поселення. У січні 1949 р. всього на спецпоселенні перебувало 112 633 чол. членів сімей активних оунівців, із них виселених на п’ять років – 24 730 чол. та 87 903 особи – на 8–10 років і безтермінове поселення. Виходячи із недоцільності повернення всіх цих людей до місць попереднього проживання, постановою встановлювалося, що “вони переселені на спецпоселення довічно і поверненню до місць попереднього проживання не підлягають” [171].

Поширення втеч спецпоселенців (всього з моменту виселення втекло 12 877 “оунівців”) [172] стали приводом для запровадження ще більш жорстких умов їхнього перебування у визначених місцях розселення. Указом Президії Верховної ради СРСР від 6 квітня 1950 р. на спецпоселенців-оунівців було поширено дію указу Президії Верховної ради від 26 листопада 1948 р. “Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов’язкового і постійного поселення осіб, які були виселені у віддалені райони Союзу в період Вітчизняної війни” (наказ МВС № 00248 від 15 квітня 1950 р.). За самовільну втечу з місць обов’язкового поселення названий документ передбачав притягнення до кримінальної відповідальності з визначенням міри покарання – 20 років каторжних робіт [173].

Такі заходи ускладнювали перебування оунівців на спецпоселенні, викликали в них спротив. Тому з’явилася потреба переселити їх із прикордонних районів. Спеціальною постановою Ради міністрів міністерство внутрішніх справ зобов’язувалося замінити всіх оунівців із прикордонних районів Приморського краю вільнонайманими робітниками. 1211 оунівців були переселені в район будівництва шляхів

Великий Невер – Алдан – Томмот (Амурська область та Якутська АРСР). Спецпоселенців було взято під нагляд відповідних органів МДБ [174].

Однак усіх переселити не вдалося. Не було можливості замінити 671 оунівця на ремонті 11 шляхів, із яких сім були у прикордонній зоні. Тому МВС СРСР звернулося з листом до Л. Берії, в якому просило виділити у зв'язку з цим необхідну кількість робітників по лінії міністерства трудових резервів. Прохання задовольнили [175].

Уряд продовжувала турбувати проблема існування в західних областях України ворожого класу куркулів. Лише в 1951 р. Радою міністрів прийнято дві постанови щодо їх депортації з регіону: постанова № 189-88сс від 23 січня, у якій йшлося про виселення 545 куркулів і членів їхніх сімей із західних областей України та Білорусії та постанова № 3309-1568сс від 5 вересня (відповідний наказ МДБ № 00900 від 20 грудня) про виселення 1700 членів куркульських сімей. Вони направлялися в Томську область і Красноярський край. Кінцевими пунктами руху виселенців по залізниці, як відзначалося в документах, були станції Канськ і Решети [176].

У системі ГУЛАГу українці своєю чисельністю поступалися лише росіянам. Питома вага останніх станом на 1 січня 1951 р. складала 55,59 %, українців, відповідно, – 20,02 %. Значно меншим був відсоток представників інших народів, наприклад, білорусів – 3,82, татар – 2,25 та ін. У таборах у цей час утримувалося 71,6 % українців, решта – 28,4 % – у колоніях [177], куди з уваги на всю “важкість скоєних злочинів” спрямовувався із західного регіону головний потік звинувачених у пособницькій, буржуазно-націоналістичній діяльності.

Боротьба з “контрреволюцією” не припинялася і на початку 50-х, її важливість, зокрема, обґрунтовувалася в постанові політбюро ЦК КП(б)У від 24 квітня 1952 р. “Про посилення боротьби для остаточної ліквідації залишків банд в західних областях УСССР” [178]. Однак порівняно з попередніми роками визвольний рух уже йшов на спад.

Це пояснювалося не лише позитивними результатами радянської влади у боротьбі з українським національним підпіллям, а й запровадженням колгоспної системи на селі, яка вимагала робочих рук. Тому виселення родин оунівців продовжувалося у значно менших масштабах. 11 лютого 1952 р. до Тюмені відправлено ешелони зі спецпоселенцями – оунівцями, кількість сімей яких становила 293 (1057 чол.). Через тиждень вони прибули на нове місце проживання. У квітні того ж року проводилася підготовча робота до відправки чергової партії учасників націоналістичних формувань, їх зібрали 931 чол. 21 квітня вони були відправлені до Тюменської області [179].

За інформацією завідуючого відділу ЦК КП(б)У І. Голінного, всього з 1 серпня 1951 по 17 квітня 1952 р. із західних областей України в порядку здійснення “ответних” заходів на бандпрояви оунівського підпілля виселено 649 сімей, або 2470 осіб [180]. Загальне керівництво облаштуванням цього контингенту покладалося на міністра внутрішніх справ СРСР С. М. Круглова і міністра держбезпеки Ігнат'єва [181]. Райони західноукраїнських земель, у яких, за даними МДБ УРСР, продовжували перебувати оунівці, перебували в центрі уваги спецорганів, партійних і радянських структур на місцях. Станом на 1 січня 1953 р. у Волинській області таких районів налічувалося 10 (із 30), у тому числі Уманський, Турійський, Колківський та ін. 11 із 30 районів визнавалися враженими бандитизмом у Рівненській області [182].

Жертвами депортаційної політики каральних органів тоталітарного режиму поруч з активними учасниками ОУН-УПА, заможними селянами та членами їх родин стали також андерсівці й члени нелегальної течії свідків Єгови [183]. За постановою Ради міністрів СРСР (№ 977-190сс) від 13 лютого 1951 р. до Іркутської області переселялися з території Західної України і Західної Білорусії 3046 чол. андерсівців (колишніх військовослужбовців армії генерала Андерса, котрі прийняли рішення репатріюватися із західної Європи на

батьківщину після завершення Другої світової війни) та членів їхніх сімей, а на основі постанови від 13 березня 1951 р. (№ 667–339 сс) були визначені до депортації також учасники нелегальної секти єговістів та членів їхніх сімей – 7449 чол. (вони проживали на території Західної України, Західної Білорусії, Молдавії й республік Прибалтики). Їх відправляли до Іркутської та Томської областей [184].

Таблиця 4.7

Розподіл спецпоселенців по районах Сибіру, 1951 р. [185]

Регіон	Єговісти	Куркулі	Оунівці
Алтайський край	–	703	7
Кемеровська обл.	–	26 400	28 231
Курганська обл.	–	219	–
Новосибірська обл.	–	–	231
Омська обл.	–	1	12 802
Томська обл.	3094	14	11 737
Тюменська обл.	–	7838	198
Бурят-Монгольська АРСР	–	–	2251
Якутська АРСР	–	–	1889
Красноярський край	–	–	14 184
Іркутська обл.	–	13 523	15 233
Читинська обл.	–	–	4652
Усього	3094	48 698	91 415

Відповідно до постанови Ради міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 4 квітня 1951 р. все майно депортованих конфіскувалося, частина його йшла на погашення державних зобов'язань, решта – безкоштовно передавалася колгоспам [186].

У 1952 р. ще вживалися заходи, у тому числі й у західних областях України, до виконання Указу Президії Верховної ради Союзу РСР від 2 червня 1948 р. про виселення осіб, що вели

паразитичний спосіб життя на селі, не виконували трудові завдання в сільському господарстві. Розв'язання цих питань перекладалося на загальні збори жителів сіл. Депортація названої категорії населення проводилась у Красноярський край. Кількість переселених з України досягла 28 202 чол. [187].

Згідно з указом Президії Верховної ради СРСР від 11 березня 1952 р. “Про направлення на довічне заслання осіб, що вже відбули призначені терміни ув'язнення та членів їх родин, що знаходяться на засланні” на спецпоселення, по місцю проживання членів своїх сімей направлялися й засуджені, котрі відбули покарання. У переліку засуджених за різні “злочини”, які відбули покарання у виправно-трудовах таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР, серед інших також називалися “куркулі – жителі західних областей України і Білорусії, учасники й пособники націоналістично-бандитського підпілля, єговісти, члени сімей яких були виселені на вічне поселення” [188].

Окремим документом визначалася й доля тих засуджених, які не мали родичів у місцях спецпоселень, тому після відбуття покарання звільнялися з таборів та тюрем на загальних підставах. “Враховуючи особливу небезпеку вказаної категорії осіб, а також те, що деякі учасники і пособники бандитсько-націоналістичного підпілля до карної відповідальності не притягалися, а відповідно до рішень Уряду, направлялися на вічне поселення, МДБ СРСР визнало необхідним усіх учасників і пособників бандитсько-націоналістичного підпілля після відбуття терміну покарання в таборах, колоніях і тюрмах, незалежно від наявності в них у місцях поселення родичів, направляти на спецпоселення навечно, з поширенням на них дії указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. про кримінальну відповідальність за втечу з місця поселення” [189]. Таким чином радянська влада збиралася остаточно ізолювати українські національно свідомі сили, не допустити їх впливу на широкі верстви населення України. Адже довічне поселення не залишало жодних сподівань на можливість повернення до рідного краю.

Виконання названих постанов призвело до зростання чисельності спецпоселенців-оунівців. Станом на 1 січня 1953 р. на обліку органів МВС їх перебувало 175 063 чол., із них 47 414 – чоловіків, 83 905 – жінок, 40 247 – дітей, 3139 осіб відбували покарання, 358 перебували в розшуку. Загалом оунівці склали 6,4 % усіх спецпоселенців [190]. Серед спецпоселенців своєю чисельністю вони поступалися лише чеченцям, а серед засланих і висланих – тільки росіянам. Найбільше їх перебувало в Хабаровському і Красноярському краях, Кемеровській, Іркутській, Омській, Томській та Молотовській областях, у ряді автономних республік Російської Федерації, у Казахській РСР.

Із початку 50-х років до центральних відомств спрямувався безперервний потік скарг на обмеження прав спецпоселенців. Уряд розглянув це питання і виніс відповідне рішення, за яким правове становище депортованих (безпосередньо в районах їхнього проживання) дещо поліпшувалося. Однак наказ МДБ СРСР (№ 00776), у якому це рішення тлумачилося, був одержаний відповідними органами східних районів тільки у листопаді 1951 р.

Зазначена проблема почала більш ретельно вивчатися після смерті Й. Сталіна. Проаналізувавши матеріали, які продовжували надходити з місць поселень, МВС СРСР здійснило у квітні–травні 1953 р. підготовчу роботу для проведення великомасштабного звільнення спецпоселенців. Зокрема, в інформації МВС СРСР на ім'я Л. Берії про практику застосування указу Президії Верховної ради СРСР від 21 лютого 1948 р., підготовленої С. Кругловим та В. Івановим, указувалося на те, що “покарання у вигляді безтермінового виселення на поселення суперечить головним принципам радянського карного права” [191]. У документі пропонувалося звернутися з клопотанням до уряду про відміну указу 1948 р. і відповідне звільнення із заслання всіх засуджених, які направлялися на спецпоселення після відбуття ними покарання в тюрмах, таборах і т. п. 16 травня 1953 р. Л. Берія підготував спеціальну записку про недоліки в роботі колишніх

органів МДБ УРСР по боротьбі з націоналістичним підпіллям, у якій ішлося про ситуацію в Західній Україні. У записці розкривалися негативні наслідки жорстокої політики режиму на західних теренах України. 23 травня 1953 р. на засіданні Президії ЦК КПРС ухвалено постанову “Про політичне і господарське становище західних областей Української РСР”, у якій, зокрема, наводилися такі цифри: із 1944 до 1952 р. в західних областях України різним формам репресій піддано близько 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., убито понад 153 тис., вислано довічно за межі УРСР понад 203 тис. осіб, близько 8000 молоді перейшло на нелегальний стан [192].

Міністр внутрішніх справ СРСР у червні 1953 р. подав на ім'я голови Ради міністрів СРСР Г. Маленкова доповідну записку, в якій висловив пропозицію “відмінити спеціальні поселення «навічно» і без вказівки терміну, як особливий адміністративний засіб, який застосовується стосовно деяких категорій громадян згідно Указу Президії Верховної ради СРСР від 26 листопада 1948 р.” [193]. Було розроблено проекти Указу Президії Верховної Ради СРСР і постанови Ради міністрів СРСР про звільнення спецпоселенців. Міністр внутрішніх справ С. Круглов та Л. Берія планували представити вказані проекти для затвердження у Верховній раді і Раді міністрів СРСР, не сумніваючись, що вказані документи будуть прийняті. До кінця 1953 р. планувалося звільнити близько 1,7 млн спецпоселенців і тимчасово, терміном на один – два роки, залишити на обліку спецпоселень 1,1 млн чол., полегшивши їм режим перебування [194]. Проте у зв'язку з арештом Л. Берії масштабного звільнення спецпоселенців не відбулося. Більше того, самі наміри було визнано шкідливими, оскільки їх здійснення могло призвести до переселення великих мас людей, що негативно позначилося б на розв'язанні нагальних народногосподарських завдань.

В основу постанови Ради міністрів СРСР № 1439-649 “Про скасування деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців”

(5 липня 1954 р.) лягли лише окремі пропозиції С. Круглова. Зокрема, в довгому переліку громадян, які звільнялися від спецпоселень, називалися лише виселені за антигромадський і паразитичний спосіб життя в сільському господарстві. У той же час визнавалося передчасним звільнення з-під нагляду органів МВС СРСР депортованих оунівців, бандитів і пособників бандитів, які були вислані із Західної України, сімей бандитів і бандпособників, куркулів із сім'ями, виселених протягом 1945–1952 рр. із Литовської, Латвійської, Естонської РСР, а також із Псковської губернії і Західної України та Західної Білорусії, андерсівців із членами їхніх сімей та єговістів, виселених у 1951 р. із республік Прибалтики, Молдавської РСР, західних областей України й Білорусії. Більшість депортованих із західного регіону України належали саме до названих контингентів.

Для цих людей режим спецпоселення був лише частково послаблений. Відповідно до прийнятого документа з обліку спецпоселень були зняті діти до 16 років і діти старші 16 років, котрі навчалися. Партійні організації зобов'язано посилити роботу серед депортованих, залучати їх до активного громадського й політичного життя. Усім їм запропоновано займатися суспільно корисною працею з наданням права вільного пересування у межах відповідних області чи краю (без зміни постійного місця проживання) [195]. Змін зазнав термін постійної реєстрації у спецкомендатурах. Якщо раніше спецпоселенці повинні були відмічатися раз на місяць, то згідно з прийнятою постановою – лише раз на рік.

13 червня 1954 р. скасовано указ від 26 листопада 1948 р. “Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни”, згідно з яким за втечу виносили вирок до 20 років каторжних робіт.

На середину 50-х років на спецпоселенні значилося членів сімей оунівців і бандпособників – 135 762 чол., куркулів із сім'ями –

1911 чол. Розселені вони були таким чином: у Кемеровській області – 22 624 чол., Хабаровському краї – 19 703 чол., Іркутській області – 15 260 чол., Красноярському краї – 13 613 чол., Омській області – 10 152 чол., Томській – 8881, Молотовській – 8778, Казахській РСР – 6721, Челябінській області – 5168, Амурській – 4392, Тюменській – 5128, Читинській – 3747, Архангельській – 3256, Комі АРСР – 2762, Якутській АРСР – 2593, Бурят-Монгольській АРСР – 1688, Киргизькій РСР – 1528, Удмуртії – 759, у Приморському краї – 707 чол., в інших – 442 чол. [196]. Працювали вони переважно в сільському господарстві й вугільній промисловості. Так, у Кемеровській області з 22 624 чол. працювали 14 тис. чол., Іркутській – 2289, у Челябінській – 5168 чол. Половина з них трудилася на шахтах [197].

28 червня 1955 р. помічник голови Ради міністрів СРСР А. Андрєєв направив записку на ім'я міністра внутрішніх справ С. Круглова із пропозицією “внести деякі зміни в існуючі обмеження по спецпоселенню”. В її обговоренні взяв участь М. Булганін. Розглянувши порушене питання, 15 травня 1956 р. Рада міністрів СРСР прийняла постанову за № 644-376 сс “Про скасування обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських і білоруських націоналістів, звільнених від заслання на поселення”. До кінця року депортованих у 1944–1952 рр. із західноукраїнських областей оунівців, пособників бандитів та членів їхніх сімей лишалося на спецпоселенні 90 653 чол., бандитів, німецьких пособників і членів їхніх сімей, виселених протягом 1945–1950 рр., – 39 839 чол., виселених із Західної України в 1951 р. – 1043 чол. [198].

Проводилося поступове повернення спецпоселенців. На березень 1957 р. до Української РСР повернулися 20 043 учасники оунівського руху і 22 497 бандпособників, 1666 чол. – засуджених за зв'язок із небезпечними елементами, 5713 чол. – із тих, котрі служили у німецьких формуваннях, 6416 чол. – засуджених за інші антирадянські виступи, 9111 чол. – членів сімей учасників і пособників оунівців, виселених за рішеннями Особливих нарад МВС та МДБ СРСР [199].

Загальна чисельність депортованих із західних областей України за період із 1944 р. по 1952 р. вимагає уточнень. О. Субтельний стверджує, що за 1944–1949 рр. із західних областей України депортовано майже 500 тис. чоловік [200]. Матеріали ВСП НКВС СРСР, Спецвідділу МВС СРСР та інших відомств містять статистичні дані щодо виселення з України 171 566 (із них – 131 319 – дорослих) колишніх членів бандитських формувань [201]. Близькими до союзних відомств є дані МВС України: у 1944–1952 рр. із території західних та Ізмаїльської областей депортовано у віддалені регіони Уралу й Сибіру 65 906 сімей загальною чисельністю 203 662 особи. За категоріями – це “учасники банд націоналістичного підпілля”, “бандпособники”, члени їхніх родин – 182 543 особи, 12 135 “куркулів та членів їх родин”, 8984 єговістів та членів їх сімей [202].

Таким чином, у другій половині 40 – на початку 50-х рр. ХХ ст. в умовах відновлення радянської влади на території західних областей України, здійснення в регіоні комплексу суспільних перетворень тоталітарним режимом продовжувала активно застосовуватися депортаційна політика. Основною метою її впровадження стало створення сприятливих умов для тотальної радянзації Західної України, експлуатації її демографічного та природного потенціалів; примусового залучення населення до радянської системи господарювання; руйнації національних структур самозахисту, максимального звуження соціальної бази збройного опору, очолюваного ОУН-УПА; остаточного утвердження на місцях органів радянської влади; формування нової свідомості.

У кінці 40 – на початку 50-х рр. депортаційна політика поступово ставала все менш масштабною, але не була зведена нанівець, використовуючись із метою остаточної ліквідації українського національного підпілля, прискореного впровадження політики “радянзації” західноукраїнських земель. Лише після смерті Й. Сталіна злочинна практика насадження радянської влади з використанням репресивних засобів, зокрема поширення на великі групи населення масових виселенських акцій, була припинена. Однак відміна правових обме-

жень спецпоселенців, вихідців із західних областей України, тривала аж до 1956 р.

Використання радянсько-партійним керівництвом депортаційної політики після звільнення західних областей України від нацистської окупації, зумовлювалось, як і на попередньому етапі, політико-ідеологічними, національними, економічними, соціальними, зовнішньополітичними причинами. В офіційних документах визначальними детермінантами здійснюваних заходів називалися: вороже ставлення до радянської влади, український націоналізм, підтримка ОУН-УПА, саботаж колективізації, релігійні переконання.

Як засвідчують проаналізовані матеріали, основною особливістю депортаційної політики в західних областях України в повоєнні роки стало те, що вона завжди носила “антинаціоналістичне” забарвлення. Радянські органи безпеки розглядали українців як національно свідому, а значить, потенційно небезпечну силу, тому об’єктом депортацій ставали ті, хто виявляв симпатії чи співчуття до ідеї української самостійності або навіть просто ідентифікував себе українцем чи україною, розроблялися плани суцільної депортації українців із регіону.

Депортаційна політика в західних областях України здійснювалася на основі політико-ідеологічних рішень центральних органів влади, у межах загальносоюзного законодавства. Статус виселенців у період депортацій визначався чинним законодавством та нормативними актами СРСР, зокрема постановами РНК про виселення сімей націоналістів, бандпособників, куркулів та ін. При цьому винятковий пріоритет мали рішення центральних (союзних і республіканських) органів влади, а відповідні акти та постанови на рівні областей, районів, населених пунктів носили вторинний, виконавчий характер. Однак постійними клопотаннями і зверненнями, відкоригованими у бік збільшення планами партійне керівництво областей і районів намагалось впливати на рішення вищих органів влади щодо подальшого більш масштабного використання депортаційної політики задля вирішення пріоритетного завдання ліквідації “українсько-німецьких

збройних банд”, проблем колгоспного будівництва, проведення виборів до Верховної ради і виконавчих органів на місцях тощо.

Винятково важливу роль у розробці та здійсненні депортаційної політики відігравав НКВС (МДБ) та його структурні підрозділи всіх рівнів підпорядкування. Порівняно з 1939–1941 рр. чисельність силових структур, які по завершенні війни залучалися до безпосереднього виконання рішень щодо виселень визначених контингентів населення, у західних областях України значно зросла. Депортаційні акції проводилися переважно внутрішніми і прикордонними військами НКВС, які входили до складу Червоної армії, органами НКВС-НКДБ (з 1946 р. – МВС і МДБ), міліцією, винищувальними батальйонами, іншими воєнізованими громадськими формуваннями за участі партійного активу, представників місцевих рад депутатів трудящих.

Висновок про виселення затверджувався керівництвом НКВС республіки й санкціонувався прокурором. На кожну депортовану сім'ю заводили облікову справу. Розгляд справ і прийняття рішень по них покладалися на Особливу нараду при НКВС СРСР. Куркулі та їхні сім'ї виселялися на основі списків, затверджених Радою міністрів України.

Радянські військовослужбовці, співробітники органів НКВС та НКДБ, залучені до впровадження депортаційної політики, поводитися на теренах західних областей України за правом сильного, підозрюючи та ненавидячи місцеве населення за участь в “оунівському бандитизмі” чи “бандерівщині”. Поширеними були також такі вигадані більшовиками ярлики, як “куркуль”, “церковник”, “ворог народу”, “зрадник батьківщини”, “бандит”, “українсько-німецькі буржуазні націоналісти” тощо, феномен опору народу розглядався як “політичний бандитизм”.

Партійні постанови, інструктивні документи безпосередніми виконавцями під час виселень неодноразово порушувалися, що супроводжувалося підпалами будинків, побиттям, убивством, розкраданням майна виселенців.

На відміну від першого етапу реалізації депортаційної політики (1939–1941 рр.) деяких змін зазнав механізм підготовки і проведення депортацій. Виселення здійснювалися вже не в стислі терміни (одна-дві доби) одночасно у всьому регіоні, а по мірі накопичення необхідної кількості депортованих у спеціально створених для цього збірних (пересильних) пунктах, де люди могли перебувати декілька місяців. Виняток складала лише жовтнева операція 1947 р., проведена за аналогічними схемами довоєнного періоду. Такий підхід визначався продовженням Другої світової війни, відбудовчими процесами, потребами ведення постійної боротьби із загонами ОУН-УПА.

Сталінське керівництво використовувало депортаційну політику в західноукраїнських землях водночас і як технологію державної влади, і як метод покарання. Основними об'єктами депортаційної політики в досліджуваній період стали члени сімей оунівців, так звані “бандпособники” і їх родини, куркулі із сім'ями, стара західноукраїнська інтелігенція, священники греко-католицької церкви, колишні військовослужбовці армії генерала Андерса, єговісти. Виселенню в 1944–1952 рр. було піддано понад 65 тис. сімей загальною чисельністю понад 203 тис. осіб. У соціальній структурі виселенців переважали селяни.

Упровадження депортаційної політики зустрічало збройний опір із боку українського національного підпілля, такі неінституціональні форми реагування, як поширення листівок із закликами знищувати майно, по можливості переховуватися від виселень; стихійні виступи депортованих; ворожі висловлювання людей на адресу радянської влади, негативні оцінки примусових депортаційних акцій.

Значним був вплив депортаційної політики на суспільно-політичний розвиток регіону. Завдяки її реалізації із західних областей України усунуто найбільш активні, національно свідомі, вороже налаштовані до радянської влади групи населення. Масовими депортаціями українського населення радянське керівництво істотно звузило соціальну базу ОУН-УПА та інших опозиційних сил, полегшило собі справу ліквідації опору в регіоні в цілому.

Депортаційна політика прискорила трансформаційні процеси в регіоні, помітно вплинувши на темпи радянзації всіх сфер життєдіяльності суспільства. Така технологія утвердження і здійснення влади стала ефективним знаряддям зміни соціальної та етнічної структур населення західних областей України, відповідної їх уніфікації з уже існуючими радянськими стандартами. Українське населення примусово переміщувалося в північну і східну частину СРСР, у той час як із російських областей сюди прибували десятки тисяч партійних, радянських працівників, військовослужбовців, посадових осіб репресивних структур різних національностей (в основному росіян), чим закладалося підґрунтя для наступних процесів асиміляції. Породжена масовими виселеннями атмосфера страху зумовила незворотні зміни як індивідуальної, так і масової свідомості населення.

Завдяки депортаційній політиці вирішувались економічні проблеми загальносоюзного масштабу, які особливо загострилася по завершенні Другої світової війни. Депортовані ставали дешевою і безправною робочою силою, призначеною для заселення та освоєння найбільш віддалених областей і країв СРСР.

Література

1. Стецовский Ю. И. История советских репрессий.– М.: Знак-СП, 1997.– Т. 1.– С. 439.
2. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 32.
3. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 703, арк. 1–19.
4. Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 205.
5. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 703, арк. 20–22.
6. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955.– К.: Укр. вид. спілка, 2005.– С. 420–421.
7. Ярош Б. Репресивно-каральна система СРСР у повосний період та особливості її прояву на Волині // Реабілітовані історією: Зб. наук. ст.

- і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. “Реабілітовані історією”. Луцьк, 5–6 груд. 2002 р.– Луцьк: Надстир’я, 2003.– С. 44.
8. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн.– К.: Либідь – Військо України, 1994.– Кн. 1.– С. 287.
 9. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 35–36.
 10. ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 919, арк. 21–22.
 11. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 52.
 12. Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 205.
 13. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ.– 1990.– № 11.– С. 22.
 14. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 303.
 15. Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 206.
 16. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 303.
 17. Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 206.
 18. Бугай М. Ф. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” (Про депортацію населення з України у 30–40-ві роки).– К.: Вид-во т-ва “Знання” України, 1992.– С. 29.
 19. Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 207.
 20. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.).– Л.: Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003.– С. 480–481.

21. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 444.
22. Там само.– С. 444.
23. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 889, арк. 35.
24. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.).– К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1999.– С. 309.
25. Мизак Н. За тебе, свята Україно: Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Кн. третя.– Чернівці: Золоті литаври, 2002.– С. 289; Грабовський С. Символи крові. Маршал Жуков – один із стовпів сталінського терору // *Визвольний шлях*.– 1998.– № 7.– С. 809.
26. Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. А. Я. Яковлева; Сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян.– М.: МФД: Материк, 2005.– С. 781.
27. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. п-1, оп. 1, спр. 161, арк. 5.
28. ЦДАГОУ, ф. 3, оп. 1, спр. 93, арк. 30.
29. ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 919, арк. 111.
30. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 2016, оп. 2, спр. 64, арк. 1.
31. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 468–469.
32. ЦДАГОУ, ф. 3, оп. 1, спр. 93, арк. 29.
33. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.).– К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1999.– С. 311.
34. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василян “Місіонер”, 1998.– С. 299.
35. “Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений...”: Л. Берия – И. Сталину / Сост. Н. Ф. Бугай // *История СССР*.– 1991.– № 1.– С. 156.

36. Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 209.
37. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василян “Місіонер”, 1998.– С. 195.
38. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 199.
39. Там само.– С. 213.
40. Там само.– С. 232.
41. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 681.
42. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 243.
43. ДАТО, ф. П-33, оп. 1, спр. 11, арк. 33.
44. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 250.
45. Там само.– С. 392.
46. Там само.– С. 391–392.
47. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1996.– С. 167–168.
48. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі.– Т.: Книжково-журнальне вид-во “Тернопіль”, 1997.– С. 152.
49. Там само.– С. 150–151.
50. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 313.
51. Національні відносини в Україні ХХ ст.: Зб. док. і матеріалів.– К.: Наук. думка, 1994.– С. 275.
52. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1705, арк. 1–4.
53. Українська Повстанська Армія: Зб. док. за 1942–1950 рр. Ч. I: Вид. закордонних частин ОУН.– Б. м., 1957.– С. 292–293.

54. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 692.
55. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 364.
56. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 303.
57. Бугай М. Ф. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” (Про депортацію населення з України у 30–40-ві роки).– К.: Вид-во т-ва “Знання” України, 1992.– С. 37.
58. Депортація народів Крима / Предисл., сост., заключ, коментарі Н. Ф. Бугай.– М.: ИНСАН, 2002.– С. 101–102.
59. Депортовані кримські татари, болгар, вірмени, греки, німці: Зб. док. (1941–1998).– К.: Абрис, 1999.– С. 9–10.
60. Бугай Н. Ф. Л. Берія – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 208.
61. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 698.
62. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 26.
63. Там само.– С. 66–67.
64. ДАЛО, ф. р-3, оп. 1, спр. 409, арк. 46.
65. ДАЛО, ф. р-230, оп. 1, спр. 28, арк. 6.
66. Українська Повстанська Армія: Зб. док. за 1942–1950 рр. Ч. I: Вид. закордонних частин ОУН.– Б. м., 1957.– С. 153.
67. Там само.– С. 158–159.
68. Швагуляк М. Хроніка подій в Західній Україні у 1939–1945 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5: Матеріали V Міжнар. семі-

- нару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р.– Варшава: TYRSA, 2001.– С. 27.
69. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.).– К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1999.– С. 21.
70. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2967, арк. 25.
71. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 671.
72. Марусик Т. Греко-католицькі священники і сталінська система влади (друга половина 40-х рр. ХХ ст.) // Буковинський журн.– Чернівці, 2002.– Ч. 3–4.– С. 184.
73. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2977, арк. 98–99.
74. “Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений...”: Л. Берія – И. Сталину / Сост. Н. Ф. Бугай // История СССР.– 1991.– № 1.– С. 157.
75. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 299.
76. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.).– К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1999.– С. 21.
77. Сергійчук В. Боротьба советської влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // Визвольний шлях.– 2000.– № 11.– С. 48.
78. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 584.
79. ДАЛО, ф. 5001, оп. 8, спр. 262, арк. 24–25.
80. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 409.
81. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5006, арк. 8–9.
82. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 595.

83. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998. – С. 435.
84. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4963, арк. 40.
85. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 397.
86. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4963, арк. 32–33.
87. ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 87, арк. 75.
88. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 288.
89. Мизак Н. За тебе, свята Україно: Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Кн. 3.– Чернівці: Золоті литаври, 2002.– С. 290.
90. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 392.
91. Літопис нескореної України: Док., матеріали, спогади / Редкол. Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер, Ю. Сливка та ін.– Л.: Просвіта, 1993.– Кн. 1.– С. 321.
92. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ.– 1990.– № 11.– С. 23.
93. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 386.
94. Там само.– С. 391.
95. Мизак Н. За тебе, свята Україно: південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА.– Чернівці: Буковина, 1998.– С. 340.
96. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 434–435.

97. Там само.– С. 386.
98. Там само.– С. 392.
99. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4963, арк. 42–43.
100. Злочин / Упоряд. П. Кардаш.– Мельбурн; Київ: Фортуна, 2003.– С. 296.
101. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 386.
102. Дем’ян Г. Функції та побутування національно-патріотичної тюремної пісенності українців. Ч. II // Визвольний шлях.– 2002.– № 8.– С. 101.
103. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 572–573.
104. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 286.
105. Там само.– С. 286–287.
106. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 390.
107. Там само.– С. 397.
108. Там само.– С. 389.
109. Літопис нескореної України: Док., матеріали, спогади / Редкол. Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер, Ю. Сливка та ін.– Л.: Просвіта, 1993.– Кн. 1.– С. 321.
110. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 601.
111. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 383, 388–389, 391;

- Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 285; Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955.– К.: Укр. вид. спілка, 2005.– С. 613.
112. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 292.
113. Літопис нескореної України: Док., матеріали, спогади / Редкол. Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер, Ю. Сливка та ін.– Л.: Просвіта, 1993.– Кн. 1.– С. 292–293.
114. Бугай Н. Ф. Л. Берія – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 237.
115. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 288.
116. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 566–567.
117. Дем’ян Г. Функції та побутування національно-патріотичної тюремної пісенності українців. Ч. II // *Визвольний шлях*.– 2002.– № 8.– С. 101.
118. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 572–573.
119. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 300.
120. Там само.– С. 303.
121. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 387.

122. Там само.– С. 394.
123. Там само.– С. 387.
124. Там само.– С. 393.
125. Там само.– С. 394.
126. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 282–285.
127. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 395.
128. Там само.– С. 396.
129. Там само.– С. 398.
130. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 618–620.
131. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 434–435.
132. Панченко П. П., Гаврилук О. Н. Соціально-економічна політика радянської держави стосовно західноукраїнського села у перші повоєнні роки // *Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки. Матеріали наук. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом*.– Луцьк, 1995.– С. 67.
133. ДАЛО, ф. 221, оп. 2, спр. 33, арк. 1–5.
134. Бердинских В. А. Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России.– М.: Новое лит. обозрение, 2005.– С. 48.
135. Волков І. М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // *УІЖ*.– 1993.– № 7–8.– С. 41.
136. Бугай Н. Ф. Л. Берія – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 235.
137. Волков І. М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // *УІЖ*.– 1993.– № 7–8.– С. 41.

138. ДАЛО, ф. 169, оп. 2, спр. 212, арк. 53; Державний архів Івано-Франківської області, ф. 1, оп. 3, спр. 111, арк. 1–2.
139. Українська Повстанська Армія: Зб. док. за 1942–1950 рр. Ч. I. Вид. закордонних частин ОУН.– Б. м., 1957.– С. 188–189.
140. Там само.– С. 180–181.
141. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 313.
142. Бугай Н. Ф. Л. Берія – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 213.
143. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5944, арк. 12–16.
144. ДАТО, ф. п-1, оп. 1, спр. 35, арк. 148.
145. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 402–407.
146. Бугай Н. Ф. Л. Берія – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 237.
147. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УДЖ.– 1990.– № 11.– С. 23.
148. Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социол. иссл.– 1991.– № 7.– С. 12.
149. Бугай Н. Ф. 20–40-е годы: депортация населения с территории Европейской России // Отечественная история.– 1992.– № 4.– С. 46.
150. Там само.– С. 47.
151. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР) // Социол. иссл.– 1990.– № 11.– С. 12.
152. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 306–307.

153. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР) // Социол. иссл.– 1990.– № 11.– С. 14.
154. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан “Місіонер”, 1998.– С. 311.
155. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 776–777.
156. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.).– К.: Вид. дім “Альтернативи”, 1999.– С. 23.
157. Українська Повстанська Армія: Зб. док. за 1942–1950 рр. Ч. I. Вид. закордонних частин ОУН.– Б. м., 1957.– С. 199.
158. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955.– К.: Укр. вид. спілка, 2005.– С. 696–697.
159. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 759.
160. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5681, арк. 299.
161. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 793–794.
162. Сергійчук В. Боротьба советської влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // Визвольний шлях.– 2000.– № 11.– С. 51.
163. Державний архів Волинської області, ф. р-6, оп. 6, спр. 30, арк. 55–56.
164. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 1940-х років // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. на пошану професора Юрія Сливки.– Л.: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000.– С. 492.
165. Чорна книга України: Зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського.– К.: Вид. центр “Просвіта”, 1998.– С. 379–380.
166. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи.– Л.: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996.– С. 504–505.

167. Гуртовий Г. Торчин – передзвін віків: історико-краєзнавчі нарис.- Луцьк: Надстир'я, 2003.– С. 193–194.
168. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи.– Л.: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996.– С. 45.
169. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР) // Социол. иссл.– 1990.– № 11.– С. 9–10.
170. Бугай Н. Ф. 20–40-е годы: депортация населения с территории Европейской России // Отечественная история.– 1992.– № 4.– С. 47.
171. Літопис нескореної України: Док., матеріали, спогади / Редкол. Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер, Ю. Сливка та ін.– Л.: Просвіта, 1993.– Кн. 1.– С. 300.
172. Бугай М. Ф. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” (Про депортацію населення з України у 30–40-ві роки).– К.: Вид-во т-ва “Знання” України, 1992.– С. 42.
173. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василян “Місіонер”, 1998.– С. 313.
174. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ.– 1990.– № 11.– С. 23–24.
175. Там само.– С. 24.
176. Бугай Н. Ф. Л. Берія – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 245.
177. Депортации народов СССР (1930–1950-е годы). Ч. 1.: Документальные источники Центрального государственного архива Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления (ЦГАОР) СССР. Материалы к сер.: Народы и культуры. Вып. XII / Сост. О. Л. Милова.– М.: Ин-т этнологии и антропологии РАН, 1992.– С. 346.
178. ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 16, спр. 72, арк. 52–53.
179. Бугай Н. Ф. Л. Берія – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 259.

180. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 840.
181. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ.– 1990.– № 11.– С. 24.
182. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955.– К.: Укр. вид. спілка, 2005.– С. 767–769.
183. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання.– К.: Рада, 1994.– С. 80.
184. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // УІЖ.– 1990.– № 11.– С. 24.
185. Бугай Н. Ф. Л. Берія – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 246–247.
186. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і матеріали.– К.: Дніпро, 1998.– С. 805–806.
187. Полян П. М. Насильственные миграции в бывшем СССР // Миграционная ситуация в странах СНГ.– М.: Центр изучения проблем вынужденной миграции в СССР, 1999.– С. 269.
188. Депортации народов СССР (1930–1950-е годы). Ч. 1: Документальные источники Центрального государственного архива Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления (ЦГАОР) СССР. Материалы к сер.: Народы и культуры. Вып. XII / Сост. О. Л. Милова.– М.: Ин-т этнологии и антропологии РАН, 1992.– С. 74–75.
189. Літопис нескореної України: Док., матеріали, спогади / Редкол. Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер, Ю. Сливка та ін.– Л.: Просвіта, 1993.– Кн. 1.– С. 308.
190. Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр.: Док., матеріали, спогади: У 3-х т. Т. 2: 1946–1947 рр.– Л.: Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василян “Місіонер”, 1998.– С. 346.
191. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: “Их надо депортировать”: Док., факты, комментарии / Вступ. ст., сост. и послесл. Н. Ф. Бугай.– М.: Дружба народов, 1992.– С. 352.

192. Шаповал Ю. Політичний терор в Україні – 20–50-ті роки ХХ століття // *Україна Incognita* / За заг. ред. Л. Івшиної.– К.: Факт, 2002.– С. 287.
193. Бугай Н. Ф. Л. Берія – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 264.
194. Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // *Социол. иссл.*– 1991.– № 7.– С. 14.
195. Полян П. М. Спецконтингент // *Миграции населения.*– М.: Ин-т соц.-экон. проблем народонаселения, 1992.– С. 56.
196. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // *УІЖ.*– 1990.– № 11.– С. 25.
197. “По решению правительства Союза ССР...” (Депортация народов: док. и материалы) / Сост.: Н. Ф. Бугай и А. М. Гонов.– Нальчик: Эль-Фа, 2003.– С. 671.
198. Бугай М. Ф. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” (Про депортацію населення з України у 30–40-ві роки).– К.: Вид-во т-ва “Знання” України, 1992.– С. 46.
199. Бугай Н. Ф. Л. Берія – И. Сталину: Согласно Вашему указанию...– М.: АИРО-XX, 1995.– С. 296.
200. Субтельний О. Україна. Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука.– К.: Либідь, 1991.– С. 425.
201. “По решению правительства Союза ССР...” (Депортация народов: док. и материалы) / Сост.: Н. Ф. Бугай и А. М. Гонов.– Нальчик: Эль-Фа, 2003.– С. 813.
202. Веселова О. Українське суспільство під пресом тоталітарної ідеології (1945–1953 рр.) // Четвертий міжнар. конгрес українців. Одеса, 26–29 серп. 1999 р.: Доп. та повідомл. Історія. Ч. 2: ХХ століття / Міжнар. асоціація українців. Відп. ред.: С. Кульчицький, В. Даниленко.– О.; К.; Л., 1999.– С. 543.

ВИСНОВКИ

Важливим засобом установлення та утвердження на території західних областей України в 1939–1941, 1944–1953 рр. сталінського тоталітарного режиму стала депортаційна політика – системний напрям діяльності державних інституцій, обраних суб’єктами влади для розв’язання складних суспільно-політичних проблем.

У Радянському Союзі формування депортаційної політики як цілісного механізму підготовки і проведення депортаційних операцій відбулося у кінці 20-х – у 30-ті рр. ХХ ст. Як дієвий компонент репресивної політики тоталітаризму вона активно використовувалася до самої смерті Й. Сталіна.

Репресивний, дискримінаційний характер депортаційної політики визначався адміністративним, позасудовим прийняттям інститутами влади політичних рішень про примусове переселення громадян на спеціально виділені території, конфіскацію їхнього майна, тривале обмеження громадянських прав і свобод.

В основі активної реалізації тоталітарним режимом депортаційної політики лежали причини політичного, економічного, ідеологічного, соціального характеру. Формування і підтримання системи монопольного політичного порядку, жорсткої ідейної орієнтації державної політики, тотального контролю й управління детермінувало пріоритетність у регулюванні суспільних відносин силових і примусових методів та технологій, депортаційної політики зокрема. На це спрямовувала офіційна ідеологія пошуку й боротьби з “класовими ворогами”. Масові виселення у віддалені райони СРСР офіційно визнаних владою “ворожих” груп населення руйнували соціальну основу політичної опозиції, забезпечували сталінський режим від можливих протестів, критики, боротьби за владу.

Масштабність реалізації депортаційної політики як дієвого засобу всеохоплюючого залякування детермінувалася потребою зміни суспільно-політичної свідомості, формування “нової” радянської політичної культури. З точки зору економічного розвитку, активізація депортаційної політики зумовлювалася потребами екстенсивної господарської розбудови СРСР. Можливість цієї політики значною

мірою реалізовувалася використанням фізичної та розумової сили виселених осіб.

Головним знаряддям упровадження депортаційної політики стали спеціально розроблені вищими партійними і державними органами влади операції із виселення великих груп населення, які відповідали визначеним владними структурами критеріям. Депортації, як спосіб реалізації репресивної політики, характеризувалися:

- планованістю проведення депортаційних операцій із боку вищих партійних і державних органів влади;
- залученням для їх проведення політичних інституцій на місцях, використанням значних матеріальних і людських ресурсів;
- одночасним охопленням заходом чисельних груп населення;
- контингентністю;
- поширенням на депортованих режиму спецпоселенців/адміністративно висланих. Такий характер акцій давав змогу використовувати їх як форму придушення державою не індивідуальних, а групових політичних противників і опонентів.

Система депортаційної політики та досвід її використання у 20–30-х рр. ХХ ст. у СРСР були поширені сталінським тоталітарним режимом у західних областях України відразу після їх включення до складу Радянського Союзу. Використання депортаційної політики, як і інших силових технологій установлення влади в регіоні, визначалося необхідністю формування тут відповідних політичних, соціально-економічних та ідеологічних структур, які могли забезпечити проведення політичної лінії більшовицької партії, розгортанням усеохоплюючих процесів радянзації. Депортаційна політика розглядалася комуністичним режимом насамперед як ефективний компонент політичного процесу, завдяки якому інститути влади досягали швидкої інтеграції анексованих територій у тоталітарну систему як особливу технологію здійснення влади суб'єктами політики, дієвий засіб установлення і збереження механізмів авторитарного управління суспільством.

Шляхом реалізації депортаційної політики в західних областях України компартія та радянський уряд намагалися:

- повністю ліквідувати старі політичні, економічні, громадські інститути;
- знищити або ізолювати найбільш патріотичні, національно свідомі сили західноукраїнського суспільства;
- остаточно придушити збройний та будь-які інші форми опору місцевого населення;
- уніфікувати, відповідно до радянських взірців, соціальну структуру населення;
- полегшити і прискорити примусову колективізацію сільського господарства;
- забезпечити підтримку політичних рішень місцевої влади;
- поширити нову суспільну свідомість та більшовицьку ідеологію;
- частково звільнити територію від корінного населення з метою збільшення чисельності російського і російськомовного етнічного компонента. Досягнення вказаних завдань давало змогу керівництву СРСР здійснити прискорену трансформацію суспільно-політичних відносин у західному регіоні, перетворивши його в міцний “санітарний кордон” із можливістю наступного використання для експансії комунізму в держави Центральної та Західної Європи.

У західних областях України депортаційна політика як важлива складова частина технології влади тоталітарного режиму, виконувала низку функцій. Вона не лише виражала, а й реалізувала політичні цілі правлячої більшовицької партії, серед яких першочерговим завданням було визнано швидку інкорпорацію західноукраїнських земель у радянське суспільство, включення населення в радянське політичне життя, збереження цілісності тоталітарної системи. Депортаційна політика як складова частина репресій забезпечувала знищення в регіоні буржуазних відносин, нерегламентованої владою громадянської активності населення; спрямовувала в необхідне русло розгортання процесів радянзації, з урахуванням класових пріоритетів визначала перерозподіл матеріальних ресурсів місцевого населення.

Депортаційна політика в західних областях України упроваджувалася сталінським режимом у два етапи: кінець 1939 – червень 1941 рр.;

лютий 1944 – початок 1953 рр. Особливістю першого етапу стало комплексне проведення в регіоні чотирьох широкомасштабних депортаційних акцій (лютий, квітень, червень 1940 р., травень–червень 1941 р.). Контингенти виселенців по кожній із операцій формувалися владними інституціями за критеріями соціальної приналежності та політичної активності, охопивши представників державного й адміністративного апарату, системи управління колишньої Польської держави та членів їхніх сімей, біженців, учасників українських і польських патріотичних організацій.

Визнана найбільш ефективним засобом політичних та соціально-економічних перетворень у регіоні, депортаційна політика за час реалізації більшовицькою владою в 1940–1941 рр. охопила найбільш значний відсоток населення. Загалом із колишніх східних земель Речі Посполитої було виселено 311 000–329 000 чол., із них приблизно 223 тис. – із західних областей України. Більш точне визначення масштабів депортацій, яке охоплювало б кількість осіб, котрі померли під час транспортування і на спецпоселенні, вимагає поглибленої праці з архівними документами.

Сталінська депортаційна політика з новою силою була розгорнута на теренах західних областей України відразу після їх звільнення від німецьких окупантів. Головним об'єктом повоєнних виселень стали учасники українського національного підпілля, члени їхніх сімей та всі ті мешканці регіону, котрі надавали їм будь-яку допомогу і підтримку. Депортаційні акції були проведені згідно з указами НКВС СРСР від 31 березня і 7 квітня 1944 р., постановами Ради Міністрів від 10 жовтня 1947 р. і 4 травня 1948 р., указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 квітня 1950 р. Найбільшою за масштабами повоєнною акцією з виселення населення західних областей України стала операція жовтня 1947 р., що охопила 26 332 сімей українців, або 77 791 особу.

Із метою більш швидкого розгортання на західноукраїнських землях процесів колективізації сільського господарства депортаційна політика як технологія влади в 1948–1952 рр. була поширена радянською владою на сім'ї заможних селян, так званих куркулів, та осіб,

які не виконували трудові завдання в сільському господарстві. Виселення названого контингенту із західних областей Української РСР проводилося на підставі постанов Ради міністрів СРСР від 6 жовтня 1948 р., 27 січня та 18 вересня 1951 р.

До числа депортованих із досліджуваного регіону в лютому 1951 р. і березні 1952 р. потрапили, відповідно, вояки Армії Крайової, що орієнтувалися на лондонський еміграційний уряд, та еговісти. Злочинна практика проведення насильницької депортаційної політики була припинена тільки після смерті Й. Сталіна.

Упродовж 1944–1952 рр. у глибинні райони Радянського Союзу із західних областей України було виселено понад 65 тис. сімей загальною чисельністю більше 203 тис. осіб. Найбільших утрат унаслідок повоєнних депортацій зазнало західноукраїнське селянство.

На відміну від депортаційної політики 1940–1941 рр., повоєнні виселення із досліджуваного регіону носили передусім антинаціоналістичне, антиукраїнське спрямування і проводилися з метою ліквідації соціальної бази ОУН-УПА та інших опозиційних сил.

Змін у повоєнний період зазнав механізм підготовки і проведення депортацій. Лише жовтнева операція 1947 р. була проведена за аналогічними схемами довоєнного періоду, у той час як усі інші виселення здійснювалися вже не одночасно у всьому регіоні, а в міру накопичення необхідної кількості депортованих у спеціально створюваних для цього збірних пунктах. Регулювання масових депортаційних акцій за об'єктами головного удару, розмахом та іншими параметрами відбувалося відповідно до завдань, які вирішувало вище партійне керівництво (утвердження радянської влади, післявоєнна відбудова, колективізація, боротьба з українським національним підпіллям тощо).

Особливості другого етапу реалізації депортаційної політики визначалися незавершенням Другої світової війни, відбудовчими процесами, потребами ведення постійної боротьби із загонами ОУН-УПА.

Особливості депортаційної політики тоталітарного режиму в регіональному, територіально-адміністративному плані щодо західноукраїнських областей зумовлювалися їх статусом новоприсланих територій (1939–1941 рр.), а в повоєнний період – території з активно

Надольський Й. Е. *Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.)*

діючим націоналістичним підпіллям, відмінностями соціально-класової та етнопонаціональної структури.

Депортаційна політика впродовж усього досліджуваного періоду здійснювалася насамперед за соціально-класовою ознакою, поширюючись на представників усіх національностей, які за своїми поглядами і майновим станом підпадали під категорію “класових ворогів” або були членами сімей цих ворогів. Виселялися й ті, хто хоч чимось заявив про негативне ставлення до нового режиму або своєю поведінкою не вписувався в рамки того суспільства, яке насаджувалося більшовиками.

Поведінка населення західних областей України, під впливом насильних виселень, характеризувалася двоїстістю. З боку мешканців регіону мала місце, як підтримка офіційної політики, схвалення поширюваних засобів покарання родин “гнобителів”, “націоналістів”, “куркулів”, безпосередня або опосередкована участь у проведенні депортаційних операцій, так і співчуття депортованим, негативне, критичне ставлення до суспільно-політичних перетворень і викликаних ними репресій.

Неінституціональними формами реагування соціальних груп, політичних організацій, окремих осіб на депортаційну політику стали: окремі стихійні виступи з метою впливу на дії оперативних груп НКВС; спротив із боку депортованих; розповсюдження українським національним підпіллям листівок із роз'ясненням тоталітарної сутності депортацій; поширення польськими й українськими підпільними інституціями друкованих матеріалів із погрозами на адресу влади – організатора масових виселень; масова негативно-критична вербальна реакція оточуючих на насильницькі дії владних структур.

Проаналізовані матеріали дають підстави констатувати активне і цілеспрямоване проведення тоталітарним режимом на західноукраїнських землях депортаційної політики як важливої складової частини загальної репресивної політики радянської держави, засобу реалізації завдань внутрішньої та зовнішньої політики. Її розробниками і виконавцями були політичні інститути різних рівнів: вищі органи влади (політбюро, ЦК ВКП(б) й особисто Й. Сталін, РНК, НКВС,

Особлива нарада), республіканські політичні структури (ЦК КП(б)У, НКВС України), місцеві суб'єкти політики (обкоми, райкоми, міські та сільські ради і т. д.).

Депортаційна політика в західних областях України розроблялася та проводилася під керівництвом політбюро ЦК ВКП(б), спрямовувалася з Кремля відповідними директивами, циркулярами, положеннями. Документально регулювалися всі істотні питання репресивної акції: терміни й етапи операції, її масштаби, визначалися цільові групи та регіональні ліміти, міра покарання, механізми переселення, призначення виконавчого персоналу операцій. Ключові рішення щодо депортаційної політики, прийняті політбюро ЦК ВКП(б), конкретизувались у документах РНК чи ВЦВК. Постанови всіх вищих державних інституцій точно відповідали рішенням політбюро і приймалися або цього ж, або наступного дня. Після затвердження відповідні документи проходили всією вертикаллю: їх дублювали на рівні ЦК республіки, у ВУЦВК та Раднаркомі України, далі на обласному рівні. Нормативні документи та інструкції з переселення та порядку утримання депортованих у місцях розселення розроблялися і поширювалися через систему підрозділів НКВС. Відповідна політико-ідеологічна робота проводилася у засобах масової інформації, з використанням інших каналів впливу на місцеве населення.

Практичне проведення депортаційної політики здійснював НКВС, який ніс політичну відповідальність за її реалізацію. З одного боку, НКВС був діючим у потрібному напрямі політичним інститутом, який значною мірою володів свободою дій, а з іншого – головним інструментом втілення прийнятих політичних рішень.

Плани депортаційної політики деталізувалися і здійснювалися силами радянсько-партійних і репресивних структур на місцях. Місцева влада виконувала розпорядження Москви, порушуючи (в напрямі перевиконання) лише кількісні критерії запланованих заходів. У своїй сукупності джерела свідчать про державний розмах і досконалість механізму депортаційної політики, чітку відпрацьованість взаємодії всіх його ланок. Проведення депортаційної політики характеризувалося чіткою ієрархічністю прийняття та виконання рішень, бюрокра-

тичною планованістю масових операцій з виселення, чітким контролем за діяльністю підзвітних структур.

Сталінська депортаційна політика та здійснювана паралельно з цим політична і соціально-економічна “модернізація” забезпечили швидку радянізацію суспільно-політичного життя західних областей України і сприяли їх відносно повній та швидкій інтеграції в загальносоюзну тоталітарну систему.

Масові виселення “ворогів” радянського ладу істотно вплинули на етнотемографічну ситуацію в регіоні, призвівши до скорочення чисельності в 1939–1941 рр. насамперед польського й українського населення, а в 1944–1952 рр. – українського. Наслідком масових насильницьких виселень цивільного населення стали не лише кількісні, але і якісні втрати, оскільки західноукраїнські землі були позбавлені найбільш патріотичного і здатного до самостійних дій та продуктивної праці людського елементу.

Потік виселенців спрямовувався у райони Крайньої Півночі, Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану та Середньої Азії. У 1940–1941 рр. у цьому напрямку рухалися переважно особи польської, єврейської, української національностей, а в повоєнний час – майже винятково українці. Урядові постанови оперативно забезпечували використання трудового потенціалу депортованих у народному господарстві. Їх статус у спецпоселеннях визначався законодавством та підзаконними актами СРСР і носив обмежувальний, дискримінаційний характер.

Для населення Західної України депортаційна політика як технологія утвердження радянської влади стала причиною багатьох тисяч особистих людських трагедій: насильницької зміни місця проживання, набуття обмеженого в правовому відношенні статусу спецпоселенців, руйнування усталеного способу життя, хвороб та смерті.

Механізми підготовки і проведення депортаційної політики переконливо свідчать про те, що масові заслання людей із західних областей України були не лише порушенням законності, але й чітким виконанням наперед розробленої державної політики, яку можна охарактеризувати як злочинну.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження депортаційної політики	
1.1. Історіографія проблеми.....	5
1.2. Джерельна база.....	21
Розділ 2. Депортаційна політика як складник технологій реалізації влади сталінського тоталітарного режиму	
2.1. Депортаційна політика: сутність, детермінанти, функції.....	40
2.2. Формування і практичне випробовування депортаційної політики в радянській Україні напередодні Другої світової війни.....	56
Розділ 3. Депортаційна політика як засіб установавання та функціонування радянської влади в західних областях України (1939–1941 рр.)	
3.1. Механізми розгортання депортаційної політики.....	82
3.2. Особливості операцій із виселення (квітень 1940 – червень 1941 рр.).....	111
Розділ 4. Роль депортаційної політики у процесах радянізації західноукраїнських областей (1944–1953 рр.)	
4.1. Поширення масових виселень на родини учасників ОУН-УПА та прихильників українського національного підпілля.....	168
4.2. Підготовка і проведення суб'єктами влади жовтневої депортаційної операції 1947 р.	193
4.3. Реалізація сталінської депортаційної політики в 1948–1953 рр.	209
Висновки.....	251

Наукове видання

Надольський Йосип Емілович

**ДЕПОРТАЦІЙНА ПОЛІТИКА
СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ
В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ
(1939–1953 рр.)**

Монографія

Редактор і коректор *Г. О. Дробот*
Верстка *М. Б. Філіповича*

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Підп. до друку 23.06.2008. Формат 60×84^{1/16}. Папір офс. Гарн. Таймс. Друк цифровий. Обсяг 15,11 ум. друк. арк., 15,1 обл.-вид. арк. Наклад 500 пр. Зам. 2055. Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського національного університету ім. Лесі Українки (43025 Луцьк, просп. Волі, 13). Друк – РВВ “Вежа” ВНУ (Луцьк, просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України ДК № 3156 від 04.04.2008 р.